

ENIGMA

Galavics Géza 80 | Festschrift
Dagobert Frey | Hekler Antal
Wilde család | Kelemen Lajos
Zádor Anna | Csátkai Endre

102

ENIGMA

MŰVÉSZETELMÉLETI FOLYÓIRAT

A kiadvány megjelenetését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap.

Lektorálta: Pataki Gábor

Készült az ELKH BTK MI XX. századi Magyar Művészet és Tudománytörténet Kutatócsoportjával együttműködésben.

Az Enigma az MTA Magyar Tudományos Művek Tára által regisztrált tudományos folyóirat, illetve Open Access rendszerű oktatási segédanyag.

ENIGMA művészetelméleti folyóirat

Alapította: Szabó Ágnes

Kiadja a Meridián-2000 Kiadói, Oktatási és Művészeti Bt.

Felelős kiadó: Vajdovich Györgyi

1037 Budapest, Erdőalja út 165/b, Tel.: 250-6247, e-mail: enigmafolyoirat@t-online.hu

Főszerkesztő: Markója Csilla

Szerkesztő: Bardoly István

Arculatterv: Kelényi Gabi

Tördelőszerkesztő: Zrinyifalvi Gábor

Terjesztő: Holczer Miklós, Tel.: 06-30-932-8899, e-mail: emholczer@gmail.com

Az ENIGMA kapható a nagyobb könyvesboltokban.

A lap előfizethető és régebbi számai megrendelhetők a kiadóban az enigmafolyoirat@t-online.hu címen.

Még kapható számaink listája megtekinthető a kiadó honlapján: <http://meridiankiado.hu>

ISSN: 1218-8069

GALAVICS GÉZA 80

Szerkesztette: Markója Csilla, Bardoly István

HÍVÓSZÓ – GALAVICS GÉZA 80: LAUDÁCIÓK

Petneki Áron A' séta	5
Marosi Ernő Galavics Géza 80 éves	9
Ács Pál Lassúság – Galavics Géza munkamódszere	16
Szilágyi András Galavics Géza 80 éves	20
Jávor Anna Galavics tanár úr, a vágy-muzeológus	23
Mikó Árpád Galavics Géza és a magyarországi késő reneszánsz művészet	29
Haris Andrea „Olyan gyorsan szaladt, mint a ló” – A győri jezsuita templom Szent Pál kápolnája	39
Bardoly István Galavics Géza műveinek bibliográfiája (2010–2020)	56

MERIDIÁN – GALAVICS GÉZA 80: FORRÁSKÖZLÉSEK ÉS TANULMÁNYOK

Kahler Frigyes Emléktörödékek a Wilde testvérekről	61
Bardoly István Egy területen, de két országban – Adalékok Csatkai Endre és Dagobert Frey kapcsolatához	72
Végh János Dagobert Frey és az Ostforschung	92

Válogatás Dagobert Frey és Csatkai Endre levelezéséből	102
Somorjay Sélysette „...hogy a bizottság rajzai és fényképei készletéből kiállítást eszközöljenek” – Válogatás a műemléki gyűjtemények korai forrásanyagaiból	118
Sas Péter „Kimondhatatlan örömmel kaptam a magyarországi klasszicizmus építészetéről írott hatalmas kötetet” – Zádor Anna és Kelemen Lajos levelezése	123
Csilla Markója Under the Wings of the Turul – Anna Zádor and Antal Hekler	162

Petneki Áron

A' SÉTA

Még németországi kutatásaim során leltem rá az alábbi költeményre a wolfenbütteli hercegi könyvtár kéziratai között (HAB ms 80 CodGal 01, anyaga merített papír, kisebb (öröm)könnycseppek nyomaival. Vízjel: Briquet 8080). Mivel a Régi Magyar Költők Tára (RMKT) XVIII. századi sorozatának köteteiben nem szerepel, elérkezettnek láttam az időt közreadására.¹ Témája a kastélykert² és úgymond „virtuális birtokba vétele” – azaz a séta.³ Műfajilag tekintve leginkább az *eruditula fictio* és az *occulta salutatio* alcsoportjába tartozik. Hosszas ismertetése helyett beszéljen maga a szöveg, csupán annyit teszek hozzá, hogy elképzelésem szerint Göttingát járt peregrinusok révén jutott a Herzog-August-Bibliothekba. Címzettje pedig minden bizonnyal egy Sopron vármegyei, nagy erudícióval bíró tudós volt.

A' SÉTA

Pirkad immár, jersze, Músám, jókor reggel keljünk fel,
Friss az idő, tegyünk sétát, egy szép kertbe menjünk el.
Amott látszik egy nagy kőfal, jó magosra felrakva,
Nagy kapuja Süttő menti márványból van faragva.

Két oldalán páros Átlás nyögve hordgya nagy terhét,
Tetejibe cifra címer, mutat griffet nagy medvét.
Megcsikordul a' rozsdás zár, nyitja már a' gránátos
Kucsmájához kezét tarttya, nem morog, nem házsártos.

Ha beléptünk a' nagy kapun, elbámulunk oly málén,
Megcsodálván a' hársfasort, amely őrt áll az állén.⁴
Kavics ropog talpunk alatt a' csavargós ösvényen,
Számos bokrok szegélyezik gazdagon, nem fősvényen.

¹ A szövegközlésben meghagytam az eredeti írásmódot, pusztán a c és a cs hangokat egységesítettem mai formájukra, lévén a szerző hol így, hol úgy írta (cz, tz, ts, cs). Az aposztrófokat megtartottam. A jegyzetek az eredetiben is így vannak, de nem számokkal, hanem csillagokkal és keresztekkel.

² A téma legjobb ismerőjének, Galavics Gézának idevágó munkásságát nem szükséges idézni, megtalálható a Bardoly István által összeállított bibliográfiában, *Műemlékvédelem*, 54, 2010, 6. 425.

³ Vö. jelen sorok írójának dolgozatával: „...itt aztán tényleg nem unatkozik senki sem”. A séta 19. századi terei. *Pannonhalmi Szemle* 21, 2013, 2. 29–44.

⁴ Miként legutóbb a' Nemes Gróf Czenken is illyet ültete.

Itt egy dombon magasodik a' barátság temploma,
 A' szíveket egybe fonó Alma Vénus⁵ szent hona.
 Körbe bikkfák, ihar, juhar, sorakoznak szép számban,
 Bukszusok és glediciák nyiladoznak sorjában.

A' nyári nap nagy hévségét, lám, hiába növeli,
 Mert egy ugró-kút⁶ a' vizét a' magosba lövellí,
 Hütter Lukács örülne, ha ilyen szépet festene,
 De a' Leképzett ajaka szól: *Noli me... pingere!*

A' réten túl kupresszusok sötét árnyékot vetnek,
 Gyászos jelük nézzük csak meg, hogy ugyan mik lehetnek.
 A' szomorú magánosság lebeg lombjaik között,
 Azt mutatván, hogy valaki a' vadonba költözött.

Kisdéd hajlék, egy ermitázs, az építés remeke;
 Ha bétékintsz az ablakán: ott térdel egy remete!
 Térdig érő a' szakállá, öltözete szőrcsuha,
 Moly megrágtá, rongyos, foltos, nem pompás selyemruha.

Kissé odább egy ruina, öszvedőlt monumentum,
 Fala omlík, mállík a' kő, reped a' pádimentum.
 A' tövében mohos sírkő, reávésve nincsen más:
Et in Arcadia ego – ezt mondgya a' felírás.⁷

Ámde elég e' gyász térség, menjünk innen, ha lehet,
 Mély grottából, setét likból jön a' dohos lehellet.
 Elrémitő ez a' látás, mint Kuksnak erdeiben,
 Velőt fagyfaló kiáltás Bomarzó berkeiben.⁸

Siessünk a' fűzfás tóhoz, melynek vize csillogó,
 Nimfák jönnek ki a' partra, poétának ez való.⁹
 China-módra megépítve amott egy szép pavilon
 Magasodik a' tó fölé, mint egy másik Babilon.¹⁰

⁵ Aeneadum genetrix, hominum divomque voluptas, alma Venus &c. Lukrécz.

⁶ Springbrunnen, mond a Német.

⁷ Pussen úr szerint. De bizony azt Sőnfeld úr jobban találá, oda gondolván kacagányos őseinket is.

⁸ az Orkus szájából, mely ha hallatik, még az Urzinus herceg is megszalad.

⁹ Vitéz úrnak legalábbis kijövének.

¹⁰ amint azt Mojzer úr jegyzi.

**Galavics Géza várbeli dolgozószobájában 2010-ben
© MÉM MDK Tudományos Irrattár**

Innen tovább egy kis halom vastag füstöt ereget:
Tüzet hányó Vesuvius festi az esti eget.
Sok ezernyi tüzes csóva, röppentyű, bombi serceg,
Irigységtől sárga léssen a' Pückler-Muskau herceg.

Ágyásait sok virággal *maître* Heinrich Nebbien
Addig rakja, míg megunja, és kifakad: *eh, bien!*
Jersze, Músám, szedjünk benne egy bukétára valót,
Készítsük már Pegazusunk', ezt az ántik csatalót.

Repüljünk át a' kastélyhoz, hol az ünnep tartatik,
Hol a' nemes ház urának sok köszöntés mondatik.
Gyűlnek már a' maskarások, a' teátrum megtelik,
Vígassággal léssen minden kivilágos reggelig.

Klavikordgyát, musikáját Papa Haydn pöngeti,
Melléje meg angyal-chorus víg nótáját zöngeti.
Velük danol, ki itt szerte álldigál mind té 's tová:
Gott erhalte, Gott beschütze unsern lieben Géza bá'!

Marosi Ernő

GALAVICS GÉZA NYOLCVAN ÉVES

Jaj! Hárman voltunk, 1958 szeptemberében találkoztunk össze. Innen kezdve mindig szem előtt tartottuk egymást, figyeltünk egymás életére, munkájára. A kívülállók karierről beszéltek – és számunkra tabu, mert gyűlöletes volt ez a kifejezés. Ha már így esett, jobban elfogadtuk, hogy úgy tűnt, mintha felosztottuk volna egymás között a világot – azaz hogy a munkát. Az egyik a középkori művészet értelmezésével bíbelődött, a másik a korai újkortól a közelebbi múltig mindazzal, amit a barokk szó képes átfogni. A harmadik számára mindez mint bejárható és – lakható, eleven interpretáció jelent meg. Ez a műemlékvédelemre összpontosította figyelmét, ami nem volt idegen a másik kettő számára sem; sőt, bizonyos mértékig bámulták és nagyra becsülték azt a kreativitást, amit a harmadik munkája követelt. A három egykori növendék közül Dávid Ferenc nem érte meg a nyolcvanadik évet, amit mindhárman 2020-ban tölthettek volna be. Most riadtan emlékeznek barátjukra, és megtanulnak szembenézni az elmúlással.¹

Galavics Géza 2020. november 30-án tölti be a nyolcvanadikat. Ellentétben egyívású társaival, akik így vagy úgy „jövővények és szellérek” voltak, vagy lettek, jó sorsa a családtag, rokon és a földi szerves hovatarozásának evidenciájával és tudatával ajándékozta meg. Horvát eredetű családi neve a nyugat-magyarországi Lövőről származik, ahol gyermekkorát töltötte. Gimnáziumi tanulmányait Sopronban végezte, ahová özvegy édesanyja három gyermekével költözött. Pálya- (és majd tudományos téma)választásához kitűnő mintaképekkel ismerkedhetett meg. Erről igen elevenen és részletesen számolt be a *Soproni Szemle* egy nagy életrajzi interjújában. Aki Sopronban és Sopron hírnevének szolgálatában dolgozott (mint Dávid Ferenc is), annak érdemeit számon tartották, emlékéit megőrizték – többek között a *Szemle* útján is.²

Az ELTE történelem-művészettörténet szakára jelentkező Galavicsnak mindenfelé követhető példák álltak rendelkezésére. Érdeklődését meghatározó olvasmánya volt a helytörténész Mohl Adolf 1929-ben kiadott *Lövő története* című könyve. – Most, idős korában szerkesztőként és íróként ennek a helytörténeti munkának új

¹ Marosi Ernő: Dávid Ferenc (1940–2019). *Ars Hungarica*, 45, 2019, 1. 143–147.; Búcsú Dávid Ferenctől, a *Soproni Szemle*, 74, 2020, 1. száma, benne: Galavics Géza: Régi épületek vonzásában – Dávid Ferenc pályaképe, 5–44.

² Turbuly Éva: A hagyomány mint megtartó erő és inspiráció. Interjú Galavics Géza művészettörténésszel, *Soproni Szemle*, 68, 2014, 3. 297–325. – Uő.: Soproni házak, soproni emberek. Beszélgetés Dávid Ferenc művészettörténésszel a pályakezdekről, a soproni belváros helyreállításáról. *Soproni Szemle*, 66, 2012, 2. 165–180., és Beszélgetés Dávid Ferenc művészettörténésszel a Sopron utáni évekről. Uo. 70, 2016, 1. 84–101.

kiadását készíti elő. Amikor 1957–1958-ban a művészettörténeti tanulmányok mellett döntött, hamar rátalált e szakterület tekintélyes helyi képviselőjére, Csatkai Endrére. Később, érett művészettörténészként többször is visszatér mesteréhez, kiadja disszertációját, megírja életrajzát, felfedezi jelenkori aktualitásának legfontosabb tényezőit. Személyes tapasztalatból tudom, hogy Csatkai Endre minden beszélgetése a budapesti művészettörténész hallgatókkal megjelent Zádor Annával folytatott levelezésében is. Csatkai, Zádor Anna és (inkább hírével és publikációi alapján) Kapossy János révén hamar megismertem nemcsak a budapesti művészettörténet-írás Hekler Antal tanszéke körüli csoportosulásával, hanem a bécsi művészettörténeti iskola hagyományával is.

Csatkai Kismartonban és Sopronban is a műemléki topográfia specialistájává vált – 1950 után, amikor a művészettörténetnek hamar kellett eredményeket produkálni, ennek a jártasságának nagy hasznát lehetett venni. Kismartoni szerzőtársa az a Dagobert Frey volt, aki nemcsak Max Dvořák szellemtörténeti művészettörténet-írásának és topográfiai munkájának folytatója volt, hanem a szervezett közép-európai nemzetiszocialista műkincsrablás visszataszító specialistája is. Csatkai példátlan jóhiszeműséggel tudott különbséget tenni bűn és tudományos érdem között.

Soprontól csak egy lépésnyi távolságra volt annak a művészetnek területe, amelyet az „egyetemes” jelzővel szoktunk emlegetni. Galavics Géza ennek az egyetemes jellegnek tudatában mozgott a helytörténetben. Közben, meghaladva a lokális kereteket, meghatározta azok helyét a Nyugat-Magyarországot és a mai Szlovákia nagy részét alkotó felvidéki területek által meghatározott művészettörténeti régióban. Ebben a régióban mutatta ki a barokk magyarországi kezdeteit, legfontosabb vállalkozásait, egész munkásságában fix viszonyítási pontként ragaszkodva a kezdettől vállalt lokális történelmi kiindulópontához.

Galavics Géza egyetemi szakkiválasztásából is következett, hogy történészként kereste művészettörténeti stúdiumainak helyét. Leginkább kiváló történész tanárok révén kapcsolódott a két világháború közötti hagyományhoz. Hahn Istvánra mint a történetfilozófiát rendszerbe foglaló személyiségre emlékezik. Rajta kívül mindegyiknek Lederer Emma tudománytörténeti útmutatásait követve nagy egyéniségként emlékezik Sinkovits Istvánra, Szabad Györgyre, Kelet-Európa történetének tanáraiként Perényi Józsefre, Arató Endrére. A művészettörténet történettudományi vonulatának képviselői között ezt az orientációt elsősorban professzorunk, Vayer

Galavics Géza egyetemista korában,
1960 körül

Lajos képviselte: Szentpétery Imrével a filológia jelentőségét hangsúlyozó irányzatot és Domanovszky Sándorral egyszerre a gazdaságtörténetet és művelődéstörténetet. A feudalizmusnak közép-európai gazdaságtörténetben megfigyelhető hosszú utóélete (az ún. „második jobbágyság”) éppúgy a két világháború közötti időszak hagyatékához tartozott, mint a művészetnek mint művelődéstörténeti forrásnak értékelése. A művészetnek illusztratív felfogásával – Varjú Elemérhez, a Domanovszky-féle *Művelődéstörténet* illusztrálásával megbízott szakértőhöz csatlakozva – a fiatal Vayer Lajos számolt le. Ő a „hamis szemléletesség” fogalmának megalkotásával szókított azzal a hagyománnyal, hogy személyek és események ábrázolásában a kép (riport) modern igényeinek kielégítését keresse. Vayer kritikájának eredménye az általa történeti ikonográfiának nevezett (és a második világháború után a Magyar Történelmi Képcsarnok gyűjteményének elrendezésébe is bevezetett) módszer lett. Ennek alapelvei sok ponton a warburgi ikonológiához közeledtek. Warburg módszere (egyes kivételektől, például Pigler Andor vállalkozásaitól eltekintve) addig kevésbé verhetett gyökeret Magyarországon, és mint (ráadásul szubjektív) idealizmus terméke, még kevésbé az 1950-es években. Vayer ekkor a vulgarizáló történeti materializmus ellen védekezett: tagadva, hogy a művészet a termelés materiális tényezőinek felépítménye lenne, és tagadva azt is, mintha a társadalomtörténet formációi egyszerűen tükröződnének a művészeti stílusokban – így a barokkban. Vayer a művészettörténeti interpretáció autonómiáját hangsúlyozta és tanította: ebben leginkább a szellemtörténet hagyatékát tekintve mérvadónak.

Ami a marxista művészettörténet álmának megvalósítását vagy egyáltalán komolyan vételét illeti, a legnagyobb elővigyázatosságra intő és legsíkosabb területnek a művészettörténet szociológiai felfogása bizonyult. Marxista szempontból „polgári” szociológiának minősültek a (Dvořák hagyományában gyökerező) Antal Frigyes, majd Hauser Arnold-féle szociológiai töltésű stílustörténeti kísérletek. Ezekben a késő gótika és reneszánsz, a manierizmus, illetve a felvilágosodás korának művészete éppúgy, mint a 20. századi avantgárd bizonyos irányzatai mint a társadalomtörténeti determinációnak egyes történelmi fordulópontokon bekövetkezett lazulásai jelentek meg. Az elidegenedés szellemisége volt az a punctum saliens, amely ezekben a törekvésekben a reformkommunizmus hatásának megfelelt – az 1960-as évektől kezdve a

Galavics Géza 1974-ben.

Fotó: Makky György

politika így is bánt velük. Vayer írásainak is, tanításának is jelentős része Antal szociológiai reneszánsz-felfogásához kapcsolódott, a *popolo grosso* és *popolo minuto* (vagyis a dominikánusokat támogató nagypolgárság, illetve a ferencesek által képviselt szegényebb és vulgárisabb polgári réteg) Firenzében klasszikus formájában megnyilvánuló ellentétét tételezte fel. Amikor az Antal-vitát lezáró Millard Meiss a legvulgárisabb jámborság hordozóiként a tahó *contadini* szerepét mutatta ki, a vita a bankválság és a *ciompi*-felkelés gazdasági és politikai jelenségei helyett a pestisjárványra terelődött, a történések (és persze: a művek) társadalomtörténeti értelmezését lényegében a szellemtörténeti megközelítés váltotta fel.

A manierizmus jelenségének értelmezése 1960 táján a közép-európai kultúrtörténet (és benne a művészettörténet) egyik kulcsa volt. A cseh művészettörténetben Pavel Preiss képviselte azt a nézetet, amely egyedül a reneszánsz progresszivitását ismerte el. Preiss kritikus ideológiai álláspontot foglalt el a kommunista pártból kizárt Jaromir Neumannal szemben, aki követőivel együtt fontos szerepet játszott az idegen gyökerű importjelenségnek tartott, II. Rudolf-kori udvari művészet rehabilitációjában. A manierizmus pozitív értelmezését (és a „vernakuláris manierizmusnak” a nemzeti művészet támaszáként, nem szervesen importjelenségként való értelmezését) ebben a korban a lengyel Jan Białostocki képviselte.³ Thomas DaCosta Kaufmann, aki Közép-Európa egységét hangsúlyozta, 2004-ben azért bírálta Białostockit, mert Közép-Európa fogalma nem foglalta magába Ausztriát, csak az egykori vasfüggöny által elválasztott „kelet-európai” országokat.⁴ A magyar művelődéstörténetben a manierizmus körüli vitákban nem a művészettörténet, hanem mindenekelőtt az irodalomtörténet (Klanczay Tibor) döntő. Galavics fontos ösztönzéseket fogadott be ebből az irányból és más rokon tudományoktól (etnográfia, zenetörténet). Ezeknél is fontosabb, hogy önálló tudományos munkájának kezdetétől kereste a kapcsolatokat különösen a cseh és szlovák kutatókkal. Az a szerep pedig, amelyet Ausztriának és kutatásának tulajdonít ebben a régióban, előlegezi DaCosta Kaufmann Közép-Európa-felfogását.

Akkoriban, amikor a manierizmus vitái foglalkoztatták a művelődéstörténetet, jobban bíztunk a józan objektivitásban; ma már vannak tapasztalataink az irracionális katasztrófákról és a pandémiáról is. Mindenesetre: 1960 táján Vayer Lajostól egy olyan, végső soron szellemtörténeti felfogású művészettörténetet lehetett tanulni, amely az eredeti módszernek mintegy „feljavított” (a művészettörténeti interpretáció autonómiáját biztosító) változataként jelent meg. Ez a „feljavítás” teremtette meg a pluralitás mint történelmi kép módszertani megvalósításának feltételeit.

Galavics 1963–1971 között a Magyar Nemzeti Múzeumban dolgozott, a Magyar Történelmi Képcsarnok munkatársaként. A Vayer Lajos által plántált kert művelésé-

³ Milena Bartlová: Troubles with Mannerism: Czech Art History Between Nationalism and Post-modernism. *Ars*, 48, 2015, 2. 192–197.

⁴ Thomas DaCosta Kaufmann: De Geschichte der Kunst Ostmitteleuropas als Herausforderung für die Historiographie der Kunst Europas. *Die Kunsthistoriographien in Ostmitteleuropa und der nationale Diskurs*. Hrsg. Robert Bor, Alena Janatková, Adam S. Labuda. Berlin, 2004. 51–64., itt főleg: 56–57.

ben csatlakozott a professzor két kiváló tanítványához, Rózsa Györgyhez és Cennerné Wilhelmb Gizellához. Emlékezése szerint ezt a tudást (mint programelemet!) kínálta fel az akadémiai Kutatócsoport igazgatójának. 1963-ban írott szakdolgozata a *Magyar történeti témák[ról] XVIII. századi barokk festészetünkben* címmel éppúgy a történeti ikonográfia programjába illeszkedik, mint egyéb tanulmányai Dorffmaister Istvánról (ezt a tributumot szülővárosának, Sopronnak még számos alkalommal megfizeti pályája során), a kassai városháza falképeiről. Azon művészettörténészek közé tartozik, akik mintegy körkörösén haladnak előre, visszatérve egy-egy témához. A művészettörténeti metodikai alaptételt ebben az időszakban egy hármasszéma: a megrendelő,

Galavics Géza. Fotó: Makky György

művész és közönség (vagy másként: program, alkotás, recepció) jeleníti meg. Alapélménye a sokféleség: „a kitűzött céloknak és a hozzájuk vezető utaknak olyan sokfélesége [...] amilyen a felvilágosodás, jozefinizmus, magyar nemesi-nemzeti mozgalom s a hazai jakobinusok irányzata” – E változó világ kutatásában az irodalomtörténet tudománya hatolt legmélyebbre.”⁵ Az irodalomtörténészek kézikönyvvállalkozására (*A magyar irodalom története* III. 1772–1849. Budapest, 1965.) való hivatkozás jelzi, hogy a párhuzamok megválasztásában új, kutatócsoporti állásában betöltött legfontosabb feladata, a művészettörténeti kézikönyv barokk részének koncepciója vezeti. Még beszédesebb ugyanebben az összefüggésben a történész példaképekre, Benda Kálmánra és H. Balázs Évára való hivatkozás.

Az intézetben végzett munkájának legfontosabb szempontja a hagyományos stílustörténet és a művészetszociológiai interpretáció szintézisének megvalósítása. Ebben a törekvésében az akadémiai kutatócsoportban elsősorban a Németh Lajos által képviselt álláspont volt mérvadó – ha nem is kritika nélkül. Az 1970-es években (egészen az 1980-as évek elején megjelent kötetekig) ennek a szintézisnek szinte kötetenként különböző megvalósítására törekedtek a különböző munkacsoportok. Galavicsot a szombathelyi Dorffmaister-oltárkép mintaszerű elemzése óta az interpretációs probléma elsősorban mint monografikus kérdés foglalkoztatta: így nagy, programmatikus tanulmányaiban (*A barokk kezdetei Győrben* [1973], *Hagyomány és aktualitás a magyarországi barokk művészetben* [1975]). Minden módon igyekszik

⁵ Galavics Géza: *Program és műalkotás a 18. század végén Egy festmény születése és fogadtatása*. Budapest, 1971. 7.

Galavics Géza várbeli dolgozószobájában 2010-ben © MÉM MDK Tudományos Irratár

az interpretáció anyagának kibővítésére és az értelmezés mezejének a lehető legnagyobb kiszélesítésére. Ezért részt vesz a Kutatócsoport minden vállalkozásában: a fényképtár gyarapításában, könyvtárfejlesztésben, az 1978 óta az Intézet által többé-kevésbé szabályszerű egymásutánban megrendezett, részletes elemző szövegekkel és katalógussal kísért kiállítások koncepcióiban és kommentálásában (a Magyar Nemzeti Galériában: 1980-ban 1780–1830; részvétel 1981-ben is: 1830–1870). Minden intézet- és akadémiaközi egyezmény és együttműködés, egyéni és csoportos tanulmányút ennek az értelmezésnek szolgálatában állt.

Megemlítendő egy Galavics személyiségére éppúgy, mint tudományos elgondolásaira jellemző kezdeményezése. Soha nem volt párttag, viszont – ami gyakran ennek a függetlenségnek ára volt – szakszervezeti vezetőként szerepet kapott – mégpedig nemcsak szociális ügyekben, hanem tudományos érdekű expedíciókban is. Ilyeneket hivatalosan nem lehetett volna indítani, de az 1970-es 1980-as években (a lassan készülő kézikönyv-kötetek intézeti belső honoráriumából kötelezően levonandó részből finanszírozva) csoportos turistautakként igen. Szlovákiában, majd Romániában is ilyen kiránduló csoportokként, külön autóbusszal vonultunk fel. A hangsúly mindig a műveken volt: ismertetésükön és lehetőleg fényképezésükön is. A tanulmányutakra, amelyek szinte egy mozgó egyetemre kezdtek emlékeztetni, rendszeres meghívottként velük jött a történészek közül Vörös Károly, Spira György,

Benda Kálmán, Fügedi Erik, az irodalomtörténész Lukácsy Sándor, a néprajzos Erdélyi Zsuzsanna. A vendégek az utazások közben beszéltek: bevezettek, magyaráztak, kommentáltak. A tudományok összehangolásának akadémiai feladata aligha kaphatott volna hatásosabb és kellemesebb megoldást.

Az elvont, logikus szerkezettel szemben a *Magyarországi művészettörténet* köteveinek a lehető leghitelesebb interpretáció szolgálatába állításának szándéka hallatlanul megnövelte a monografikus igényeket. Ahogyan nőtt az interpretáció igénye, úgy minősült fokozatosan öncéllá maga a szintézis – természetesen megvalósulásának jövőbe tolódásával együtt. Nagyon sok párhuzamot kínált a néprajz: a népi építészet és iparművészet emlékeivel, tovább a kis nyomtatványok, a magánáhítat körébe tartozó népszerű szentképekkel. Ez a kutatási irány a kulturális antropológia mint a néprajzzal közös határterület felé nyitotta a határokat. Ugyancsak viszonylag későn, az 1970-es években, nem utolsó sorban a szomszédos ausztriai példák és irodalom (nem utolsó sorban a közelmúltban elhunyt barátunk, Hajós Géza munkásságának ismeretében) hatására került napirendre a kertművészet emléktanyájának feldolgozása, értelmezése. 1988-ban jelent meg Galavics Géza eredetileg kandidátusi disszertációként benyújtott könyve, a *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*. Ez a könyv a Vayer javaslatára visszavezethető történeti ikonográfiának a legmélyebb, ikonológiai értelmezésű feldolgozása. A 2001-es székfoglaló témája a 2005-ös kiadásban *Az angol kert mint utópia*. 1990 tájától, a művészettörténet tudomány (illetve: a Magyar Tudományos Akadémia) doktora fokozat/cím megszerzéséig Galavics teljes művészettörténeti publikációs tevékenysége kibontakozik, és máig gazdag termést hoz.⁶

Ebben az időszakban tölt be a művészettörténet szakmai szervezetében fontos pozíciókat. 1992–2000 között, az Akadémia újjászervezésének korszakában a MTA Művészettörténeti Tudományos Bizottságának elnöke volt. Ennek az időpontnak fontos, a művészettörténet belső értékrendjét a nyilvánosság előtt képviselő egyetlen eszköze, az *opus mirabile* „díj” Galavics bizottsági elnök úr kezdeményezésére jött létre 1995-ben. 2010-ig, nyugdíjba vonulásáig a Művészettörténeti Kutató Intézet aktív, publikációiban utóbb is tevékeny tagjaként örvend köztisztviselteknek.

⁶ Galavics Géza: Barokk művészettörténeti kutatások Magyarországon 1995 és 2012 között. *Ars Hungarica*, 39, 2013, 4. 493–500.

Ács Pál

LASSÚSÁG

GALAVICS GÉZA MUNKAMÓDSZERE

„Mindig is lassú voltam” – mondta beszélgetés közben Géza néhány héttel ezelőtt, amikor munkatempójára, munkamódszerére terelődött a szó. Azóta sokat gondolkodtam ezen a kijelentésén. Vajon hogy értette ezt?

Eszembe jutott egy eset. Nem is olyan régen, 2013-ban történt, Kőszegen. Egy több napos tudományközi tanácskozást rendeztünk akkor Esterházy Pál sokoldalú alkotói, művészeti pártolói és politikusi életútjáról. A konferencia titkára voltam, Galavicsot próbáltam rábeszélni, hogy – a művészettörténet nézőpontjából – tartson egy hosszabb, átfogó, vitaindító előadást. Rengetegszer egyeztettünk az előkészítő munka során. Szó, ami szó, Géza igencsak kérette magát. „Biztos, hogy én vagyok az, aki kell ide?” – kérdezgette hamiskás mosollyal. Próbáltam eldönteni: valóban nincs kedve a dologhoz, vagy csak még több meggyőzésre lenne szükség? Azt persze érzékeltem, hogy élénken érdeklődik az esemény iránt, ezért kitartó voltam, és bevettem minden agitációs képességemet. Géza végül ráállt a dologra. Ettől kezdve már csak azt szeretne volna tudni, hogy pontosan hol, milyen teremben kell majd beszélnie. Elsősorban arra volt kíváncsi, hogy lesz-e ott *rendes* sötétítés. Az Írótkő Hotel munkatársai biztosítottak bennünket arról, hogy az előadóterem befüggönyözhető. Gézát nem tudtam igazán megnyugtatni. A konferencia délután kezdődött, de a résztvevők már reggel megérkeztek. Galavics is korán befutott. Rögtön megkeresett, és izgatottan sürgetett, hogy most azonnal vezessem őt az előadóterembe. Beléptünk. A helyiségben voltak ugyan valamiféle függönyök, de – mivel az egyik falat teljes egészében üveglapok borították – meglehetősen világos volt. „Így ez nem lesz jó” – szögezte le Géza –, „délután ide fog sütni a nap, így nem tudom megtartani az előadást, világosban nem lehet vetíteni. Nekem egy *valóban besötétített terem* kell” – tette hozzá ellentmondást nem tűrően.

Megoldottuk a problémát. Megvásároltuk a városka ápiszaiban fellelhető összes barna csomagolópapírt, és szépen bepapíroztuk az egész (csaknem kétszáz főt befogadó) termet. Mikor Géza ebéd után újra felmérte a terepet, némiképp lehiggadt, és ettől fogva az esemény kezdetéig már csak két egymás mellé helyezett vetítógépének beállításával és képeinek rendezgetésével foglalatzkodott.

Máig sajnálom, hogy az előadásról nem készítettünk hangfelvételt. Galavics szabadon beszélt. Nem volt rövid. Mindent beleadott és belefoglalt ebbe az előadásba: felvázolta a teljes kutatástörténetet, kitért Esterházy Pál sokrétű életművének valamennyi fontos vonatkozására, és rengeteg képpel szemléltette és bizonyította a hosszú életű nádor mecénási pályafutásának páratlan sokoldalúságát. Egyszermind el-elidőzött azoknál az Esterházy Pál által inspirált nevezetes műal-

kotásoknál, amelyek pregnánsan képviselik a megrendelő jelentékeny vizuális kreativitását. A megnyitó beszédben helyet kaptak Géza aktuális, a kismartoni Esterházy-rezidencia dísztermének mennyezetképeire vonatkozó (akkor még kevésbé előrehaladott) kutatásai is. Azon senki nem lepődött meg, hogy noha az előadó kitért Esterházy mecénási tevékenységének ellentmondásos, vitatható vonásaira is, a teljes életműről igen kedvező képet festett.

Azt azért furcsállták néhányan, hogy a bő egyórás beszéd alatt a teremben szinte vaksötét volt, csak a képek és az előadó szavai világítottak. A gesztusnak nem tulajdonítottunk önmagán túlmutató jelentőséget, a barna papírokat később leszedtük. Géza nagy érdeklődéssel hallgatta végig a négynapos konferencia valamennyi előadását, többször hozzászólt, erősen figyelt arra, hogy mi lesz a tanácskozás végső konklúziója. Elsősorban természetesen a művészettörténészek (Szilágyi András, Buzási Enikő, Kiss Erika, Mikó Árpád és Margit Kopp) előadásai izgatták.

A tanácskozás után azonnal belekezdünk egy reprezentatív konferenciakötet szerkesztésébe. Nagyon számítottunk arra, hogy a könyv két bevezető tanulmányát egy történész és egy művészettörténész, R. Várkonyi Ágnes és Galavics Géza írják majd. Galavics húzódozott. „Előre figyelmeztetek titeket, hogy lassú vagyok” – mondta. Nagy nehezen mégis megígérte, hogy esetleg „ad nekünk majd valamit”. Újrakezdődtek a telefonbeszélgetések, miközben szépen gyűltek a kötetbe szánt szövegek, R. Várkonyi is leadta *Személyiség és politika* című tekintélyes értekezését. Géza írása csak nem jött. Igyekeztem rábeszélni, hogy ha nem is a kőszegi előadás írott változatát, de egy kisebb elemzést mindenképp küldjön, ám ő kitért, ismételten lassúságára hivatkozott, arra, hogy nincs kész azzal, amit ide jónak látna, és nem is lesz egyhamar. Enigmatikusan bár, de nyomatékkal ismételte azt is, hogy „úgy jó az a művészettörténeti blokk, ahogy van”, nincs itt már igazán szükség órá. Én persze ellenkeztem. 2014 telén, R. Várkonyi Ágnes temetésén beszéltünk utoljára erről a témáról. A kötet ekkorra teljesen összeállt. Már csupán egy pár lapos bevezetőt kértem Gézától, de ő ellentmondást nem tűrő hangon kijelentette: „ezt neked kell megírnod”.

Így is lett. Könyvünk 2015 tavaszán tartott bemutatója után Géza megdicsérte rövidke bevezetőmet, amelyben az ő klasszikus Esterházy-pályaképének egyik megfigyeléséből indultam ki, de kitértem természetesen a kötet újdonságaira is, megemlítve, hogy egyes tanulmány szerzők immár némi fenntartással kezelik Esterházy Pál gyűjtői ízlését.

Eltelt egy újabb év, ismét egy könyvbemutatón futottunk össze Gézával: ekkor jelent meg az R. Várkonyi Ágnes emlékére kiadott *Művészet és mesterség* című sokszerzős tanulmánykötet. Belelapoztam gyorsan a Festschriftbe, és nem kis meglepetéssel vettem észre benne Galavics *csaknem százoldalas* Esterházy Pál-tanulmányát, és persze azt is azonnal láttam, hogy a jegyzetekben sűrűn emlegeti a kőszegi konferenciát és az abból kinőtt – általam szerkesztett – tanulmánykötetet. Arra is ráfutott a szemem, hogy Géza ebben a dolgozatban kitér saját kőszegi előadására is, lakonikusan kijelentve, hogy „az előadás nem jelent meg”. Koccintás közben mosolyogva odaszólt, hogy érdekelné a véleményem a szövegről.

Előadás közben a kőszegi Esterházy Pál-konferencián, 2013. május 22–23.

Fotó: Ács Pál

Végigolvastam a kismartoni díszterem Esterházy Pál által elgondolt és kidolgozott művészeti programjáról szóló, nagy ívű Galavics-tanulmányt, és minden teljesen világossá vált számomra. Elsősorban nem is a szorosabb értelemben vett szakkérdésekre, a briliáns érveléssel előadott tudományos mondandóra és a páratlanul gazdag argumentációra gondolok. Hanem arra, hogy a szövegből fehéren-feketén kiderült, mi volt a húzódozás, a késlekedés, a *lassúság* oka. Megértettem, hogy miért maradt ki Géza a kőszegi konferencia előadásait összegyűjtő tanulmánykötetből, hogy végülis miért nem gazdagította nagyszabású értekezésével a mi könyvünk művészet-történeti blokkját, és miért R. Várkonyi

Ágnes emlékének dedikálta azt a művét, amelynek elvileg *nálunk* lett volna a helye.

Azért, mert Galavics nyilvánvalóan nem értett egyet a kőszegi kötet némiképp bálványdöntőgető, dekonstrukciós elveivel, melyeket szerkesztőként – többé-kevésbé – magam is vallottam, tehát Géza – tisztán szakmai alapon – vitában állt velem (is). A tudományban mindig vannak „szétszedős” és „összerakós” korszakok. Mi ott és akkor, 2013-ban a „szétszedős” irányzatnak adtunk elsőbbséget, Géza viszont kitarzott az – általa mindig is követett – „összerakós” módszer mellett. „Én azzal léptem színre, hogy felismertem: jó, ezek meg ezek a dolgok itt összefüggnek” – mondta nekem a minap. Esterházy Pálban mindig a nagy programalkotó géniust, a legkülönbözőbb történeti helyzetekre a művészeti reprezentáció sokféle formájával reflektálni tudó szellemet tisztelte, becsülte. Nyilvánvaló, hogy nem tetszhetett neki igazán a kőszegi kötet érezhetően kétértelmű címe: *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás*. Azt sem díjazhatta különösebben, amikor az én előszavamban (is) olyasmit olvasott, hogy Esterházy számára „gyűjteményépítőként fontosabb volt a kétes értékű raritás a kvalitásnál: Mátyás király (hamis) mentéjéért lelkesedett, amikor talán Rembrandtot is vásárolhatott volna.”

Mégis leginkább a kőszegi kötetnek azok a kijelentései kelthettek ellenkezést Gézában, amelyek kétségbe vonták Esterházy Pálnak saját gyűjteményéhez fűződő intellektuális kapcsolatát, megkérdőjelezték a képi alkotások művészi rangja iránti fogékonyságát. Ezekre a nagy mecénást leminősítő megjegyzésekre adhatott volna gyors és csattanós választ. De ez nem az ő stílusa. Nem az ő munkamódszere. Ő *lassan* szeret, *lassan* tud dolgozni. Nem akar gyorsan túllenni a dolgokon. Három évig dolgozott csaknem százoldalas válaszában. A vizuális érzékenység hiányának vádját Esterházy Pálnál azzal tromfolta meg, hogy előtérbe állította a kismartoni Esterházy-palota dísztermének festménydíszzeit. Nemcsak azzal érvelt – meggyőzően –, hogy

Galavics Géza Az MTA intézetek várbeli épületétől búcsúzó „batyusbálon” 2016. december 13-án. Fotó: Ács Pál

Esterházy a kor elismert és kvalitasos festőjét, Carpofo Tencallát bízta meg a terem kifestésével. Sokkal inkább azzal, hogy Esterházy – az olasz-svájci festőművész eredeti koncepciójába beleavatkozva, azt felülírva – önállóan alakította ki a terem rendkívül bonyolult festészeti programját. A programot Géza mindig is a műalkotás szerves részének tartotta. Első könyvének ez volt a címe: *Program és műalkotás*. Jelen esetben a kismartoni terem képi programját a személyes, a nemzeti, a politikai és a művészi reflexiók sokszorosán egymásba fonódó, egymást értelmező és átértelmező rendszereként mutatta be: „Egész mecénási pályája azt mutatja, hogy egy életen át, sorsfordító helyzetekben, a legmagasabb politikai tisztségben, nádorként is képes volt erősen motivált vonzódásait és választásait a művészeti mecenatúra legkülönbözőbb műfajaiban kifejezésre juttatni” – foglalta össze mondandójának lényegét, R. Várkonyi Ágnes előtt tisztelegve, aki az Esterházy-életművet maga is „interdiszciplináris kihívásként” értelmezte.

Még mindig nyitva maradt az elsötétített terem kérdése. Miért ragaszkodott Géza a kőszegi előadóterem teljes besötétítéséhez? Ahol – tudta jól – olyanok (is) hallgatják őt, akiknek fenntartásai lehetnek nézeteivel szemben? Meggyőződésem, hogy ez a gesztus – azon túl, hogy a figyelmet megpróbálta a szavakról a képekre irányítani – egyfajta önértelmezés, alkotói *ars poetica* is volt. Egy a 17-18. században népszerű bibliai szentenciával élve ez így hangozhatna: *ex tenebris lux* – a sötétségből jön a fény.

Szilágyi András

GALAVICS GÉZA NYOLCVAN ÉVES

Az 1970-es évek első felétől jó ideig bevett gyakorlattá lett az Iparművészeti Múzeumban, hogy az igazgató – Radocsay Dénes, majd utóda, Miklós Pál – évente egy alkalommal szakmai konzultációra hívta össze az intézmény „tudományos munkatársait”. Az alkalmat rendszerint az jelentette, hogy napvilágot látott a múzeum évkönyve, az *Ars Decorativa* új kötete. E konzultációkon főként a kötet – idegen nyelven megjelent – tanulmányainak szerzői kaptak szót és számoltak be arról, hogy mely kérdések foglalkoztatták őket és milyenekkel szembesültek kutatásaik során. 1976 tavaszán különösen tanulságosnak és érdekesnek ígérkezett az az évi konzultáció, minthogy azon, mintegy „emeritus külső munkatársként” az előző évi kötet egyik szerzője, a nagy tekintélyű Voit Pál is részt vett. (Néhányan a jelenlévők közül személyes élményeiket is felidézheték azokból az évekből, amikor, 1946 és 1948 között, ő volt a múzeum igazgatója.) Elsőként tehát, illő módon, Voit Pál szólt és fejtette ki véleményét a tanulmányában tárgyalt 18. századi bécsi szobrász, Antonio Corradini munkáságáról, majd általánosabban, az ausztriai barokk-kutatás legújabb eredményeiről. Előadásának utolsó mondatára reagálva – „ha további részletekre kíváncsiak, nyugodtan kérdezzenek” – a résztvevők egyike a következő kérdéssel állt elő: hogyan látja, Tanár úr, a hazai barokk kutatás helyzetét és távlatait?

Ami a távlatokat illeti, a válasz tömör és határozott volt. „A korszak ifjú hazai kutatói közül egyvalakit említhetek, akinek az írásait ismerem és nagyra értékelem. Ő, egyebek között a *Program és műalkotás a 18. század végén. Egy festmény születése és fogadtatása* című kötet szerzője, Galavics Géza. Biztos vagyok benne, hogy munkáit a korszakkal foglalkozó külföldi szakemberek is hamarosan olvasni fogják és hivatkozni fognak rájuk.” Sok évtized elmúltával megállapítható, hogy e profécia maradéktalanul beteljesedett. A barokk művészet különböző műfajait tárgyaló, külföldön megjelent színvonalas publikációkban Galavics Géza „hivatkozási indexe” az 1980-as évek óta talán csak Garas Kláráéval van azonos nagyságrendben. Nem kétséges ugyanakkor, hogy szakmánk képviselői közül régóta és mindmáig ő a legelismerettebb a 17–18. század eszmetörténetében járatos hazai történészek és irodalomtudósok körében. Köszönhetően azoknak a körültekintő és mélyenszántó műelemzéseknek, amelyek egyebek között a sárvári Nádasdy vár dísztermének falképeiről, a pozsonyi vár királyi lakosztályainak egykori pannósorozatáról, vagy a 17. század jelentős hazai személyiségeinek portrészorozatairól adnak megannyi fontos új információt.

A barokk kor nagy formátumú mecénás főurainak és főpapjainak tevékenysége, megrendeléseik szempontjainak és indítékainak bemutatása kezdettől mindmáig élénken foglalkoztatja az immár a hazai barokk-kutatás doyenjévé lett Galavics Gézát. Ennek az illusztris megrendelői körnek volt kiemelkedően jelentős és sokoldalú tagja, korának fontos „közszereplője”, a herceg-nádor, Esterházy Pál (1635–1713). Az

A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat kirándulásán
Gannán a plébániatemplom – Esterházy-mauzóleum lépcsőjén 2018-ban.

Fotó: B. Benkhard Lilla

ő személyiségének, elhatározásainak és mentalitásának megismertetése terén bizonyára senki nem tett annyit az 1970-es évek közepétől napjainkig – ideértve a történészeket és az irodalmárokat is –, mint Galavics Géza. 1986-ban megjelent nagysikerű könyvének – *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet* – vonatkozó fejezete mellett számos publikáció jelzi munkásságának ezt a vonulatát, amelynek méltó betetőzése a kismartoni Esterházy-rezidencia dísztermének falképeiről szóló, a közelmúltban közzétett adatgazdag, kiváló tanulmány.¹ S ha ez utóbbi inkább az adott műfajjal foglalkozó tudós kutatók számára lesz irányadó a jövőben, a magyarországi művészettörténet ismeretterjesztő kézikönyveinek (1983, illetve 2001) barokk fejezeteit bizonyára nagy haszonnal fogják olvasni a továbbiakban az egyetemisták – szakmánk leendő művelői – és a laikus érdeklődők egyaránt. Az a megközelítés, hogy egy tárgyalt műalkotás, vagy műalkotás-csoport, vagy akár egy jelentős életmű bemutatása, elemzése során rendre a téma tágabb, eszmetörténeti – akár politikatörténeti – összefüggéseire összpontosít, jól jellemzi Galavics Géza számos, hosszabb-rövidebb írását. Erről, az interpretációnak e sajátos, általa leginkább kívánatosnak tartott módszeréről ő maga fogalmaz meg ugyancsak figyelemre méltó és megszívlelendő mondatokat egy 2008-ban megjelent nagyvű tanulmányában.²

Az öregkort nem az évek száma jelzi. Nem véletlen, hogy a nyolcvanéves Galavics Gézát, akit méltán megillet a ‘kutató professzor’ titulus, senki nem tekinti öregembernek. Esetleg öregúrnak talán, bár nem emlékszem, hogy bárki így említette volna őt valamikor is. Nem faggatják az idős kor szépségeiről vagy épp kínjairól, ő ugyanis kortalan. Szellemi értelemben mindenképpen. Hogy mekkora szerepet játszik ebben a Gondviselés, profánul fogalmazva a szerencse, a kiváló gének és képességek, a jó iskola, a harmonikus családi környezet, nem tudhatjuk. Az azonban művészettörténész kollégái előtt nyilvánvaló, hogy – otthonos és avatott lévén Közép-Európa barokk művészetének különböző műfajaiban és megannyi kérdéskörében – a hamar megtalált témával boldog kapcsolatban él. Örömet leli a kutatómunkában, és örömmel segíti sok-sok fiatal kollégájának szakmai előmenetelét. Isten éltesse sokáig!

¹ Hol keressük a Hesperidák kertjének földi mását? Esterházy Pál és a festő Carporo Tencalla „vitája” és a folytatás a kismartoni Esterházy-rezidencia dísztermének mennyezetképén. *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*. Szerk. Horn Ildikó et al. Budapest, 2016. II.: 279–362.

² Festők és metszetelőképek a késő reneszánsz Magyarországon. *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon a 16–17. században*. Szerk. Mikó Árpád, Verő Mária. II. Tanulmányok. Budapest, 2008. 55–85.

Jávor Anna

GALAVICS TANÁR ÚR, A VÁGY- MUZEOLÓGUS

Galavics Géza pályáját múzeumban kezdte: Rózsa György mellett a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában. Onnan került alapítása után nem sokkal a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjába, a későbbi Intézetbe. Nem véletlen tehát, hogy amikor 1970 körül megkezdte egyetemi oktatói tevékenységét, Vayer Lajos professzor által meghívott óraadóként az ELTE Művészettörténet Tanszékén, jóformán első dolga volt, hogy a hallgatókkal ellátogasson a Történelmi Képcsarnokba. Ott aztán sikerült elkápráztatnia a cinikus ifjúságot, amelynek nagy része azt sem tudta akkor, hogy ez a gyűjtemény létezik. Nemcsak az addig jobbra láthatatlan művek megmutatásával, hanem az azokból kibontott hatalmas tudásanyaggal, saját kutatási eredményekkel, és a szemeszter során apránként megértett, teljesen új szemléletű történeti-művészettörténeti összefüggésrendszerrel. Utóbb aztán kiderült, hogy ez afféle teszt volt, a hetvenes években megjelenés előtt álló, átfogó, nagy tanulmányainak a főpróbája, amelyek azután maguk váltak olvasmányélménnyé, tananyaggá. Galavics Géza nagyon jól tanított, és kitűnő előadó ma is. Nem sikerült őt azonban teljességgel megnyernie a felsőoktatásnak, bár időről időre jó néhány szerencsés évfolyam részesedett vendégelőadásaiból a magyarországi barokk tárgykörében. Előadó és hallgatóság számára egyaránt jutalomjátékot jelentettek alkalmi fellépései a Doktori Iskolán: ott, ahol már maga a tantárgy neve magában foglalja a „problémái” kifejezést, tág tere nyílik a legmagasabb szintű módszertani kifejtésnek, az egyéni kutatási célok, már megtapasztalt tanulságok átörökítésének. A Galavics-féle posztgraduális képzés legalkalmasabb terepe mára a témavezetés, a tutorság lett: kitűnő tanítványok sora (többek között Gulyás Borbála, Serfőző Szabolcs, Bubryák Orsolya, legutóbb pedig Alföldy Gábor) bizonyított és bizonyít ma is nyomdakész disszertációkkal, kiérlelt publikációkkal, és legfőképpen a szakterülethez kötődő hűséggel. És a történetnek ezzel nincs vége, hiszen a szárnyai alól kikerült barokkosok (de éppúgy a reneszánszosok, 19. századosok, kerttörténészek) nagyszabású programokba vágnak bele, és ő immár a „senior” kutató pozíciójából, de ismét egyengetheti, vagy legalábbis óvón figyelemmel kísérheti munkájukat.

Van ennek a tudás-átadásnak egy másik, felnőtt, mi több, akadémiai változata is, a feltehetően általa teremtett műfaj, az „intézeti kirándulás”. Egy-egy hetes, rendkívüli alapossággal előkészített felvidéki, erdélyi tanulmányutak voltak ezek a 80-as években, történészek, zenetörténészek, irodalmárok – csupa nagy név – részvételével és közreműködésével, a helyszíni ismeretközlés és -szerzés legmagasabb színvonalán, közös élményekkel. E programok utóbb elmaradtak, átrendeződtek különféle

Galavics Géza megnyitó beszédét tartja a Magyar Nemzeti Galéria *Késő barokk impressziók* című kiállításán 2009-ben. Fotó: Magyar Nemzeti Galéria

„team”-ekbe; szerényebb, de közönségét megbecsülő, értékes reminiscenciáik manapság a „hosszú nevű” Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat kirándulásai. A hagyományos, évente más-más vidéken megrendezett régész–művészettörténész (inkább az előbbi) konferencián túl, másokéi mellett az ő – tervezett vagy spontán, de mindig emlékezetes – fellépései adnak igazi, tudományos értelmet e modern kori vándorgyűléseknek.

Amíg az Ünnepektől kutató professzor, úgy tűnik fel, a felső- és felnőttoktatásban örök vendég marad, ő maga soha nem szűnik meg vágy-muzeológus lenni. Miközben lankadatlanul járja a kül- és belföldi múzeumokat, lelkesen beszámol valamennyi arra érdemes kiállításról, alig várja, hogy újból a kulisszák mögé kerüljön, és belülről leshesse, netán rendezőként alakíthassa, vagy csak tanácsaival segíthesse valamely állandó vagy időszakos tárlat formálódását, restaurátori beavatkozás kimenetelét, új szerzemények bekerülését. Így volt ez hajdani anyaintézményem, a Magyar Nemzeti Galéria állandó barokk kiállítása esetében: eleinte még csendben kritizált („magukat nem zavarja, hogy gyengék?”, mármint a folyosón a nemesi portrék, amelyek már pusztán létükkel irritálták az akkori múzeumi [párt]vezetést), majd elismerően nyugtázta, hogy Buzási Enikő kezén kiszépeült az anyag, és jelentősen bővült a számára oly kedves 17. századi részleg. Olykor felhajtóként működött, „jelentett” vidéki vagy műkereskedelmi tárgyakról, amelyek szerinte ide illenének. Mojzer Miklós sokáig szállóigeként emlegette, hogy vajon „mit látott Galavics az alcúti plébános ágya fölött?” – azóta sem tudjuk. Új meghatározásokat is köszönhetünk neki: közülük a leginkább „ütős” a korábban Dorffmaister művének vélt Szentlélek eljövetele-vázlat átsorolása (a nagyméretű soproni főoltárképpel együtt) Josef Ignaz Mildorfer életművébe – az attribúciót befogadta a szakirodalom, és visszaigazolta a festő monográfiája. De követte, követi a Sopronból kölcsönzött képek és szobrok múzeumi történetét, a napokban sikerült szabályosan tetten érnie két jelentős darab visszaillesztését a helyreállított Szent Mihály-templomba. Két éve elsőként nézte meg új kiállítóhelyén, a Szépművészeti Múzeum második emeletén a magyarországi barokk művészet erősen redukált (és eldugott) tárlatát, nagyra értékelve Boda Zsuzsannának a körülmények ellenére jól sikerült rendezői munkáját és a PR-elvárásokat meghaladó, tartalmas kísérő szöveget, az abban megbúvó kutatási eredményeket.

Szerencsésen ráértett e meg nem szűnő affinitás előnyeire a magyar muzeológia, és több jelentős vállalkozásnál igénybe vette, mi több, kihasználta Galavics Géza szakértelmét és erre való hajlandóságát. Gyakorlatilag erre alapozódott a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának 1980–1981-es kiállítás-sorozata a Magyar Nemzeti Galériában, a 19. század – akkor még 1780-tól kezdett – művészettörténetének új szempontú, újonnan felfedezett tárgyakkal történő felvonultatása tudományos katalógus kíséretében. Az első bemutatót Szabolcsi Hédivel közösen rendezték, *Magyarországi művészet 1780–1830* címmel, ami a nem sokkal korábban, a magyar művészettörténet-írás programjának szintjén és keretében önálló korszakként értelmezett, mintegy ötven éves átmenet, a felvilágosodás korának műveit volt hivatott feltárni és közzétenni a nagyközönség és a későbbi szintézisek (a „Kézikönyv”) számára. A nagy témacsoportokat és azok felelőseit a rendezőpáros

határozta meg, Galavics Géza maga a tájkép, a népeletkép, az életkép és a történeti téma fejezeteit dolgozta ki, töltötte meg műtárgyakkal, miközben rálátása volt az egész tudományos vállalkozásra. Engem a múzeum delegált a kiállítás praktikus „befogadására”, szállítást, restaurálást, termet intézhettem, egy kifutó szegmens, az egyházi festészet tárlása mellett – ilyenformán asszisztálva az inkább szakirodalmi jelentőségű, mintsem esztétikai élményt nyújtó tárlat létrejötténél. Az érdekes, „régí századforduló” utóbb sajnos elveszítette korszakos jelentőségét a hazai tudományosságban, az új művészettörténeti összefoglalások ismét az évszázadok között osztották fel a heterogén műtárgy-állományt stílust váltó (választó, váltogató) alkotóikkal együtt. Galavics Géza az 1830 és 1890 közötti folytatásban is oroszlan-részt vállalt – munkájának tanulságai a 2009–2010-es évek fontos tárlatain, Kazinczy-én és a XIX. *Nemzet és művészet* címűn nyertek új értelmet a következő tudósgeneráció feldolgozásában, és végül az intézeti kézikönyv-program lényegesen megújított folytatása által kanonizált „hosszú 19. század”-ban.

Szintén a Magyar Nemzeti Galéria adott otthont 1988-ban a Történelmi Képcsarnok nagyszabású bemutatójának – *Főúri ősgalériák, családi arcképek*, Cennerné Wilhelmb Gizella és Buzási Enikő rendezésében –, amelyhez Galavics Géza egy addig nem ismert reprezentációs műfaj, a barokk családfák és képes genealógiák felfedeztetésével járult.

Önálló, nagy feladatot a Közép-európai barokk éve programsorozata kínált 1993-ban. Ez egy, az Európa Tanács által évekkel előbb elindított, sokrétű nemzetközi együttműködés – konferenciák, barokk utak, rendezvények – leginkább megfogható végeredménye volt, immár a Közép-európai kezdeményezésnek nevezett konzorcium („Pentagonale”) keretében. Ő maga az 1980-as évek végén meghívást nyert az előkészületek különböző fázisaiba, nekem is volt alkalmam bejárni egy szép „barokk utat”, és kidolgozni továbbiakat, amelyekből semmi sem lett. A Magyarországon esedékes két kiállítás megszervezését végül a Szépművészeti Múzeum, illetőleg főigazgatója, Mojzer Miklós vállalta magára, rangos stábot gyűjtve maga köré. A tudományos tanácsadó testület rajta kívül Garas Klárából és Galavics Gézából állt, a végrehajtó „bureau” művészettörténész tagjai Lengyel László és Somorjay Sélysette voltak. Kialakult a két tárlat tematikája, helyszíne, a műtárgylistát – immár a lehető legnagyobb nemzetközi merítéssel – közösen állították össze. Míg a székesfehérvári tárlat a barokk műfajok sokféleségét, egymásba játszását volt hivatott bemutatni *Zsánermetamorfózisok* címmel, Galavics Géza történeti megközelítést választott a Budapesti Történeti Múzeum termeiben nagy politikai figyelem mellett megnyílt kiállítás számára. Itt B. Nagy Anikó volt az intézményi asszisztens, Buzási Enikő a biztos ízlés kontrollja; én a Nemzeti Galéria által katalizált restaurálásokért feleltem, óriási sokkot idézve elő egy váratlan áramkimaradás okozta egynapos késéssel. Galavics Géza alighanem a térség (és a sorozat) legátfogóbb kiállítását valósította meg az *Utak és találkozások* jegyében, amelynek általa szerkesztett kétnyelvű, kitűnően illusztrált katalógusa a barokk-kutatás megkerülhetetlen kézikönyvévé vált.

Nem nélkülözhetette tanácsadói közreműködését az ezredforduló budapesti tárlata, a *Történelem – kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyar-*

A Magyar Nemzeti Galéria *Késő barokk impressziók* című kiállításán, balra: Bereczky Loránd, Garas Klára, Galavics Géza; hátul, jobbra Galavicsné Gyivicsán Anna ül. Fotó: Jávor Anna

ország címmel megrendezett nagyszabású bemutató a Magyar Nemzeti Galériában. Hatalmas nyomás nehezedett az országos múzeumokra a millennium előtt, emiatt nehezen formálódott – számos elvetett ötlet ellenében – a vállalható téma. Galavics Gézát korán beavatta a két főrendező, Mikó Árpád és Sinkó Katalin, és ő hosszú konzultációkkal, közös fejtöréssel járult az idő folyását megjelenítő, elvont és mégis konkrét magyar történelmi tárgyú kiállítás témaköreinek, egységeinek kialakításához. Saját vezértanulmánya ebben az *Ősök, hősök, szent királyok címet viseli (Történelmünk és a barokk képzőművészet)*, a katalógus-részben nagyelemzései, kitűnő szerzőtársak csatlakozó írásai és változatos műtárgysor illusztrálják megállapításait, különös tekintettel a ritkán látható, ám neki régóta fontos grafikai műfajra, a tézislapokra.

Telibe találta aktuális és korábbi kutatásainak tárgyát a *Mariazell és Magyarország. Egy zarándokhely emlékezete* című interdiszciplináris bemutató a BTM Kiscelli Múzeumában, 2004-ben, ahol ismét tudományos tanácsadóként működött. Két nagy tanulmánya pilléreként szolgált a nemzetközi kiállítás impozáns katalógusához: az első a mariazelli bazilika 17. századi kialakítású magyar kápolnáinak mecénáscentrikus monográfiáját nyújtja, az alapító főurak, Nádasdy Ferenc, Esterházy Pál, Draskovich Miklós és Szelepcsényi György vallási-politikai gesztusainak bemutatása, a források és az ikonográfia elemzése által. Külön tanulmányban dolgozta fel a

mariazelli kegyoltár és Esterházy Pál kapcsolatát. Itt nemcsak az 1690-ben emelt új kegyoltár (és közvetlen utóda) középpontba állítása jelent újdonságot az évtizedekkel korábban publikált mecénás-portréhoz képest, hanem az ezúttal feltárt és közzétett írott és képi források teljessége.

Nem volt könnyű a központilag kinevezett *Reneszánsz éve* nagyralátó kiállítás-programját a tudományosság medrébe terelni 2008-ra. Amíg a BTM, folyamatos kutatómunka adekvát helyszíne, képesnek érezte magát az 1982-es Mathias Corvinus-kiállítások meghaladására, a Magyar Nemzeti Galéria nem kívánt újabb „Schallaburg”-ot rendezni. Ellenben a kampánytól függetlenül folytak már feltáró jellegű kutatások a Mátyás utáni reneszánsz és a 16-17. század késő reneszánsz építészeté és képzőművészeté, ez utóbbi stílusváltozat definiálása tárgyában, részint saját gyűjteményünkre és főleg Mikó Árpád szakértelmére alapozva. Ez az „amúgy is” tervbe vett kiállítás kapott végül legitimitást *Mátyás király öröksége* címen, és vette igénybe Galavics Géza tanácsait már a kezdetektől, majd adott teret átfogó, nagy tanulmányának: *Festők és metszetelőképek a késő reneszánsz Magyarországon*. Ez a mű, amint azt baráti dedikációja is jelzi, egy folyamatos szakmai párbeszéd kierelelt, fontos állomása. De míg a pozsonyi művészettörténész, Jozef Medvecký a grafikai előképek azonosításának matadora (és az volt már az internet-korszak előtt!), az ünnepelt mester nyomban elmélyül az ikonográfia felfejtésében és értelmezésében, különös tekintettel az esetleges – aktualizáló – változtatásokra. Talán utólagos belelátás, de a tanulmány középpontjának az Árva várából a necpáli evangélikus templomba került Thurzó-oltár tekinthető – *Speculum Iustificationis*, a világ egyik legbonyolultabb képi ábrázolása –, amelynek önálló nagyelemzését azután napjaink egyik legjelentősebb (szintén jubileumi) kiállításának kísérő kötetében (*Ige-idők. A reformáció 500 éve*. Budapest 2019) közölte Galavics Géza.

Azon ritka esetekben, amikor mégsem teljes a beavatás, a kiállítás megnyitására próbáljuk megnyerni a tudós Ünnepeltet – és ez újból alkalmat kínál a premier előtti kíváncsiszkodásra. De kölcsönös a haszon, mert a tárlat, immár Galavics Géza neve mögé bújva, eleve rangot kap, komolyan kell venni; igaz, elesik attól a dicsőségtől, hogy később, amennyiben kiérdemelné a kezdeményezésére alapított Opus mirabile-díj valamelyik fokozatát, ő laudálja. Mert itt akár visszakanyarodhatunk az előzőekhez: a közvetve-közvetlenül formált és olykor irigyelt múzeumi munka elemző kritikusaként évente megszólal a posztgraduális tanár, finom egyensúlyt teremtve a tudományosság és a közönség igényei között – és mi nem is mindig értjük meg rögtön, mekkora szüksége van szakmánknak az osztályozásra, az akadémikus megbecsülésre. Az immár nyugdíjas, egykori „középgenerációnak” az örökifjú, tevékeny, nagy „öregekre”.

Mikó Árpád

GALAVICS GÉZA ÉS A MAGYARORSZÁGI KÉSŐ RENEZÁNSZ MŰVÉSZET

I.

A magyarországi reneszánsz művészet tradicionális kutatása a múlt század nyolcvanas éveire nagyjából zsákutcába futott.¹ Többnyire a Mátyás-koron, esetleg a Jagelló-koron szoktuk lemérni – most, utólag – a változásokat, a korszerűséget, pedig lehetséges, hogy a késő reneszánsz ismeretének hazai sorsa még világosabban jelzi ezt a megtorpanást.

A 19. század utolsó harmadában még számon tartották, lajstromozták a késő reneszánsz emlékeit (bár nem kategorizálták őket feltétlenül így), utóbb azonban ez az érdeklődés alább hagyott. Pontos okát ennek a lanyguló figyelemnek egyelőre nem lehet megadni. Talán az állhat mögötte, hogy a középkor általában – és a Mátyás-udvar reneszánsza különösen – alkalmas volt arra, hogy a nemzeti dicsőség képzete kapcsolódjék hozzá. Azt, ami Mohács után következett, vagyis a Habsburgok uralmát és az ezzel összefüggő harcos rekatolizációt már kevésbé lehetett szeretni – sőt, ennek ellentétéként tekintettek a protestáns Erdélyben megőrződött reneszánszra, mint nemzeti stílusra (lehetőleg a szászok nélkül). Mivel az itáliai hadiépítészet nálunk is a legkorszerűbb volt, automatikusan esett a hangsúly erre: a hazai késő reneszánsz olasz vonulatára, kiemelve itáliai gyökereit a stílusnak és keresve a kontinuitást Mátyás Budája és Kolozsvár, illetve a fejedelmi Gyulafehérvár között. Az olasz építészek jelenléte a korban mindenütt természetes volt: az itáliai művészek valósággal rajzottak Európa-szerte. Igazságtalanság volna az egész koncepciót Balogh Jolán számlájára írni; a szobrászat (főleg sírkövek) és a festészet – illetve grafika – emlékei másoknál is (Divald Kornél, Péter András vagy Hekler Antal hosszabb-rövidebb összefoglalásaiból is) kimaradtak vagy erősen háttérbe szorultak.² Mivel azonban egy idő után mindenki Balogh Jolán adatgazdag, enciklopédikus műveiből tájékozódott, a tendencia általánossá vált. A

¹ Ld. erről bővebben: Mikó Árpád: *Reneszánsz, magyar reneszánsz, magyarországi reneszánsz. Részletek egy stíluskorszak kutatásának történetéből. Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16-17. század)*. I-II. Szerk. Mikó Árpád, Verő Mária. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2008. II.: 115-146.

² Divald Kornél: *Magyarország művészeti emlékei*. Budapest, 1927. 190-192.; Péter András: *A magyar művészet története*. I-II. Budapest, 1930. II.: 12-18.; Hekler Antal: *A magyar művészet története*. [Budapest, 1934.] 125-128.

művészettörténeti kézikönyv kanonizálta ezt az álláspontot; ötödik kiadása 1973-ban jelent meg.³

A „kétkötetes” első revíziójának, a kézikönyvet szerkesztőként jegyző Dercsényi Dezső és Zádor Anna *Kis magyar művészettörténete*nek (1980) nem véletlenül a reneszánsz fejezetei lettek a legellentmondásosabbak. Nem alakították át ugyanis a kánont (új ismereteket bevonva), hanem csupán másként próbálták osztályozni a régit.⁴ A panoráma teljes megújítását már Feuerné Tóth Rózsa sem tudta megoldani (1977), annál inkább nem, mert őt magát kizárólag az építészet érdekelte, és annak is a késő középkori szakaszában mozgott otthonosan.⁵ Amidőn 1983-ban újabb szintézis született a Művészettörténeti Intézetben,⁶ a késő reneszánsz festészet és szobrászat történetét Galavics Géának kellett összefoglalnia.⁷

Amit itt Galavics Géza igen röviden felvázolt, korábban lényegében ismeretlen volt. Elég összevetni a „kétkötetes” vonatkozó részeivel, hogy lássuk, mi a többlet. Nem csak a tárgyak köre más. Megjelent a tárgyalásban a reformáció képrombolása, „képtelensége” mint művészettörténeti probléma; fontos szerepet kapott a pozsonyi vár uralkodói megrendelésre készült groteszk dekorációja; protagonistává vált Martino Rota portré-sorozata; kiemelt, gondosan részletezett történet lett a síremlékeké (együtt az erdélyi emlékekkel); itt (és nem a barokk fejezetben) játszott szerepet a nagy lőcsei szószék és az orgona. Megjelent II. Rudolf prágai udvara mint a hazai elit előtt álló példa; a *Mausoleum* metszeteinek eredeti kontextusa; az epitáfiumok és a ravatalképek sora; a falvak templomainak dekorációja, különösen a virágos kifestés a református egyházakban. Nemcsak az anyag összetétele változott meg jelentős mértékben, hanem a szemléletmód is; a száraz stílustörténetet, tipologizálást művészetszociológiai aspektus egészítette ki. A stílusorszak határa a Felvidéken is bőven átnyúlt a 17. század első harmadába.

Míndez részleteiben ott volt már Galavics Géza korábban írott munkáiban is. Nem váratlanul bukkant fel előtte a hazai művészettörténet-írás emez Atlantisza. Mi támogatta a kép megújításában? Az egyik alighanem a szlovák kutatás volt, amelyet ez a gazdag anyag körülvevett, s amelynek gondolkodását kevésbé kötötte meg a magyar tudományos tradíció. A másik a hazai műemlékvédelem – kötelékében olyan tudós műemlékesekkel, mint Détsky Mihály vagy Koppány Tibor –, amely egy sor korábban ismeretlen anyagot – kőfaragványokat, falképeket – hozott felszínre, hozzájuk olvasva az írásos forrásokat. És persze ott voltak a komoly hazai részletku-

³ *A magyarországi művészet története*. I-II. Főszerk. Fülep Lajos. Szerk. Dercsényi Dezső, Zádor Anna. Budapest 1973⁵. A reneszánsz fejezeteket Balogh Jolán írta.

⁴ Dercsényi Dezső - Zádor Anna: *Kis magyar művészettörténet*. Budapest, 1980. 143-154., 179-203.

⁵ A késő reneszánsz korszakát az építésztörténetben sem: Feuerné Tóth Rózsa: *A reneszánsz építészet Magyarországon*. Budapest, 1977. 25-36.

⁶ *A művészet története Magyarországon a honfoglalástól napjainkig*. Szerk. Aradi Nóra. Budapest, 1983.

⁷ Galavics Géza: *Festészet és szobrászat. A művészet története Magyarországon a honfoglalástól napjainkig*. Szerk. Aradi Nóra. Budapest, 1983. 198-204.

Galavics Géza Wollák Katalinnal a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 140. ünnepi közgyűlésén 2019-ben. Fotó: B. Benkhard Lilla

tatások: Cennerné Wilhelmb Gizellának Martino Rotára vonatkozó adatközlése, Rózsa Györgynek a régi magyar történetábrázolást – benne a *Nádasdy-Mausoleumot* – feldolgozó monográfiája, vagy Buzási Enikőnek a ravatalképekről írott nagy tanulmánya eredményei egyaránt helyet kaptak ebben az áttekintésben.⁸

II.

Galavics Gézának köszönhetjük tehát az ún. „Királyi Magyarország” késő reneszánsz művészetének első modern összefoglalását.⁹ Nemcsak számomra volt revelatív az az előadás, amelyet a késő reneszánsz síremlékek és portrék összefüggéseiről tartott Budapesten. Annyira megfogott, hogy leutaztam Pápára, az irodalomtörténészek rendes évi konferenciájára, hogy másodszor is meghallgassam.¹⁰ Különös világ tárult fel előttünk: soha nem látott egészalakos sírkövek, arcképmetszetek – rajtuk a kora újkori magyar történelem elfeledett főszereplői. Akkoriban jelent meg Ivan Rusina

⁸ Cennerné Wilhelmb Gizella: Martino Rota magyar arcképei. *Folia Archeologica*, 7. 1955. 157-163.; Rózsa György: *Magyar történetábrázolás a 17. században*. Budapest, 1973.; Buzási, Enikő: 17th Century Catalfalque Paintings in Hungary. *Acta Historiae Artium* 21. 1975. 87-124.

⁹ Ma már anakronisztikus ezt a szókapcsolatot használni, de 1983-ban még szélteben használt, bevett terminus volt.

¹⁰ A tudományos konferenciát 1984. május 15-19-én tartották Pápán (az Esterházy-kastély dísztermében), s ennek előadásai jelentek meg 1987-ben, R. Várkonyi Ágnes és Székely Júlia szerkesztésében.

albummá tipografált nagyesszéje ugyanerről a világról.¹¹ Elsüllyedt világ volt, előttem mindenképpen; a korábbi kutatás ezeket a jelenségeket nem tartotta lényegesnek.¹²

Galavics Géza – mint említettem – nem ekkor kezdte ennek az anyagnak a rendszerezését. A tudománytörténeti áttekintésben megjelentetett dolgozata már ezeket a jelenségeket térképezte fel (1973).¹³ Miben áll a reneszánsz és a barokk közötti mesye, hol is húzódik a határ, lehetséges-e egyáltalán precízen szétválasztani a stíluskorszakokat? A válasz: nyilvánvalóan nem. A kérdések egy részére később többször visszatért, a metszetelőképek számbavétele kapcsán.

Hasonló problémák alkották fontos fejezetét annak a monográfiának is, amelyet a török háborúk képzőművészeti tükröződésének szentelt (1986).¹⁴ A kötet fele – fejezetcímmel jelezve – a késő reneszánsz műveket elemezte. A síremlékek a középkori hagyományhoz és a megrendelői réteg önreprezentációjához kapcsolódtak; jelentőségének megfelelő helyet kapott a rudolfinus művészet, benne az embléma műfaja, Hans von Aachen allegorikus sorozata a török háborúk nevezetes eseményeiről és így tovább.

Az arcképek önálló tanulmányként is megjelentek. Megtalálta az Albertinában Mossóczy Zakariás nyitrai püspök, a híres jogtudós rézmetszet-arcképét, Martino Rota alkotását.¹⁵ Mossóczy is tagja volt annak a pozsonyi értelmiségi körnek, amelynek középpontja Radéczy István egri püspök, királyi helytartó háza és kertje volt. Mossóczy a könyvtárszobájában ábrázoltatta magát, kapcsolódva ezzel a tudósok megjelenítésének antik toposzához, elevenné téve a pozsonyi humanistáknak a kései utókor előtt ekkoriban feltáruló könyves világát. A kép – és a róla írott cikk – önmagában példázta több tudományág találkozását. Ezek a kapcsolatok azokban az években természetesek voltak, elsősorban Klaniczay Tibor mágnesként mindenkit magához vonzó tudós egyéniségének köszönhetően. A diskurzus (a szót hagyományos értelmében használva) mindannyiunk számára természetes volt.

Pápan történt, a pápai konferencián, hogy Galavics Géza előadásához hozzászólva Benda Kálmán megkérdezte, hogy vajon mit keres Homonnai Drugeth Bálint,

¹¹ Ivan Rusina: *Renesančná a baroková plastika na Bratislave*. Bratislava, 1983.

¹² Ne legyünk egészen igazságtalanok: Balogh Jolán természetesen ismerte ezt az anyagot is, amint ezt összefoglaló műveinek – sajnos telefonkönyvszerű – felsorolásai bizonyítják. A nyugat- és észak-magyarországi sírkőszobrászat emlékei nem szólították meg. Aggházy Máriának a barokk szobrászatról írott monográfiája is regisztrálja nagyobb részüket; ő viszont az 1600-as évet tekintette a barokk kezdetének. Aggházy Mária: *A barokk szobrászat Magyarországon*. I–III. Budapest, 1959.

¹³ Galavics Géza: *Későreneszánsz és korabarokk*. (Jegyzetek a 17. század első felének hazai művészetéhez.) *Művészettörténet tudománytörténet*. Főszerk. Aradi Nóra. Szerk. Tímár Árpád. Budapest, 1973. 41–90., 1–40. kép.

¹⁴ Galavics Géza: *Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet*. Budapest, 1986. 25–69.

¹⁵ Galavics Géza: *Személyiség és reneszánsz portré*. Ismeretlen magyarországi humanista portré: Mossóczy Zakariás arcképe. *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szerk. Galavics Géza, Herner János, Keserü Bálint. Szeged, 1990. 401–418.

a derék protestáns főúr síremléke a pozsonyi ferences templomban. A pazarul megmunkált síremlékfigurán sem felirat, sem címer nincs; Ivan Rusina már említett könyvében szerepelt Homonnai Drugeth Bálintként.¹⁶ Ez az azonosítás a magyar irodalomból került Rusinához.¹⁷ A hagyomány azonban kétágú volt: Henszlmann Imre még tudta, hogy ez Pálffy Miklós síremléke. (Nem zavarta az sem, hogy a domban is állt egy Pálffy-síremlék.) Ez a tudás azonban elsüllyedt, újra fel kellett fedezni.¹⁸ Galavics Géza publikálta ezt követően azt az archív felvételt, amely Pálffy síremlékének – elveszett, lappangó – modellójáról készült. Ennek központi figuráját lehet felismerni a ferenceseknél befalazott piperkóc alakban. A váltás okának dokumentumait nem ismerjük, de végül egy kevésbé provokatív kőszobor került a dombeli síremlék középső fülkéjébe.

Nem a tudományos eredmény miatt idézem itt ezt a történetet ilyen részletesen, hanem az igazi interdiszciplináris helyzet okán. Benda Kálmán vagy R. Várkonyi Ágnes ugyanis leginkább Galavics Géza személye miatt figyelt a művészettörténészekre. Tudományunkat a kora újkori történeti kutatásokba ő vitte be, teljes sikerrel. Mindez persze Klaniczay Tibor köre is volt, egyébként pedig a kora újkor kutatásának aranykora, amelyben oly természetes volt, hogy az összes korszakspecialista együtt beszélje meg a felmerülő problémákat. A történészek nyitottságát jól egészítette ki Ritoókné Szalay Ágnes, aki különösen szívesen működött együtt velünk később is. Ő tárta fel ekkortájt a Radéczy-kör és a művészetek kapcsolatának forrásait.¹⁹ Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a 16. század második felének és a következő század első harmadának teljesen új képi világa nyílt meg előttünk az 1980-as években.

III.

Galavics Géza kezdettől fogva ügyelt arra, hogy ne egymaga képviselje a szakmát, a tudományszakot, hanem lelkesítette, vitte magával a többieket is. Kitűnő példája volt ennek a szegedi Klaniczay- emlékkönyv összeállítása az 1980-as évek végén. Társzerkesztőjeként a szerzők közé meghívta Koppány Tibort²⁰ és Buzási Enikőt,²¹

¹⁶ Rusina 1983. i. m. 52., VII. kép.

¹⁷ Ld. például: Aggházy 1959. i. m. II.: 220. (a korábbi irodalommal)

¹⁸ Mikó Árpád – Pálffy Géza: A pozsonyi Szent Márton-templom késő reneszánsz és kora barokk síremlékei. *Művészettörténeti Értesítő*, 51. 2002. 137–141.; Mikó Árpád – Pálffy Géza: A pozsonyi ferences templom késő reneszánsz és kora barokk síremlékei. *Művészettörténeti Értesítő*, 54. 2005. 329–331.

¹⁹ *Hortus Musarum. Egy irodalmi társaság emlékei*. Összegyűjtötte és bemutatja Ritoókné Szalay Ágnes. Budapest, 1984.

²⁰ Koppány Tibor: Gótizáló tendenciák a magyarországi későreneszánsz építészetében. *Collectanea Tiburtiana* 1990. i. m. 451–461.

²¹ Buzási Enikő: Zrínyi és a későreneszánsz vitézi allegória. A szigetvári hős festett apoteózisa. *Collectanea Tiburtiana* 1990. i. m. 431–442.

A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat kirándulásán a veszprémi ferences templomban 2018-ban. Fotó: B. Benkhard Lilla

valamint a kezdők köréből Szabó Pétert²² és engem is.²³ Különböző korú és felkészültségű kutatók kerültek be ebbe a tisztelgő körbe: a műemlékvédelemben tevékenykedő, már főműveit író építészettörténész, a szintén pályája magasán járó kiváló múzeumi szakember és a két kezdő – de némi figyelemre érdemes – ifjú kolléga.

Sokat írtunk mi is az elkövetkező évtizedekben reneszánsz tárgyú tanulmányokat, majd csatlakoztak egyre többen. Buzási Enikő főleg a festészet emlékeit dolgozta fel (megírta a késő reneszánsz portré összefoglalását is),²⁴ Kiss Erika az ötvösség történetét, a kor főműveit vette sorra,²⁵ Pásztor Emese a korszak textilművészetét (főleg annak török részét),²⁶ Ridovics Anna a habánok hagyatékát kutatta és kutatja.²⁷ A sor igen hosszú, nem lehet mindenkit felsorolni. Legújabban Gulyás Borbála publikálta a kalligráfus Bocskay György monográfiáját.²⁸ A nagy múzeumi kiállítások és katalógusai, például a *Mátyás király öröksége* (2008) a Nemzeti Galériában vagy az *Ige-idők* (2017) a Nemzeti Múzeumban óriási ismeretlen anyagot mutattak be.

Tőlünk eleinte függetlenül – de kezdetben ugyanazzal a súlyos, régi modellel szembesülve – írta át közben Kovács András a reneszánsz építészet történetét Erdélyben,²⁹ majd az ő nyomában tanítványai tárták és tárják fel a késő reneszánsz – zömmel építészeti és szobrászati – emlékeit.³⁰

Maga Galavics Géza is – aki, ne feledjük, mégiscsak a barokk művészet kutatója – időről időre visszatért a késő reneszánszhoz, a barokk kezdetének, eredetvidékének

²² Szabó Péter: Bethlen Gabor lakadalmara czinalt ekessegek. *Collectanea Tiburtiana* 1990. i. m. 443–449.

²³ Mikó Árpád: Ianua mortis. Nicasius Ellebodus (1535–77) síremléke. Adalék a Radéczy-kör műpártolásához. *Collectanea Tiburtiana* 1990. i. m. 419–429.

²⁴ Buzási Enikő: Portrék, festők, mecénások. A portré történetéhez a 16–17. századi Magyarországon. *Mátyás király öröksége* 2008. i. m. II.: 25–53.; Buzási Enikő: Kakas István és felesége portréi. Adalék a 16–17. századi portré-mecénatúra történetéhez. *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére.* Szerk. Orbán János. Kolozsvár–Marosvásárhely, 2011. 29–40.

²⁵ Kiss Erika: Ötvösművek a 16–17. századi Magyarországon. *Mátyás király öröksége* 2008. i. m. II.: 99–113.; Kiss Erika: Nachgotik és kora barokk – Brózer István kelyhéről. *Művészettörténeti Értesítő*, 59. 2010. 1–14.; Kiss Erika: A hódoltság ötvössége a 17. században. *Identitás és kultúra a török hódoltság korában.* Szerk. Ács Pál, Székely Júlia. Budapest, 2012. 211–220.

²⁶ Pásztor Emese: Oszmán-török textilemlékek a fraknoi Esterházy-kincstár gyűjteményében. *Az Esterházy-kincstár textíliái az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében.* Szerk. Pásztor Emese. Budapest, Iparművészeti Múzeum, 2010. 36–55.; Pásztor Emese: Tárgyi kultúra, luxusfogyasztás Bethlen Gábor udvarában – a történeti források tükrében. *A kód: Bethlen 1613.* Szerk. Kiss Erika, Oborni Teréz. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2014. 87–91.

²⁷ Ridovics Anna: A habán kerámia a 17. században. *Mátyás király öröksége* 2008. i. m. II.: 87–97.

²⁸ Gulyás Borbála: *Bocskay György kalligráfus művészete.* Budapest, 2020.

²⁹ Kovács András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben.* Kolozsvár, 2003.

³⁰ Az itt fel nem sorolható szereplőgárdát lásd: *Liber discipulorum. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára.* Szerk. Kovács Zsolt, Sarkadi Nagy Emese, Weisz Attila. Kolozsvár, 2011.

problémáihoz. Így tett a *Mátyás öröksége* kiállítás katalógusának nagy tanulmányában,³¹ amelyben újra feltette az 1973-ban megfogalmazott kérdéseit – mi a metszetelőképek szerepe a művészi produkcióban és helye a kutatásban –, más szempontból és részben más válaszokat adva.

A 2019-ben megjelent monumentális tanulmánya a hosszan gyűlő anyagú, évről-évre formálódó kutatás iskolapéldája lehetne; kicsit jutalomjáték, persze, ami nem adatik meg mindenkinek. A Nemzeti Múzeum nagyszabású Reformáció-kiállításának katalógusában összefoglalta mindazt, amit az árvai vár kápolnájáról – részben az ő munkái nyomán – tudni lehet.³² A kápolna szinte minden szegmensével foglalkozott már korábban: az épülettel és a síremléssel, legfőképpen azonban az oltárművel, közepén a bonyolult teológiai mondanivalójú rézmetszetet követő képpel, a *Megigazulás tükörével*. A hajdani koncepció jól rekonstruálható; hogy az oltár Necpálig tartó „utazásából” mit hozott ki, nem lehetett előre sejteni. Zárásul még egy vizuális slusszpoént is beillesztett: a necpáli oltár fotóját bemontírozhatta az árvai várkápolna szűk szentélybe, hogy bemutassa, milyen volt az eredeti összkép. Egy katalógus fejezete ez a tanulmány, de megállna önálló kötetként is.

IV.

Kétségtelen, hogy a késő reneszánszról alkotott, aktuális képünk jellemzően nem csupán az ő művein alapul, hanem mindazokén együttesen, akiknek egy része kezdetben az ő nógátására, példáját követve, vagy az általa alkalmazott szelíd erőszaknak engedve kezdett ezzel a korszakkal, ennek a korszaknak a kérdéseivel foglalkozni. Ő maga is áttekintette – két ízben – ezeket az új, megújult kutatásokat.³³

Galavics Géza építő és alapvetően integratív személyiség, aki képes arra, hogy befolyásoljon kutatási tendenciákat, méghozzá nem hatalmi szóval, hanem a műveivel és a személyiségével. Ehhez persze az is kell, hogy mindent elolvasson, ami érdeklődésébe vág: vagy a tárgy vagy a szerző személye miatt. Nem szokott arra várni, hogy a kezébe adják a cikkeket, könyveket – természetes közege volt mindig a könyvtár. Az Intézet újabb költözése után Ő ambicionálta legjobban, hogy modernizálják a kézikönyvtárat; ahogy annak idején ő forszírozta, hogy az évtizedek óta gyűlő levéltári regeszta-gyűjtemény kiegészüljön az OSZK Kézirattárának művé-

³¹ Galavics Géza: *Festők és metszetelőképek a késő reneszánsz Magyarországon. Mátyás király öröksége* 2008. i. m. II.: 55–85.

³² Galavics Géza: *Egy evangélikus főúr, Thurzó György árvai várkápolnája mint szakrális és reprezentációs tér. Ige-idők. A reformáció 500 éve. I. Tanulmányok.* Szerk. Kiss Erika, Zászkaliczky Márton, Zászkaliczky Zsuzsanna. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2019. 296–331.

³³ Galavics Géza: *Közelítések a kora újkori és az újkori magyarországi művészet kutatásában az MTA Művészettörténeti Kutatóintézetében. Ars Hungarica*, 37. 2011. 31–50. – különösen: 32–36.; Galavics Géza: *Reneszánsz művészettörténeti kutatások Magyarországon 1995 és 2012 között. Ars Hungarica*, 39. 2013. 488–492.

Galavics Géza Kovalovszky Márta és Kovács Péter társaságában
a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat kirándulásán 2018-ban.

Fotó: B. Benkhard Lilla

szettörténeti vonatkozású céduláival is. Nemcsak az emberekre figyel, hanem a kutatás eszköztárára is.

Galavics Gézával mindig jó beszélgetni. Lehet vele beszélgetni, ami egyre megbecsülendőbb adomány; ma a többség hajlamos a számítógép klaviatúrájának gombjaihoz vagy a telefon érintőképernyőjéhez tapadva kommunikálni. Lehet vele beszélgetni, ismétlem, méghozzá kiadósan, akár órahosszat múltatva az időt; szabad neki ellentmondani és még a szelíd ugratást is megadással tűri. Adandó alkalommal persze finoman visszavág. – Most látom csak, hogy milyen messzire kalandoztam, pedig eredetileg csak a hazai késő reneszánsz kutatásáról akartam beszélni. Vagy mégsem kalandoztam el? Végére arra a kérdésre is keressük a választ, hogy miért virágozhatott fel az utóbbi évtizedekben a magyar késő reneszánsz művészet kutatása.

V.

Általánossággal kezdtem, hadd végezzem valami személyessel. A *Történelem* – képkiallítás koncepciójának kialakításakor, az anyaggyűjtés során Galavics Géza sokat segített nekünk (ezért is írtuk nevét az első helyre a tudományos tanácsadóink között); múzeumban szocializálódott szakemberként pontosan tudta, hogy kiállítást okosan válogatott műtárgylista nélkül, csupán elvekből kiindulva nem lehet ren-

dezni. Múzeumi emberként azonban tisztában volt még valamivel: az eredeti művek jelenlétének varázsával.

A kiállítás rendezésének vége felé jártunk. A munkával nem álltunk rosszul, lassacskán minden a helyére került; a „rég” művészeti szakaszon azonban épp a barokk rész, a sarokterem a szokásosnál nehezebben állt össze. Mindenki tudja, aki már rendezett kiállítást és lent, a terepen töltötte heteken át a mindennapjait, hogy hiába a gondos modellezés, az előre megépített installáció, a műtárgyak személyes bevonulása a kiállító térbe felülírhatja a legprecízebb terveket is. A stáb nagy része itt, ebben a sarokban tevékenykedett. Galavics Géza mintha megérezte volna, hogy be kéne néznie, hol tartunk. Zárás körül érkezhettek, és nagyon sokáig, éjszakába nyúlóan ott maradt velünk. Azt hiszem, nagyon élvezte a szituációt, hisz muzeológusként kezdte Ő is a pályáját; húzta a szíve vissza. Főleg a *Regnum Marianum* téma körül serénykedett (Boda Zsuzsával „kézen fogva”); került oda néhány ikonográfiai ritkaság (Szilárdfy Zoltán ajánlására), és az egyes, tartalmuk szerint összepasszoló darabok között – ahogy nézegettük őket – egyre kínosabbá vált a kvalitásbeli különbség. Sziporkázóan szép Maulbertsch-vázlatok és a majdnem népi vallásosság emlékeinek egymás mellé montírozása nem volt könnyű feladat.³⁴ Jó lett az összkép, Galavics Géza is profi volt. Csak mi tudtuk, hogy hol hagyta ott a keze nyomát. A kiállítás persze pár hónap múlva lebomlott, az enteriőrök képét legfeljebb archív fotók őrzik, valamint a résztvevők kopó, fogyatkozó emlékezete.

Már én sem tudom, mikor ment el Géza; mi szokás szerint közel hajnalig maradtunk. Nem tudom, talán nem is lehet megfogalmazni, mi rakódott le, őrződött meg bennem máig ebből az együtt munkálkodásból. Meg a sok-sok hasonlóból, az Intézetben vagy másutt vele folytatott hosszú, olykor parttalan beszélgetésekből. Nem csak az eredeti művek jelenlétének van varázsa, lehet – ritkábban – az emberi jelenlétnek is.

³⁴ *Történelem - kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon.* Szerk. Mikó Árpád, Sinkó Katalin. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2000. 308–359.

Haris Andrea

„OLYAN GYORSAN SZALADT, MINT A LÓ”

A GYŐRI JEZSUITA TEMPLOM SZENT PÁL KÁPOLNÁJA

A Xavéri Szent Ferenc 1622-es kanonizációjához kapcsolódó, a szent csodákkal teli életét bemutató kiadványban már megjelenik az a metszet, ahol Ferenc egy lovas mögött fut.¹ A kép magyarázata szerint térítőútján elszegődött egy Meacoba [Japán] igyekvő helyi lovag szolgájának, akit mezítláb, csomagokkal megrakva követett az úton, azonban soha nem maradt le mögötte. Ez a kevésbé ismert történet a győri jezsuita (ma bencés) templom Szent Pál oldalkápolnijában látható és egyike a templom számos, ma még feldolgozatlan képzőművészeti értékének és ikonográfiai programjának. (1-2. kép) Az oldalkápolnák jelenleg folyó restaurálása sok, lemeszelt, levakolt, átfestett, szabad szemmel alig látható részlet feltárásával gazdagította a falképeket; remélhetően segítve további elemzésüket.² A következő kérdés jelzője azonban inkább csak költői: a jelen kor kutatója tudja-e tartani az iramot az oldalkápolnák – a műemléki szemlélet komplexitása helyett az örökségvédelmi előírásokkal is csak a határozatok szintjén találkozó – megújításával, és fel tudja-e oldani a számos rejtélyt, amit a templom 17-18. századi díszítése tartogat számára; vagy ami pillanatnyilag még ennél is fontosabb: legjobb tudása szerint képes-e végigkövetni, dokumentálni a jelen kor munkáit az utókornak?

A templom legösszetettebb történetű oldalkápolnája a hajó nyugati oldalán, a szentély mellett áll, amelyet ma ismét Szent Pál kápolnának neveznek. A még befejezetlen templom (első) mellékoltárára 1641-ben Sibrik Pál – ebben az időben a győri vár vicekapitánya³ – 600 forintos adományt tett⁴ és feltételezhető, hogy az

¹ *S. Francisci Xaverii ind: Apli Societ. Iesu Qvaedē Miracula a Valerio Regnartio delieanata et sculpta. Ex picturis expositis in templo domus professae Romanae Societ. Iesu.* [é. n. 1622. k.]

² A hat oldalkápolna falképeinek restaurálását három restaurátor végzi, valamint az azokban lévő oltárok is más restaurátorok munkája révén újulnak meg. A Szent Pál kápolna falképeinek, stukkóinak restaurálását Velledits Lajos végezte. E helyütt is köszönöm neki, hogy megosztotta velem a falképek restaurálása során szerzett tapasztalatait és fényképeit.

³ A szarvaskendi Sibrik Pál (?-1643) életpályájának rekonstrukcióját ld.: Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16-17. században. *Történelmi Szemle*, 39. 1997. 257-288.: 260., 262-263., 278.

⁴ Fazekas István – Kádár Zsófia: A győri jezsuita templom 17. századi jótévdői, a támogatók körének rekonstrukciója. *Jezsuita jelenlét Győrben a 17-18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-*

1. Xavéri Szent Ferenc olyan gyorsan szalad, mint a ló. Győr, Szt. Ignác templom Szt. Pál kápolnája, boltozat. Restaurálás előtti állapot, 2013.
Fotó: Gaylhoffer-Kovács Gábor

elkövetkező egy-két évben elkészült a Szent Pál oltár, amely történeti és ikonográfiai összefüggéseinek első és iskolateremtő elemzését Galavics Géza már 1973-ban publikálta.⁵ Az oltár nem sokáig, úgy 15 évig emelkedett ezen a helyen, 1657 után felváltotta, a győri főkapitány Philipp Graf von Mansfeld (1589–1657)⁶ felajánlásából készült, Xavéri Szent Ferenc tiszteletére szentelt márványoltár.⁷ Az oltárcsere magyarázatáról a források hallgatnak. A jezsuiták általában kötött, a rendi szenteket előtérbe helyező rangsorba állították fel oltáraikat, de Győrben ennél fontosabbnak tartották a helyi támogatók megnyerését. A konvertált Mansfeldet minden bizonnyal magán devóció (is) kapcsolhatta Xavéri Szent Ferenchez, ezért adományozhatott ennek az oltárnak a felállítására. A rendalapító társának, az „Indiák apostolának” még nem állt oltára a győri templomban, ezt azonban a rendi ikonográfia szabályai szerint csak a szentély közelében lehetett elhelyezni. A győri németek Beatae Mariae Virginis de Victoria társaság oltárát nem lett volna politikus lépés áttelepíteni, míg addigra már az élők sorából távozott Sibrik adományát, a Szent Pál oltárt könnyebben lehetett a keleti oldali utolsó oldalkápolnába száműzni, ahol akkor még – legalábbis jelenlegi tudásunk szerint – nem emelkedett oltár. A 19. század elején, amikor a bencés rend átvette a kolostort, a Xavéri Szent Ferenc oltárt eltávolították és helyére a bencés rend alapítójának, Szent Benedeknek oltárát helyezték. 1870. december 2-án a Szent Pál oltárt – esztétikai megfontolások alapján – visszahelyezték eredeti helyére.⁸ (A 17.

2. Xavéri Szent Ferenc olyan gyorsan szalad, mint a ló. Francisci Xaverii ind: Apłi Societ. Iesu Qvaedē Miracula a Valerio Regnartio delieanata et sculpta. Ex picturis expositis in templo domus professae Romanae Societ. Iesu. [é. n. 1622. k.] 7. ábrázolás

templom történetéhez. Szerk. Fazekas István, Kádár Zsófia, Kökényesi Zsolt. Győr, 2017. 23.

⁵ Galavics Géza: A barokk művészet kezdetei Győrben. *Ars Hungarica*, 1. 1973. 97-126.

⁶ A német területekről származó, 1624-ben konvertált gróf, 1643–1657 között volt Győr főkapitánya. Pálffy 1997. i. m. 277.

⁷ „Anno 1657. Excellmūs D. Comes & Loci Generalis Philippus à Mansfeld altare S. Fran. Xav. ex marmore erexit, opere post obtitum Comitiss ipsius primum absoluto, impensis facile f 1000 qui hoc anno sub ipso Congregationis Agoniae Sacro piē obijit in cryta Collegij nostri qvasi nostro habitu sibi per familiarem cum nostri agendi rationem superinducto, tumulatus” idézi: Pigler Andor: *A győri szent Ignác-templom és mennyezetképei*. Budapest, 1923. 73.

⁸ A Szent Benedek oltár „teljesen elütő volt a többitől, mert ezt csak ezen században állították a

századi Xavéri Szent Ferenc és a 19. század elején készült Szent Benedek oltár további sorsa még ismeretlen.)

Az oldalkápolnába jó száz év múlva tehát visszakerült a Szent Pál oltár, ugyanakkor az oldalkápolna többi díszítése még Xavéri Szent Ferenchez kapcsolódott és kapcsolódik ma is. A díszítés „szerkezeti” alapját, a boltozat és az oldalfalak stukkódíszítését az írásos források Esterházy Erzsébet, Hédervári István özvegye 1664-es 500 forintos adományához kapcsolják, a jezsuita forrás szerint: „Spectabilis ac Magnifica Dnā Elisabetha Eszterházi, Splos ac Magfci Dñi Stephani de Hedervár relicta Vidua pro occurentibus Templi necessitatibus providē legavit Imp. Eadem pro incrustatione et plastico labore ornando D. Xaverj Sacello addidit”.⁹ Esterházy Erzsébet lánya Viczay Jánosné, Héderváry Kata 1681-es végrendelete a következőképp emlékezik erre a donációra: „Hagyott szegény asszony anyám győri páter jezsuitáknak ezer tallért, ugyan Győrött Szent Xaverius oltárát stucaturra csinálni, padimentumát is; az lébéni oltárt megaranyoztatni, ezeket véghez vittem”.¹⁰ A két szöveg tartalmilag és az adományozott összegben is eltérő. Az 1664-es forrás inkább a kápolnát díszítő inkrusztációról – kérdéses persze, hogy az inkrusztáció szó hogyan értelmezendő – és stukkó munkáról, míg az 1681-es végrendelet az oltár – bár persze ez is értelmezhető magára a kápolnára – stukkó munkáiról és a padlóburkolatról beszél. A két forrás hangsúlyozottan hipotetikus értelmezése jó néhány lehetőséget vet fel. Elképzelhető, hogy két külön adományról van szó. Egyik a kápolna boltozatára, másik az oltárra vonatkozik; vagy az is valószínűsíthető, hogy Héderváry Kata végrehajtotta anyja, Esterházy Erzsébet (†1664) végakarátát, amelyről saját végrendeletében is megemlékezett. Ez esetben inkább az oltár stukkója és padlóburkolata készült el. A kápolnának – az összes oldalkápolna közül egyedül – kelheimi lapokból, táblás mintában lerakott barokk padlóburkolata van, így ez megfeleltethető lenne az adománnyal. Az oltár stukkója ugyanakkor szintén nehezen értelmezhető, mivel a Mansfeld által alapított Xavéri Szent Ferenc oltár, az adományozás szerint márvány oltár volt, de felvethető az a magyarázat, hogy az Esterházy Erzsébet-féle adomány az oltárasztalra vonatkozik. A műmárvány technikával készült stipesz antepediuma művészi műmárvány berakásokkal (inkrusztációval) készült, és ez a 17. századi oltár egyetlen, mai napig ismert megmaradt része. Ennek az értelmezésnek ellentmond az adományozás 500 forintos összege, – nem is beszélve Héderváry Kata végrendeletében említett, a lébényi templom főoltárával együtt számított 1000 tallérról, ez átszámolva már 2000 forintot tenne ki –, ami fele annak az 1000 forintnak, amelyet Mansfeld egy egész oltár felállítására adományozott.

bencések a Szav. Sz. Ferenc oltára helyére, azonban Sz. Benedik képét szívesen alkalmaztuk volna az újonnan aranyozott oltáron, de nagyobb volt, mint kellett, s így megmaradt Pál megtérése ideiglenesen, míg beleillő Sz. Benedek kép festetik, mert mink mint bencések csak nem mellőzhetjük szent atyánkat Benedeket. idézi: *Győr, bencés templom. Kutatási dokumentáció.* Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtár, ÁMRK leltározatlan anyaga.

⁹ Pigler 1923. i. m. 73.

¹⁰ Közli: Fazekas-Kádár 2017. i. m. 31.

3. A boltozat falképei. Győr, Szt. Ignác templom Szt. Pál kápolna. Restaurálás előtti állapot, 2013. Fotó: Gaylhoffer-Kovács Gábor

Esterházy Erzsébet adományát eddig kizárólagosan csak a kápolnában lévő műmárványozással kiegészített stukkókra vonatkoztatták. Ezt a kézenfekvő megfeleltetést azonban erősen meg kell kérdőjelezni a boltozatot és az oldalfalakat részben borító stukkók stílusa alapján. A templom oldalkápolnáinak stukkódíszjelei egységesek, egy időben készültek alkotások, amelyekről Kászonyi Andrásné kutatása alapján biztosan állítható ma is, hogy Andrea Bertinalli körén keresztül a 17. század közepére datálhatók, így összekapcsolhatóvá válnának Esterházy Erzsébet Xavéri Szent Ferenc kápolnára tett adományával.¹¹ Azonban ez a kápolna a kivétel, ennek stukkó díszítése jelentősen eltér a többi oldalkápolnától, ami Kászonyiné tanulmányából is egyértelmű, mert ő erről a kápolnáról egyáltalán nem tett említést. (3. kép)

A Xavéri Szent Ferenc kápolnának műmárvány felületekkel is kiegészített stukkói távol állnak az összes további oldalkápolnában látható, építészeti szerkezetet kihangsúlyozó, késő reneszánsz hagyományokból építkező, lényegében architektonikus szemléletű díszítéstől. Ezt a stukkót a barokk illuzionizmus jellemzi, nem csak a keresztboltozat csehüveg boltozatként való megjelenítésével, hanem a tipikus, 18. századra jellemző, profilált képkeretelési megoldásaival, a kézi felrakású, a felületeket behálózó lapos virágdíszítéseivel, a sarkokban megjelenő néger gyerekek egyenként eltérő, lendületes mozdulataival vagy például a boltozat középső képén, az egyik angyal pozanjának festett, majd a képkeretbe belenyúló, plasztikába átalakuló megformálásával. A díszítés leginkább a luganói születésű Pietro Antonio Conti munkásságához kapcsolható és legközelebbi párhuzamai a 17–18. század fordulójáról a büki kastély dísztermében, a kőszegi Szent Jakab templom Xavéri Szent Ferenc kápolnijában vagy például Frauenkirchen (Boldogasszony) ferences templomában találhatók.¹² A Sopronban letelepedett Conti 1717-ben meghalt,¹³ az Esterházyakhoz szorosán köthető magyarországi munkássága az 1690-as évek legvégétől mutatható ki, így a stukkók legrégebbi datálását ez a két évszám, közel 20 év határozza meg. A stukkók mesterének meghatározása és újradatálása azonban nem ad arra választ, hogy mire vonatkozott Esterházy Erzsébet adománya, s hogy ez az egy kápolna miért különbözik az összes többitől, és miért került sor a 18. század elején díszítésére vagy újradíszítésére?¹⁴

¹¹ Kászonyi Andrásné: Andrea Bertinalli stukkátor és köre. *Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum Évkönyve*, 7. 1964. 55–70.

¹² Csatai Endre: Conti Péter Antal, soproni stukkószobrász. *Lyka Károly emlékkönyv*. Budapest, 1944. 186–191. legújabbban: Veress Ferenc: Löwenburg János Jakab gróf, Thököly Éva grófnő és a lanzendorfi zárandoktemplom. Néhány további adat a soproni Szentháromság-émlék mecénásainak tevékenységéhez. *Soproni Szemle*, 73. 2019. 4. 430–431

¹³ *Sopron és környéke műemlékei*. 2. jav. és bőv. kiad. Szerk. Dercsényi Dezső. Írták: Csatai Endre et al. Budapest, 1956. 135.

¹⁴ Az előzetes restaurátori kutatások alapján a képkeretekben lévő képek secco-ban és egyes technikával készültek, alattuk egy freskós réteg található, amely a gyúrt márvány kerethez kapcsolódik. Győr, bencés templom. Kutatási dokumentáció. Műemléki Tervtár, ÁMRK leltározatlan anyag. A jelenlegi restaurálást végző Velledits Lajos korábbi bedíszítésre nem talált semmilyen bizonyítékot.

4. Loyolai Szent Ignác mennybevittele.
Giovanni Battista Gaulli (Baciccio) 1672–1675. Róma, Il Gesù
(Forrás: Wikimedia Commons)

A kápolna boltozatán és oldalfalain összesen kilenc, stukkókeretbe foglalt fal-képen követhetjük végig Xavéri Szent Ferenc csodás életét. A boltozat közepén az utolsó felvonás jelenik meg: a szentet az angyalok kara egy felhőn a mennybe emeli. Olyan típusú ábrázolás ez, amely csak a 18. század elejétől vált általánossá a szentek ábrázolásában. Az ikonográfiai típus közép-európai meghonosodását a művészet-történeti szakirodalom általában Altomonténak a bécsi Stephansdombban 1713-ban elhelyezett Szent Januarius képére vezeti vissza.¹⁵ A győri képeknek azonban korábbi és római előtörténete van, még pedig az Il Gesù Loyolai Szent Ignác kápolnájában látható falkép, amelyet 1672–1675 között Giovanni Battista Gaulli (Baciccio) festett. (4. kép) Mennybe emelt tekintettel Győrben Loyolai Szent Ignác helyett Xavéri Szent Ferenc térdepel a felhőn, azonos beállítású angyalok és puttók seregével körbevéve. Az égi lények kezébe a Rómában is látható evangéliumon és zeneszerszámokon kívül további attribútumokat is helyeztek, szinte hasonló tanító és egyértelműsítő megoldással, mint az a Szent Pál oltár festményének adaptációján is történt.¹⁶ Az eredeti kompozícióba szervesen beleszöve, a kép középtengelyében, közel egymás alatt sorakoznak fel Ferenc jelképei. A szent bal oldalán egy, a felhőből félig kiemelkedő

¹⁵ Hans Aurenhammer: *Martino Altomonte*. Wien–München, 1965. 38–39.

¹⁶ Legutóbb: Galavics Géza: A győri jezsuita templom 17. századi művészeti koncepciója és az abban megjelenő társadalomkép. *Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez*. Szerk. Fazekas István, Kádár Zsófia, Kökényesi Zsolt. Győr, 2017. 192.

puttó emeli magasba vándorbotját, alatta egy angyal a nyitott könyvben mutatja az írást „D: N: / I: C: / EVAN / GELI / UM”, utalva hittérítő munkásságára, majd puttó repül lefelé, kezében az úti habitushoz tartozó fekete karimás kalapot tartva, végül egy írásszalagot tartó puttó zárja a sort, a megtérítettek számával (1.200.000).

1622. március 12-én nagy barokk ünnepséget rendeztek Rómában: egy napon avatták szentté Loyolai Ignácot, Xavéri Ferencet, Avilai Terézt, Neri Fülöpöt és Földműves Izidort. A kanonizáció az ellenreformáció időszakában (is) jelentős időt, pénzt, hathatós propagandát és befolyásos támogatókat igényelt. Xavéri Szent Ferenc halála (1552. december 3.) után III. János portugál király kezdeményezésére már 1556-ban megkezdődött missziójának, majd halálának helyszínén, Kelet-Ázsiában az első kézből származó tanúságtételek összegyűjtése. Életrajza először Pedro de Ribadeneira, Loyolai Szent Ignácról 1572-ben publikált könyvének részeként jelent meg; ezeket elküldték a kelet-indiai jezsuita misszióknak is, akik azonban több részét, főként a csodákkal kapcsolatos történetek egyes elemeit kifogásolták. Ennek ellenére ez a mű maradt Xavéri Ferenc hagiográfiájának alapja.¹⁷ 1594-ben jelent meg Orazio Torsellino egy arcképet is tartalmazó részletes életrajza, majd az 1600-as boldoggá avatás és az 1622-es szentté avatás idejére már jelentős számú képekkel is bővített életrajz és önálló metszet állt rendelkezésre, ezek száma a 17. században szinte áttekinthetetlen mennyiségűre duzzadt, de a 18. században is folyamatosan tovább bővült.¹⁸ A rendelkezésre álló hatalmas anyagból jelenleg azt valószínűsítem, hogy elsősorban két kiadványból származnak a győri kápolna boltozatának ábrázolásai. Az egyik

5. Xavéri Szent Ferencet megkísértik az ördögök. Vita S. Francisci Xaverii Soc. Iesu. Thesibus Philosophicis Illustrata. Antonius Albertus Schmerling – Hevenesi, Gabriel, Viennae, 1690.

¹⁷ Franco Mormando: The making of the Second Jesuit Saints: the Campaign for the Canonization of Francis Xavier 1555-1622. *Francis Xavier and the Jesuit Mission in the Far East*. Ed. Franco Mormando, Jill G. Thomas. Boston, 2006. 11.

¹⁸ Az ábrázolások legrészletesebb összegyűjtése 469 képi ábrázolással és feldolgozása: Gabriela Torres Olleta: *Redes Iconográficas: San Francisco Javier en la Cultura Visual del Barocco*. Universidad de Navarra-Iberoamericana-Vervuert, 2009. A szerzőnek a számunkra releváns közép-európai kiadványok csak részben kerültek látókörébe.

Valerius Regnartius (Valerian Regnart) jezsuita szerző által jegyzett, 1622 körül kiadott, Xavéri Szent Ferenc életét képekben, alatta rövid magyarázó szövegben bemutató könyvecskéje lehetett,¹⁹ a másik pedig egy 1690-ben Bécsben megjelent, gazdagon illusztrált Xavéri Szent Ferenc könyv, amelynek szerzőtársa egy magyar jezsuita, Hevenessy Gábor volt.²⁰

A győri kápolna boltozatát az ég felé megnyitó nagyméretű Mennybevitel ábrázolást a sarkokban kicsi, tojásdad, monochrom színezésű képmézők veszik körbe, ezeket – mint túlméretezett kézi tükröket – a hittérítő Xavéri Szent Ferenc térítómunkája „barbár” körülményeinek további jellemzéseként –, tollszoknyás néger fiúk emelik magasba. A *camaieu* technikát a barokk festészet gyakorta alkalmazta a fő témát kísérő kiegészítő képek megfestésekor. A bravúrosan megfestett négy kis győri képen a monochrom színezéshez két eltérő tónust használt festője, az átellenes oldalon lévő belső terek ábrázolása sötétebb, míg a szabad térben lévő jelenetek világosabb tónust kaptak.

A győri boltozaton lévő négy kép egyike, a bevezetőben említett lovas jelenet, ennek ősforrása Valerian Regnart 1622 körüli könyvének hetedik ábrázolása volt. Szintén ezt a művet tartom a Xavéri Szent Ferencet hajón ábrázoló falkép kiindulópontjának. Az emberekkel teli vitorlás közepén áll Xavéri Szent Ferenc, kezében magasra emelt kereszttel. Regnart-opus negyedik képén a szent „a kereszt jelével a tenger sós vizét édessé változtatja”, az ötödik képen „isteni sugallatra az új világ, a Távol-Kelet apostolává válik”, ám ezeken csak egy-egy 16. századi hadihajó látható a szent karakteres alakja nélkül, ezért a győri képnél mindkét értelmezés elképzelhető. Valószínűsítem, hogy az első csoda – a sós vizet édessé változtatja – látható a képen, jelentéstartalmával ez illeszkedik inkább a boltozaton látható csodák közé. A víz

6. Xavéri Szent Ferencnek megjelenik Szűz Mária. *Vita S. Francisci Xaverii Soc. Iesu. Thesibus Philosophicis Illustrata.* Antonius Albertus Schmerling – Hevenesi, Gabriel, Viennae, 1690.

¹⁹ *S. Francisci Xaverii ind: Apli Societ. Iesu Qvaedē Miracula a Valerio Regnartio delieanata et sculpta.* Ex picturis expositis in templo domus professae Romanae Societ. Iesu. [é. n. 1622. k.]

²⁰ *Vita S. Francisci Xaverii Soc. Iesu. Thesibus Philosophicis Illustrata.* Antonius Albertus Schmerling-Hevenesi, Gabriel. Viennae, 1690. A könyv metszeteit Philip Kilian után Philip Puecher készítette.

7. Xavéri Szent Ferenc prédikál. Győr, Szt. Ignác templom Szt. Pál kápolnája, nyugati oldalfal. Restaurálás utáni állapot, 2020. Fotó: Velledits Lajos

átalakítása későbbiekben is gyakran előfordul Ferenc ábrázolásai között, azonban további példák nem kerültek elő kutatásaim során, amelyeken az „Indiák apostolát” egy hadihajóval attribúálták volna.

A lovas jelenettel szemközt a kápolna hajó felé eső oldalán egy megkísértés jelenet elevenedik meg. A történet szerint Ferenc éjszakákat töltött Malipurban Szent Tamás apostol templomában Szűz Mária oltára előtt, ahol állandóan démonok támadták, akik ijesztő megjelenésükkel és vad verésükkel le akarták győzni. (5. kép) A kép legközelebbi – általam ismert – metszet előképe az 1690-ben Bécsben megjelent Xavéri Szent Ferenc életrajzban található; szintén ez a könyv lehet forrása a szent folyamatos, Máriához intézett imádságai révén beteljesült Szűz Mária látogatása képnek.²¹ (6. kép) A két utóbbi metszeten lévő gazdag építészeti tér a kisméretben megfogalmazott győri falképeken leegyszerűsödik, csak a barokk belső terek szokásos jelzése, mint a függönyök vagy oszlopok jelennek meg, de fontos összekötő kapocs az előképek és a falképek között Szűz Mária vizitációján a szent szívét égető tüzet jelképező kitért mellkas, vagy az ördögök mozgása.

A kápolnában, az ablak mellett kétoldalt hosszú, keskeny képmezőkben „Xavéri Szent Ferenc prédikál és pogányokat keresztel” történet jelenítődik meg. Ferenc élettörténete szerint megadatott számára az a képesség – ami Szent Péternek is –, hogy egyik térítő útján (Malinasban) „nyelveken beszélt”, mindenki megértette prédikációját. A kép forrása egy 17. századi metszet, ahol a szent egy lépcső tetején, két oszlop között áll, azonban alatta nem a szavait megértő alakok, hanem pestisben szenvedők láthatók. Az előképből, Matthäus Küsel (1629–1681) alapján Michael Tobrias (†1677) készítette metszetből megmaradt a szent lépcsőn álló alakja és a mögötte diagonálisan elhelyezett építészeti háttér. (7–8. kép) A kép párdarabja, az ablak túloldalán lévő „Xavéri Szent Ferenc pogányokat keresztel” jelenet is számos metszeten szerepel, így az 1690-ben Bécsben megjelent könyvben is, amely első sorban a megkeresztelt király testtartásában, ruházatában és az „indián” tollkoronák ábrázolásában – ezen és a szemben lévő képen is – adhatott inspirációt. A keresztelés

8. Xavéri Szent Ferenc megjelenik a pestisben szenvedőknek. Matthäus Küsel (Kussel) metszete Johan Michael Tobrias (Toberias) után. (Forrás: PESSCA Archive 1500/A)

²¹ Schmerling-Hevenes 1690. i. m. 21 és 22. ábra.

9. Xavéri Szent Ferenc keresztel. Győr, Szt. Ignác templom Szt. Pál kápolnája, nyugati oldalfal. Restaurálás előtti állapot, 2013. Fotó: Gaylhoffer-Kovács Gábor

10. Xavéri Szent Ferenc keresztel Vita S. Francisci Xaverii Soc. Iesu. Thesisus Philosophicis Illustrata. Antonius Albertus Schmerling – Hevenesi, Gabriel, Viennae, 1690.

azonos elemekből építkeznek, ágyban fekvő Mastrilli és a mellette megjelenő Ferenc, valamint időnként bővítve staffázsalakokként ábrázolt további szerzetesekkel. A győri képnek feltételezhetően ismét Matthäus Küsel metszet volt a kiindulása; az álló formátumot átfogalmazva fekvő képformátummá. (11–12. kép)

Talán a legérdekesebb képi kompilációval a kápolna hátfalán, az oltárral szemben elhelyezett jelentős méretű kép készült, ahol Xavéri Szent Ferenc, akiről ismert, hogy Malaccában pestiseseket ápolt, mint a pestisesek védőszentje jelenik meg. A falkép Jacob Neeffs (1610–1660) alapján Erasmus Quellinus (1607–1678) által készített metszetnek majdnem „szószerinti” átvétele – egy lényeges tartalmi eltéréssel. Az előképen Szent Rókus jelenik meg a mennyben, további segítőszentekkel, Győrben csak a kápolna védőszentje Xavéri Szent Ferenc segít a járványban szenvedőknek. (13–14. kép)

A jelenetek képzőművészeti előképeinek közel teljes felvonultatása elég eklektikus képet mutat: vannak könyvekből származó ábrázolások, vannak metszetek

kép párdarabja, a prédikáció erőteljes, a metszet előképről átültetett építészeti háttérrel kapott, így a kompozicionális egyensúly miatt ehhez a képhez a festő egy hangsúlyos építészeti háttérrel alkotott. A jelenet mögötti városfalat alaposan megvizsgálva nem látunk mást, mint a római Porta San Paolot, a mellette álló Caius Cestius piramissal, „egzotikus” átirásban. (9–10. kép)

A nyugati oldalfalon, az ablak alatt napjaink restaurálása egy új, eddig ismeretlen falképet tárt fel, amelyen a „Kegyelmi kilenced”²² keletkezésének pillanata látszik. Marcello Mastrilli jezsuita szerzetes 1633-ban súlyos fejsérülést szenvedett, s Xavéri Ferenchez imádkozva azt a fogadalmat tette, ha meggyógyul, valóra váltja régóta tervezett utazását, követi Ferencet ázsiai hittérítésében. Az „Indiák apostola” megjelent Mastrillinak, aki meggyógyult és eljutott Japánba, ahol a hírhedt „gödörben” szenvedett kínhalált. A jelenet ábrázolásai szinte minden metszen

²² A Kegyelmi kilencedet – Üdvös dolgok kérésének teljesítésének közben járásáért – általában március 4–március 12. között (Xavéri Ferenc szentté avatásának napja) imádkozzák, amelynek része a szent életének felelevenítése és az eucharisztia vétele is.

11. Xavéri Szent Ferenc megjelenik Marcello Mastrillinak. Győr, Szt. Ignác templom Szt. Pál kápolnája, nyugati oldalfal. Restaurálás utáni állapot, 2020.
Fotó: Velledits Lajos

12. Xavéri Szent Ferenc megjelenik Marcello Mastrillinak.
Matthäus Küsel metszete. (forrás: <http://europeana.eu>)

13. Xavéri Szent Ferenc megjelenik a pestisben szenvedőknek.
Győr, Szt. Ignác templom Szt. Pál kápolnája, északi oldalfal.
Restaurálás utáni állapot, 2020. Fotó: Velledits Lajos

14. Szent Rókus és további segítők szentek megjelennek a pestisben szenvedőknek. Erasmus Quellinus metszete Jacob Neeffs alapján (forrás: PESSCA Archive 3384/A)

mögötti kitartó futást, a szeretet tulajdonságát a Szűz Mária megjelenése, a tisztaságot az ördögök megkísértése, míg a sós vizet édessé változtatás – ez az ábrázolás nem része a fent idézett könyvnek – talán a hit/hűség jelképe lehet. A boltozaton, Xavéri Szent Ferenc mennybe emelése körül, a Szentlélek tizenkét gyümölcséből (Gal 5, 22–23), a megrendelő által kiemelt legfontosabb, a szentiségekkel teljes életet szimbolizáló tulajdonságok jelennek meg, míg az oldalfalakon a földi küldetésének három legfontosabb eleme: a térítés, a keresztelés és a halála utáni segítségnyújtás látható.

A kápolna falképeinek ikonográfiai előképei – főként a jelenkor webes felületeinek jóvoltából – és programja talán minden részletében körvonalazhatóvá vált, bár megválaszolatlan, hogy a falképek és a kápolna egykori, jelenleg még ismeretlen oltára között volt-e ikonográfiai kapcsolat. Továbbra sem tudom a megnyugtató választ a kápolna meglévő stukkói és az írásos források feloldatlan kronológiájára, bár abban biztos vagyok, hogy a stukkók Conti munkásságához köthetők és a Contival együtt dolgozó Luca Antonio Colomba – számomra jelenleg elsődlegesen a tájképi részletek alapján – alaposan gyanúsítható a falképek megfestésével.²⁴

és még egy freskó is előkerült a jezsuita képzőművészet origójának tekintett Il Gesùból. Olasz, osztrák, németalföldi minták időben átfogják a teljes 17. századot; Európának szinte minden olyan pontjáról, amely akkor fontos művészeti központ volt és hatást gyakorolt a hazai képzőművészetre.

A falképek ikonológiai programjának meghatározásához a kulcsot jelenleg a 18. század első felében Bécsben megjelent Xavéri Szent Ferenc kultuszának szentelt kiadványban vélem feltalálni.²³ A könyv képei későbbiek, mint a görökiek, kompozicionális előképet nem alkot(hat)nak, ugyanakkor ebben a kiadványban a metszetek felett egy-egy szóval jellemzik a történetet, és ezek a szavak Xavéri Szent Ferenc jellembeli tulajdonságait összegzik. A türelem megnyilvánulásaként határozta meg a kiadvány a ló

²³ *Cultus Sancti Francisci Xaverii Soc. Jesu. Japoniae, & Indiarum Apostoli.* Viennae, Typis Georgii Kutzböck [é. n.] 1731–1755 közé datálva.

²⁴ Colomba magyarországi tevékenységének legutóbbi feldolgozása: Dobos, Zsuzsanna: The Activity of Luca Antonio Colomba in Hungary. *Arte Lombarda*, 121, 1997, 3. 78–90.

Colomba és Conti első ismert munkája a büki kastély dísztermének díszítése 1697-ből, Colomba 1707-től már nem dolgozott hazánkban; így a stukkók és a velük együtt készült falképek datálása lényegében 1697–1707 közé szűkült. Feltáratlanok maradtak előttem a kápolna és a többi oldalkápolna között, a stíluskritika felől érzékelhető művészeti kapcsolatok, pedig első feldolgozásuk idején hittem abban, hogy restaurálásuk folyamatos végigkísérése számos kérdőjeles megfogalmazásra választ fog adni. Szomorúan kell megállapítanom, hogy a „ló” gyorsabb volt nálam.

GALAVICS GÉZA MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA (2010–2020)¹

2010

Adatok a győri püspökség és káptalan barokk-kori művészetpártolásához. Előkép, vázlat, kópia és parafrázis kérdése egy Maulbertsch vázlat azonosítása kapcsán. *Arrabona*, 47/1. 2009. [2010!] 169–204., ill.

Gothusok az angolkertben. Kazinczy Hotkócon. *Enigma*, 16. 2009. [2010!] No 61. 141–161.

Interjú dr. Galavics Géza művészettörténésszel, a magyar Tudományos Akadémia levelező tagjával. [beszélgetőtárs: Harangi Anna]. *Műemlékvédelem*, 54, 2010, 6. 418–424.

MTA Társadalomkutató Központ. Az épület története 1945-ig. *Épített örökség a magyar tudomány szolgálatában*. Szerk. Papp Gábor György. Budapest, MTA, 2010. 88–94.

Rota, Martino (Martin Kolunić; Sebenico, 1540–1545 k. – Prága, 1583. szept. 3. *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor*. Főszerk. Kőszeghy Péter. X. reneszánsz – Szeben nyomdászata. Budapest, Balassi Kiadó, 2010. 160–162.

Záhroda v Hodkovciach a rodina Csáky. *Ján Rombauer (1782–1849). Levoča-Petrohrad-Prešov*. Katalog. Ed. Katarína Beňová. Bratislava, Slovenská národná galéria, 2010. 39–52.

2011

Batthyány (II.) Lajos, hg. (Pozsony, 1753. jan. 11. – Bécs, Mödling, 1806. júl. 15.) *Magyar művelődéstörténeti lexikon LX. Minden kor. ángyod térde – „Zsúpra aggnő”*. A főszerkesztő Kőszeghy Péter hatvanadik születésnapjára. Szerk. Bartók István et al. Budapest, rec. iti, 2011. 32–35.

¹ Összeállította Bardoly István. Előzménye: Galavics Géza műveinek bibliográfiája (1960–2010). Összeáll. Bardoly István. „Ez a világ, mint egy kert...” *Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Szerk. Bubryák Orsolya. Budapest, 2010. 805–814.

Két atipikus Markó-festmény a kismartoni Esterházy-kastély parkjáról. *Művészettörténeti Értesítő*, 60, 2011, 2. 405–415.

Közelítések a kora újkori és az újkori magyarországi művészet kutatásában az MTA Művészettörténeti Kutatóintézetben. *MTA Művészettörténeti Kutatóintézet negyven éve. Ars Hungarica*, 37, 2011, 1. 31–50.

2012

Batthyány (II.) Lajos, hg. (Pozsony, 1753. jan. 11. – Bécs, Mödling, 1806. júl. 15.) *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor*. Főszerk. Kőszeghy Péter. XIII. Vizkeleti-kódex – Zombori. Pótlás. Budapest, Balassi Kiadó, 2012. 337–338.

2013

Barokk művészettörténeti kutatások Magyarországon 1995 és 2012 között. *Ars Hungarica*, 39, 2013, 4. 493–500.

Eszterháza 18. századi kertje. *Kő kövön = Stein auf Stein. Dávid Ferenc 73. születésnapjára = Festschrift für Ferenc Dávid*. Szerk. Szentesi Edit, Mentényi Klára, Simon Anna. I–II. Budapest, Vince Kiadó, 2013. II.: 63–84.

Az Opus Mirabile díj alapításáról és történetéről *Ars Hungarica*, 39, 2013, 4, 518–527.

Az oszlopos körtemplom és az angolkert – az antikvitás vágyképe és aktualitása. Kerttörténet és művészettörténet. *Művészettörténeti Értesítő*, 62, 2013, 2. 273–294.

Reneszánsz művészettörténeti kutatások Magyarországon 1995 és 2012 között. *Ars Hungarica*, 39, 2013, 4. 488–492

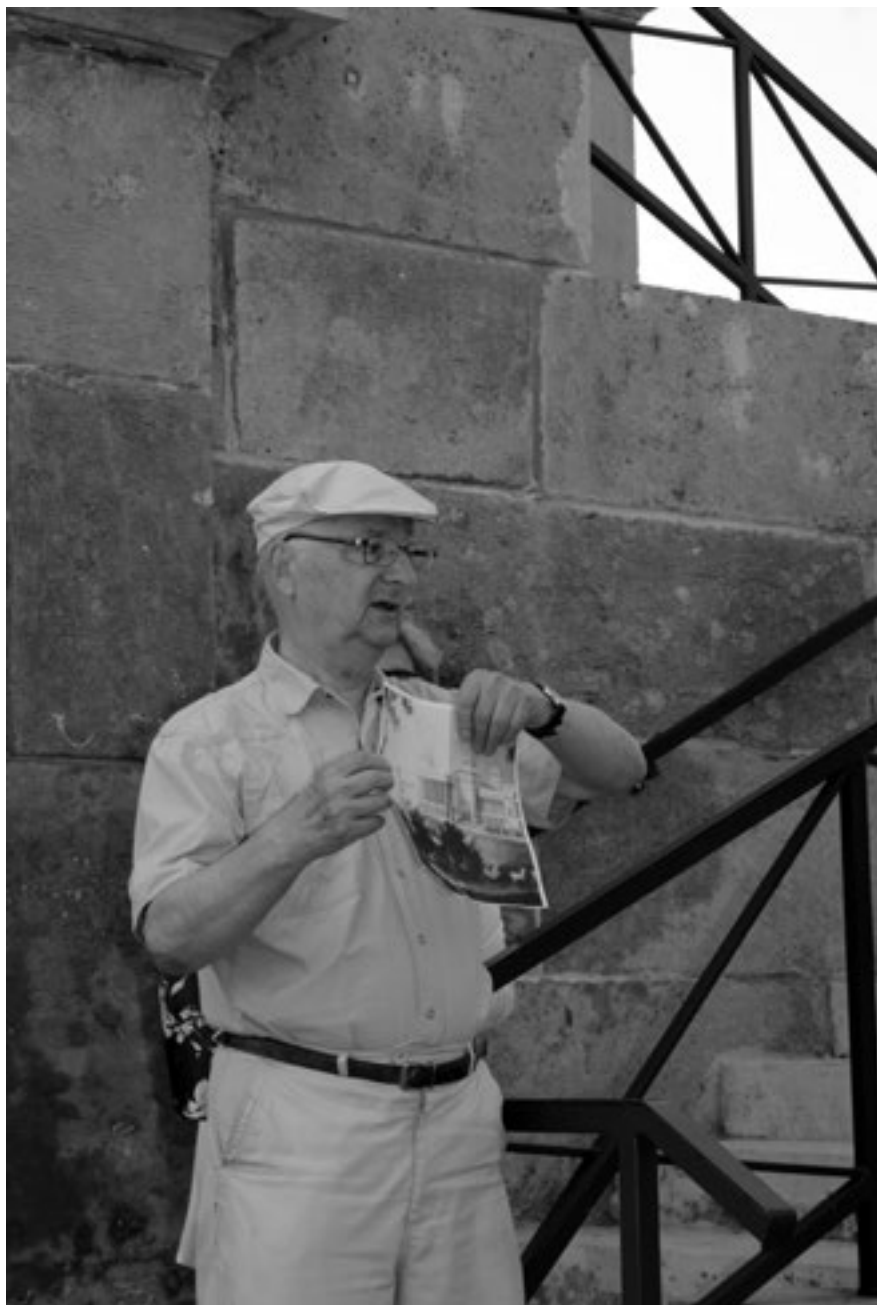
2014

Csatkai Endre pályaképe. *Soproni Szemle*, 68, 2014, 3. 326–335.

A hagyomány mint megtartó erő és inspiráció. Interjú Galavics Géza művészettörténésszel. [beszélgetőtárs: Turbuly Éva] *Soproni Szemle*, 68, 2014, 3. 297–325.

2015

A fertőszéplaki kálváriák. *Műemlékvédelem*, 59, 2015, 6. 333–334.

Galavics Géza a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat kirándulásán Gannán a plébániatemplom – Esterházy-mauzóleum lépcsőjén 2018-ban.
Fotó: B. Benkhard Lilla

Mádl, Martin: Tencalla. Katalog nástěnných maleb Carpofoara a Giacoma Tencally na Morave a v Čechách. I-II. Praha, Artefactum, 2012–2013. [1152] p. [rec.] *Umění*, 63, 2015, 5. 408–411.

A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet. Szerk. Sisa József. Budapest, MTA BTK – Osiris Kiadó, 2013. 734 p., ill. (A magyarországi művészet története, 5/1.) *Művészettörténeti Értesítő*, 64, 2015, 2. 426–432.

A művészettörténeszek esete Bardoly Pistával. *Enigma*, 21. 2015. No. 82. 152–158.

2016

Hol keressük a Hesperidák kertjének földi mását? Esterházy Pál és a festő Carpofo Tencalla „vitája” és a folytatás a kismartoni Esterházy-rezidencia dísztermének mennyezetképén (1674). *Művészet és mesterség. Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*. Szerk. Horn Ildikó et al. Budapest, L'Harmattan, 2016. II.: 279–362.

2017

A győri jezsuita templom 17. századi művészeti koncepciója és az abban megjelenő társadalomkép = Das architektonische und bildkünstlerische Konzept der Hl. Ignatiuskirche zu Győr/Raab und das dadurch vermittelte Gesellschaftsbild. *Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez*. Szerk. Fazekas István, Kádár Zsófia, Kökényesi Zsolt. Győr, Szent Mór Bencés Perjelség, 2017. 171–239.

Auf der Suche nach Räumen und Formen der Memoria. Erscheinungsformen der Gelehrtendenkmäler in Ungarn. *Der Arkadenhof der Universität Wien und die Tradition der Gelehrtenmemoria in Europa*. Hrsg. Ingeborg Schemper-Sparholz et al. *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, 63/64. 2017. 335–350 [társszerző: Ugrý Bálint]

2018

Klára Garas (1919–2017). *Acta Historiae Artium*, 59. 2018, 5–17.

2019

Egy evangélikus főúr, Thurzó György árvai várkápolnája mint szakrális és reprezentációs tér. *Ige-idők. A reformáció 500 éve. I. Tanulmányok*. Szerk. Kiss Erika, Zászkaliczky Márton, Zászkaliczky Zsuzsanna. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2019. 296–331.

Motherland and Progress. Hungarian Architecture and Design 1800–1900. Ed. József Sisa. Basel, Birkhäuser, 2016. 996 pages, 767 illustrations; A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet. Szerk. Sisa József. Budapest, MTA BTK – Osiris Kiadó, 2013. (A magyarországi művészet története, 5/1) 735 pages, 767 illustrations [rec.] *Acta Historiae Artium*, 60. 2019. 321–335.

2020

Régi épületek vonzásában – Dávid Ferenc pályaképe. *Soproni Szemle*, 74, 2020, 1. 5–44.

1. A Wilde testvérek szülei: Wilde Richard és Somlyáki Rozália, mögöttük Somlyáki Julianna. © Kahler Ilona Márta

Kahler Frigyes¹

EMLÉKTÖREDÉKEK A WILDE TESTVÉREKRŐL²

Az én nagymamám Rothauser Sándorné Stadler Emma első unokatestvére a Wilde testvéreknek, mert Somlyáki Julianna, az én dédanyám, és a Wilde testvérek édesanyja, Somlyáki Róza³ testvérek voltak. (1. kép) A Wilde testvérek közül kettővel találkoztam, a Margit nénivel⁴ meg a Feri bácsival,⁵ hiszen János (2. kép) már rég

¹ Dr. Kahler Frigyes 1942. szeptember 12-én született Mátészalkán. 1960-ban érettségizett, Szegeden szerzett jogász diplomát 1965-ben. 1968 januárjától bíró a Hajdúböszörményi Városi Bíróságon, a Debreceni Városi Bíróságon, majd a Hajdú-Bihar Megyei Bíróságon. 1987-től a Heves Megyei Bíróság elnökhelyettese, 1991-től az Igazságügyi Minisztérium főosztályvezetője, 1994 júliusától a Veszprém Megyei Bíróság bírója, majd 1997-től Büntető Kollégiumának vezetője. 2012-től nyugdíjas. Időközben 1977-ben Debrecenben történelem szakon diplomázott, majd 1978-ban megvédte bölcsészdoktori értekezését. 1981-től római jogot és jogtörténetet oktatott a miskolci egyetemen, majd az ELTE és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem jogtudományi karán. 1989. szeptember 1-től egyetemi docens. A nyolcvanas évek végétől tudományos érdeklődése a diktatúrák jogi berendezkedése és jogalkalmazása felé fordult. Az 1989. április 14-én minisztertanácsi határozattal létrehozott jogász-történész bizottság tagja, 1991. január 1. napjától az Igazságügyi Minisztérium főosztályvezetője. Az Antall-kormány által 1993-ban létrehozott, a kommunizmus bűneit vizsgáló Történelmi Tényfeltáró Bizottság elnöke. A Mindszenty boldoggá avatási ügy történész szakértője (1995). Fontosabb kötetei: *Joghalál Magyarországon 1945–1989*. Budapest, 1993.; *Kinek a forradalma?* Budapest, 1997. (társszerző: M. Kiss Sándor); *A Brusznyai-per*. 2. jav. kiad. Budapest, 2001.; *A főcsapás iránya Esztergom: Mindszenty bíboros pere*. Budapest, 1998); *III/III-as történelmi olvasókönyv*. I–III. Budapest, 2001–2005.; *Szemtől szemben a múlttal*. Szentendre-Győr, 1999; „Mától kezdve lövünk”. *Tíz év után a sortűzekről*. Budapest, 2003. (társszerző: M. Kiss Sándor).

² Szerkesztette Markója Csilla (ELKH BTK MI), lábjegyzetekkel ellátta Bardoly István.

³ Wilde Richárdné szül. Somjádi Rozália (1854–1928), Wilde János, Margit és Ferenc édesanyja. A Wilde testvérekről ld.: *Wilde János és a bécsi iskola*. I–IV. Szerk. Markója Csilla, Bardoly István. *Enigma*, 21. 2015. No 83., 84., 85. és 22. 2016. No 86.

⁴ Wilde Margit (1880–1955) tanítónő, polgári iskolai tanár. 1912-től nyugdíjazásáig a Fővárosi Pedagógiai Szemináriumban és gyakorlóiskolájában tanított beszéd- és értelemgyakorlatot, földrajzot, német nyelvet. 1915-től volt tagja a Magyar Filozófiai Társaságnak.

⁵ Wilde Ferenc (1887–1968) jogász, tanár, műgyűjtő. Tanári munkája mellett a Budapesti Tudományegyetem jogi karán 1917-ben szerzett doktorátust. 1919. március 26-án Lukács György népbiztos a Műkincseket Társadalmasító Bizottság jegyzőkönyvvezetőjévé nevezte ki, majd Pogány Kálmán ezredparancsnokságán volt írnok. Emiatt 1919. szeptember 1-én tanári állásából felfüggesztették, és 1924. december 18-án nyugdíjazták. Magántanítványok oktatásából tartotta fenn magát,

2. Portré Wilde Jánosról. Trude Geiringer, Dora Horovitz Stúdió felvétele, Bécs

© Kahler Ilona Márta

1881

Keresztelttek		anyakönyve.	
A Keresztelttől			
ÉV	HÓ	NAP	ÁLLÁS
1881	3	4	János - ...
1881	14	4	Mária - ...
1881	2	4	János - ...

3. Wilde János anyakönyvi bejegyzése

kint volt Angliában⁶ és a negyedik testvérük pedig ugyancsak régen meghalt.⁷ (3. kép) Csak a szobrát láttam, amit Ferenczy Béni alkotott.⁸

Olyan 5-6 éves voltam, amikor nagymama elvitt először rokonlátogatóba. Ők Pesten laktak, mi pedig vidéken, évente kb. 2 alkalommal mentünk fel Pestre. A nagymamám akkor mindig magával vitt és általában a nagymama húgával, Brunner Józsefné Stadler Irmával mentünk át Feri bácsiékhoz. Ami úgy gyerekként megmaradt ezekből a látogatásokból, az a teázás, ami szertartásosan folyt le aprósüteménnyel, meg a szivarfüst illata.

Az érettségi után is jártam ott, amikor már megkaptam a Szegedi Egyetemtől a felvétélről szóló értesítést. Akkor voltam fent először egyedül a Feri bácsinál, már hogy milyen körülmények között, arra nem emlékszem. Akkor részletesen kikérdezett a pályámról, az elképzeléseimről, erről beszélgettünk egy jó óra hosszat. Ez volt az egyik.

A másik az már részletesebb volt, az volt 1964-ben, néhány évvel a Feri bácsi halála előtt. Akkor negyedéves joghallgató voltam. Kérdezte, hogy miről írtam a

de ő intézte Ferenczy Béni és Noémi munkáinak eladását is. 1929-től azonban ismét taníthatott elemi iskolában; 1940. augusztus 1-ével elemi iskolai igazgatóvá léptették elő, ahogy írta „iskola nélküli igazgatói fizetést élvezek”.

⁶ Wilde János (1891–1970) művészettörténész. 1909–1913 majd 1915–1917 között Budapesten és Bécsben tanult művészettörténetet. 1918-ban doktorált Max Dvořáknál. A Tanácsköztársaság idején a Művészeti Direktórium tagja volt, s egyetemi tanárrá is kinevezték. 1920-ban Bécsbe távozott, ahol 1923–1938 között a Kunsthistorisches Museum munkatársa volt. 1939-ben Londonba emigrált felesége (Gyárfás Ilona) zsidó származása miatt. Előbb a National Gallery, majd 1947-től a Courtauld Institute munkatársa lett, a University of London professzora, a Royal Society tagja. Életről és munkásságáról ld.: Markója Csilla: János (Johannes) Wilde and Max Dvořák. *Journal of Art Historiography*, 2017. Winter.

⁷ Wilde Pál (1882–1903).

⁸ Ferenczy Béni (1890–1967) szobrászművész, Wilde bensőséges barátja 1918-ban készített bronz portrójáról van szó, amely Szentendrán a Ferenczy Múzeum gyűjteményében található.

4. Ferenczy Béni alkotása Wilde Richardról, előlap © Kahler Ilona Márta

szakdolgozatot, mondtam, hogy római jogból. Ez nagyon tetszett neki és kérte, hogy hagyjak nála egy példányt. Mivel elég sok latin szöveg fordítás, meg elemzés volt benne, át akarta nézni. Akkor már elég nehezen olvasott, csak nagyítóval tudott már olvasni, a sok dioptriás szemüveg se sokat segített. Akkor átnézte a szakdolgozatot, nagyon tetszett neki.

Akkor én már komolyabban foglalkoztam numizmatikával, ezért a római kor művészeti vonatkozásairól beszélt Feri bácsi és kaptam tőle egy elég vaskos kötetet, most is itt van a könyvtárban, a kontorniát érmekről.⁹

Akkor esett szó bővebben Ferenczy Béniről és az ikertestvéréről, Noémiről, akinek két gyönyörű nagy gobelinje volt a szobában felakasztva és kaptam tőle egy érmet, amit Ferenczy Béni az ő édesapjáról, Wilde Richardról készített.¹⁰ (4-5. kép)

⁹ Bronz medalionokhoz hasonló nagyságú, főként a 4. században készült római érmek.

¹⁰ Wilde Richárd (1840-1912). Ferenczy Béni: *Wilde Richárd, Wilde János édesapja*, 1928. Ld.: *Wilde*

5. Ferenczy Béni alkotása Wilde Richardról, hátlap © Kahler Ilona Márta

A hátlapján egy vándorlegény van, ahogy indul a hegyekből a nagyvilágba, nagyon szép megfogalmazás a vándor művésziparosok akkori működéséről, akiknek be kellett járniuk Európát, hogy mesterek legyenek, mint az én dédapám is tette, Stadler Sámuel. Ez az érem benne is van minden komolyabb Ferenczy Béni katalógusban. A mai napig megvan nálam, egy csodálatosan barna patinázott érem. A kispasztikáit is végignéztük és gyönyörködtem bennük, különleges dolog volt.

Kaptam akkor egy fényképet is, ami egy első világháborús katonakép. Középen van Feri bácsi, szemüveges fiatalember, a többi személyt nem ismerem. Feri bácsitól kaptam még egy rajzot, amit valamelyik barátja készített, azt hiszem szignálta is, egy ceruzarajzot, nagyon élethű. (6. kép)

Az egyik szobája csak könyvespolcokkal volt tele, több ezer kötet volt ezeken a könyvespolcokon elhelyezve. Feri bácsi akkor már elég nehezen olvasott, mint mondtam, a szeme nagyon rossz volt, de még mindig különböző művészettörténeti szakfolyóiratok jártak hozzá, angol és német nyelvűek is, amíg bírta a szeme, azokkal

6. Tirpák Sándor rajza katonatársáról, Wilde Ferencről
 © Kahler Ilona Márta

7. Wilde Ferenc (jobb oldalon hátul) katonatársakkal.
 © Kahler Ilona Márta

8. Wilde Margit gyászjelentése

foglalkozott. Egy igazi századfordulós értelmiségi attitűdöt őrzött, ezeknek az embereknek a magatartása, mozgása, viselkedése jellemezte, kb. ez volt Feri bácsi. (7. kép)

A testvérek közötti levelezésből, naplóból, amit most olvastunk,¹¹ számomra az derül ki, hogy Budapest 1944-es ostroma idején hallatlan nagy baráti társaság vette őket körbe. Erről nagyon kevés a személyes élményem. Az biztos, hogy Kodályékkal jóban voltak, az akkoriak közül, Ferenczyékkel talán a legjobbban, és igazából egy szélesebb kör, ami nem náluk jött össze, inkább Ferenczyéknél vagy Kodályéknál, de ők ott mindig megjelentek a Margit néivel és ebben a körben éltek tulajdonképpen, ez volt a mindennapjaiknak a természetes közege.

Feri bácsinak volt egy barátnője, egy tanárnő, csak ők nem laktak együtt. Oda eljárt a Feri bácsi, meg különböző helyekre, operába, színházba, egyéb kiállításokra ez a barátnő járt el vele gyakran, Feri bácsi nem volt teljesen magányos férfi, csak nem éltek egy háztartásban. Ha jól emlékszem, valamilyen Klárikának hívták.

A Margit néiről nem tudok, mert én 13 éves voltam, amikor a Margit néni meghalt, ő korábban halt meg, 55-ben. (8-9. kép)

Arról hallottam, hogy Feri bácsi 1919-ben elvállalt valamilyen műkincs leltározási állást,¹² aztán emiatt fegyelmet kapott, akkor nem taníthatott egy ideig. Később

¹¹ Ld. a Wilde-testvérek Budapest ostromáról írt levél-naplóit. In: *Wilde János és a bécsi iskola*. IV. Szerk. Markója Csilla, Bardoly István. *Enigma*, 22. 2016. No 86.

9. Wilde Ferenc gyászjelentése

elemi iskolában taníthatott, meg magántanítványai voltak latin és görög nyelvből, erről néhány szó esett, de családi szinten ezzel nem foglalkozott senki.

1944-ben biztosan nem iskolai munkakörben dolgozott, de hogy milyen hivatalba járt,¹³ azt nem tudom.

Igazából benyomásaim maradtak csak róla. Egy nagyon szerethető, nagyon művelt, nagyon megfontolt ember képe van előttem, akire szívesen emlékezem vissza. Mindig szeretetteljes volt velem, érdeklődő, azon néhány alkalommal is, amikor személyesen találkoztunk.

Ők egyébként az unokatestvérekkel, így Irma tantival¹⁴ is rendszeres, heti kapcsolatban voltak. Ezt onnan tudom, hogy Irma tanti meg nagymama viszont

¹² 1919. március 22-én Lukács György helyettes közoktatásügyi népbiztos a Pogány Kálmán vezette *Műkincseket Társadalmisító Bizottság* tagjává nevezte ki Antal Frigyes, Kenczler Hugót és Wilde Jánost, majd 1919. március 26-án Csányi Károlyt, Csermelyi Sándort, Hoffmann Edithet, Layer Károlyt és Takács Zoltánt, illetve jegyzőkönyvvezetővé Wilde Ferencet. Április 23-a után a Bizottság vezetője Kenczler Hugó lett. Egyben megbízást adott „a budapesti és vidéki magánosok és különböző jogi személyek tulajdonában levő muzeális becsű műtárgyak zár alá vételére, illetőleg közgyűjteménybe való elszállítására.”

¹³ Wilde Ferenc hivatala ekkor a VII. Hernád u. 3. szám alatti Polgári fiúiskola épületében volt, ahová 1942-ben a Hernád u. 52-ből (Peterdy u. 19.) a Polgári leányiskola is átköltözött. 1944. április elején a hivatal a Hernád u. 52-be költözött. Ld. részletesen: *Wilde János és a bécsi iskola* IV. 2016. i. m.

¹⁴ Brunner Józsefné Stadler Irma, a Wilde testvérek unokatestvére.

10. Dr. Kahler Frigyes, Brunner Józsefné (Stadler Irma), Kahler Frigyesné (Rothauser Márta) 1960 körül © Kahler Ilona Márta

levelezett elég sűrűn és az Irma tanti mindig írta, hogy a Ferieknél fent volt, jól vannak, vagy ha valami bajuk volt, azt írta meg, hogy betegek voltak, az Irma tanti intézett nekik kisebb-nagyobb bevásárlásokat is.

Irma tantiék a bombázás idején a teljes vagyonukat odabízták a Wilde testvérekre.

Mi is többször úgy mentünk fel, hogy nagymama, Irma tanti meg én. Irma tanti szinte heti kapcsolatban volt a Feri bácsival.

A Wilde testvéreket pezsgő szellemi közeg vette körbe. Olyan segítőkészséggel és nyitottsággal voltak a barátok, ismerősök iránt, ami komoly bizalmat feltételez. Szolidaritást és önzetlen segítséget.

Egyébként akkor ez egy nagyon élő dolog volt. Irma tanti meg nagymama között is. Irma tantinak az első férje a Jóska bácsi (Brunner József)¹⁵ nagyon súlyos cukorbeteg volt. Közvetlen háború után vagyunk, alig lehet élelmet kapni. Nagymama kéthetente küldte például a juhsajtós ládát, mert azt ehetett, ő hajtotta fel a Jóska bácsinak a kosztját, ami természetes volt.

A háború is, meg utána az államosítás borzasztó nehéz, és mindenféle szempontból kiszolgáltatott időszak volt. Irma tantiék is minden vagyonukat elvesztették. A gödöllői mozit, meg a Jóska bácsinak a kárpitos üzetét. (10. kép)

Ami megmaradt, az Pest mellett egy kert egy nyaraló házzal, abban én is voltam több nyáron, egy óriási nagy kajszibarackfa volt az udvaron. Azt tudom, hogy ez megmaradt, azt az Irma néni adta el a Jóska bácsi halála után és abból éldegélt úgy, ahogy. Irma néninek nem volt akkor állása. Ő varrónő volt egyébként, Párizsban tanult, Jóska bácsi meg ott volt kárpitos tanuló, akkor már volt segédlevele, továbbképzésen volt ott, így ismerkedtek meg.

¹⁵ Brunner József kárpitoskellék, textil, zsák-zsineg és ponyvakereskedő. Üzlete: VII., Klauzál u 9. szám alatt volt.

Bardoly István

EGY TERÜLETEN, DE KÉT ORSZÁGBAN

ADALÉKOK CSATKAI ENDRE ÉS DAGOBERT FREY KAPCSOLATÁHOZ

„A régi pesti német színház a Gyapjú utcában kiírta egyszer: »Es wird gebeten heute nicht zu lachen, dem es wird ein Trauerspiel gegben« (Kérjük, ma ne nevessenek, mert szomorújátékot adunk)”

Molter Károly: Erdélyi argonauták.

Marosvásárhely

Csatkai Endrét¹ két évig tartó bécsi tanulmányok után 1925. január 14-én Császár Elemér javaslatára „magyar irodalomtörténetből mint fő-, a magyar történetből és művészettörténetből mint melléktárgyakból bölcsészdoktori szigorlatra” bocsátották, s doktorált.² Elhelyezkedni nem tudott s visszatért szülővárosába, Sopronba, ahol cikkek írásából, s óraadásból élt. Feltehetően ezek ismeretében kereste meg Wolf Sándor aki – Zádor Anna szavaival: „olyan figura volt, akit ma már nehéz elképzelni” –, hogy rendezze kismartoni gyűjteményét s vezesse a látogatókat.³ Csatkai a hét öt napján Kismartonban dolgozott, de folytatta 1926-ban megkezdett topográfiai munkáját is: „A kezdet nagyon egyszerű. 1926 elején a Rábaközi nyomdában fálnak támasztott nagyobb üzleti könyvet láttam porosodni; kérdésemre elmondták, hogy rosszul sikerült példány, el akarják tüzelni. [...] Rövid habozás után

¹ Galavics Géza: Csatkai Endre (1896–1970). „Emberek, és nem frakkok”. *A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai. Tudománytörténeti esszégyűjtemény.* II. Szerk. Bardoly István, Markója Csilla. *Enigma*, 13. 2006. No. 48. 449–463.; Galavics Géza: Csatkai Endre pályaképe. *Soproni Szemle*, 68. 2014. 326–335.; Tárkányi Sándor – Tárkányi Eszter: *Elfeledeett soproniak. Arcok, sorsok, áldozatok. Fejezetek a soproni zsidóság történetéből.* Sopron, 2014. 404–414.

² Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának ülései, HU-ELTEL 8.a.30. – Doktori disszertációja csak 1983-ban jelent meg Galavics Géza szerkesztésében: Csatkai Endre: *Kazinczy és a képzőművészetek (1925).* Utószó: Szabó Péter. Budapest, MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1983.

³ Wolf Sándor (1871–1946), borkereskedő, műgyűjtő. 1938-ban az Anschluss után kiutasították az országból. Palesztinába emigrált. Gyűjteményének egy részét a náciok eltulajdonították és Alsó-Ausztria tartomány tulajdonába került. A háború, illetve Wolf Sándor halála után a gyűjteményt – kivéve a helytörténeti jelentőségű darabokat – elárverezték, megmaradt részét a kismartoni Landesmuseum Burgenland őrzi. Ld.: Zádor Anna: A kismartoni (Eisenstadt) egykori Wolf-gyűjtemény. *Új Művészet*, 2, 1992, 10. 29–31.; Zádor Anna. I. *Enigma*, 15. 2008. No. 54. 148–150. és Zádor Anna. II. *Enigma*, 15. 2008. No. 55. 63. (idézet itt).

arra használtam fel, hogy minden egyes lapra egy-egy faluról feljegyeztem, amit róla művészettörténeti vonatkozásban találtam olvasmányaim során”.⁴ Wolfnak jó kapcsolatai voltak az osztrák műemlékvédelmi hivatallal (Bundesdenkmalamt), és a helytörténeti múzeum nagylelkű támogatása nyomán 1925-ben kinevezték konzervátorrá.⁵ Nagyon valószínű, hogy Csatkait Wolf ismertette össze Dagobert Freyjel, aki kutatómunkája során használta a Wolf gyűjteményt és könyvtárát, de nem csak az ő révén tudhatott Csatkairól, hanem Karl Ginharttól (1888–1971) is, aki Josef Strzygowski tanársegéde s Csatkai tanára volt Bécsben, de ismerhette s bizonyára ismerte is a *Mitteilungen des Burgenländischen Heimatschutzvereins* és az *Oedenburger Zeitung* lapjain rendszeresen közölt írásait.⁶ Az átcsatolt terület kulturális kincseinek felmérése is gyorsan megindult; így lett Csatkai egyik kísérője, vagy inkább vezetője Freynek 1927 nyarán, amikor a terület művészeti emlékeiről írandó könyve anyaggyűjtését végezte.⁷ Néhány hónappal korábban Frey Budapesten is megfordult.

Dagobert Frey (1883–1962) építész, művészettörténész, a bécsi Technische Hochschule elvégzése után 1910-tól a bécsi műemlékvédelmi hivatal (Zentralkommission) Max Dvořák vezette művészettörténeti intézetében elsősorban műemléki topográfiai feladatokat végzett. Emellett 1914-től építészettörténetet tanított a Technische Hochschulén, majd 1915-ben doktorált Dvořáknál. Mestere halála után őt nevezték ki a Zentralkommission tudományos intézetének vezetőjévé. Feladatkörébe tartozott a műemléki topográfia sorozatszerkesztése is; ennek 1907 és 1918 között 17 kötete jelent meg.⁸ A kötetek közös jellemzője az alapos forráskutatás mellett az, hogy egy-egy kötetet egy, vagy legfeljebb két-három jól felkészült kutató készített. Frey 1927-ben a Magyar Régészeti- és Művészettörténeti Társulat meghívására jött előadást tartani Budapestre. Hekler Antal⁹ a társulat másodelnöke, nem mellesleg a Pázmány

⁴ A *Soproni Szemle* 68. évf. 2014. 2. száma több életrajzi írást közöl Csatkai Endrétől. Ezekre a további hivatkozás: Csatkai 2014. i. m. 203–204. és 217.

⁵ Theodor Brückler - Ulrike Nimeth: *Personenlexikon zur Österreichische Denkmalpflege*. Wien, 2001. 301. - Wolf többször kérte egy Landeskonservator kinevezését, mivel Burgerlandban a települések illetékes szakbizottságai „szinte mindig kimondottan ellenséges szellemmel” viseltettek a műemlék- és természetvédelem képviselőivel szemben. A városok féltve őrzött jogai miatt kemény ellenállással kellett megküzdenie, pl. 1930-ban a helyi lapok arról írtak, hogy Kismarton szabad város a szerzett jogai elidegeníthetetlenek s azokat „se a tartományi parlament sem pedig Wolf Sándor meg nem kurtíthatja”.

⁶ Dagobert Frey: *Das Burgenland. Seine Bauten und Kunstschatze*. Wien, 1929. IV. (könyvének előszavában köszönetet mond Wolf Sándornak, hogy könyvtárát használhatta); Csatkai Endre: *Sopron környékének műemlékei*. Sopron, 1932. X.; Brückler-Nimeth 2001. i. m. 82.

⁷ Csatkai 2014. i. m. 204.

⁸ Eva Frodl-Kraft: *Gefährdetes Erbe: Österreichs Denkmalschutz und Denkmalpflege 1918–1945 im Prisma der Zeitgeschichte*. Wien-Köln-Weimar, 1997. 65–67., 86–88., 96–98.

⁹ Hekler Antal (1882–1940), régész, művészettörténész, az MTA tagja. 1904–1905 között klasszika archaeologiai tanulmányokat folytatott a müncheni egyetemen Adolf Furtwänglernél, akinél 1906-ban doktorált. 1907-től 1914-ig a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának segédőre. 1911-ben a

Péter Tudományegyetem művészettörténet tanszékének professzora az alábbiakat nyilatkozta e látogatásról: „»Prof. Dagobert Frey, a bécsi Bundesdenkmalamt igazgatója meghívásunkra d. u. 6 óraker az Iparművészeti Múzeum előadótermében előadást fog tartani az osztrák barokk művészet magyarországi vonatkozásairól. Budapesti látogatásának tudományos szempontból is igen nagy a jelentősége, mert ezt az alkalmat fel fogja használni arra, hogy az osztrák és magyar barokk kutatás együttműködését a jövőre kiépíthessük és biztosíthassuk. Hiszen tudvalevő, hogy a magyar és osztrák barokk művészetet nemcsak a problémák, hanem az alkotó művészek személyének közössége is összefűzi. A hazánkba meghívott osztrák barokk mesterek legjelesebb alkotásait magyar mecénások szolgálatában hozták létre. Példaként elég, ha Rafael Donnerre és Maulbertsch-re hivatkozom. Frey professzorral, aki az osztrák műemléktopográfia mintaszerű köteteit szerkeszti, természetesen a küszöbön álló magyar műemlékiadványokra való tekintettel a műemlék-topográfia elvi kérdéseit is meg fogjuk vitatni.«”¹⁰ A témaválasztás sem véletlen. A magyarországi barokk művészet (sőt középkori és klasszicista) művészet történetének forráskutatáson alapuló feldolgozását többnyire az ő tanszékén nevelődött, vagy az ott oktató, doktorált, avagy csak az előadásokat látogató tanárok, fiatal művészettörténészek, építészek nemzedéke alapozta meg (Aggházy Mária, Bónisné Wallon Emma, Csemegi József, Fleischer Gyula, Pigler Antal, Kampis Antal, Kapossy János, Révhelyi Elemér, Schoen Arnold, Zádor Anna).¹¹ Ebben akkor is kiemelkedő, orien-

budapesti egyetemen a klasszika archaeologia magántanára. 1914–1919 között a Képzőművészeti Főiskola szobrászattörténet tanára. 1914-ben áthelyezik a Szépművészeti Múzeumba (de jure csak 1916-ban), ahol 1918-ig vezeti az antik plasztikai gyűjteményt (ténylegesen 1929-ig részt vesz a múzeum munkájában). 1914–1916 között katona a Briefcensur-Kommission-ban. 1916–1918 között a konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet igazgatója. 1918-tól 1940-ig a budapesti egyetem művészettörténet tanszékének (Archaeologiai és Művészettörténeti Intézet, Művészettörténeti és Classica Archaeologiai Intézet, Művészettörténeti Intézet) tanára. 1925–1940 között az *Archaeologiai Értesítő* szerkesztője, 1926-tól 1929-ig a jobboldali egyetemi ifjúságot tömörítő Turul Szövetség primus magistere, az 1939-ben Darányi Kálmán elnökségével megalakult Magyar-Német Társaság egyik megszervezője és alelnöke.

¹⁰ *Nemzeti Ujság*, 1927. február 4. 7. – beszámoló az előadásról: O. Z. [Oroszlán Zoltán]: Az Országos Magyar Régészeti Társulat működéséről. *Magyar Művészet*, 1927. 543.; [Ybl Ervin]: *Budapesti Hirlap*, 1927. február 5. 10.; *Pester Lloyd*, 1927. február 5. 9.

¹¹ Hekler tanítványairól ld. részletesen: *Zádor Anna*. I–IV. Szerk. Markója Csilla, Bardoly István. *Enigma*, 15. 2008 – 16. 2009. No 54., 55., 57., 58. – továbbá: „A feladatok sokasága felülmúlta egy ember erejét, de elmondhatjuk, hogy ami rajta állott, azt megtette a program végrehajtásában, részint személyesen, részint tanítványait buzdítva és támogatva. Maga ismételt bejárta az ország egyes vidékeit, nem egy lappangó emléket fedezett fel és mentett ki az ismeretlenség homályából s itthon is, a külföldön is hathatósan előmozdította régi művészetünk megismerését. Tanítványai közül a középkori magyar faszobrászat anyagának feldolgozását Kampis Antal végezte el, a magyar renaissance-ra nézve Balogh Jolán végzett értékes munkát, a barokk kor művészetét Pigler Andorban, Kapossy Jánosban, Révhelyi Elemérben, Fleischer Gyulában és másokban, a klasszicizmus építészetét Zádor Annában akadt érdemes kutatókra. [...] s Csatkai Endre egy fontos – sajnos, elveszett – országrész művészeti topográfiájában

táló szerepe volt, ha ő maga a barokk művészetről alig-alig publikált, ellenben a tudománypolitika területén igen határozottan kiállt és képviselte szakmája érdekeit, akár Klebelsberg Kuno kultuszminiszteren keresztül is. Például akkor, amikor többször és több fórumon is igen jól tájékozottan szolt a műemléki topográfia érdekében, így egy 1927 márciusában megjelenő kötetben: „Műemléktopográfiának a teljesség és megbízhatóság elengedhetetlen feltétele. Minden egyes emléket fényképben bemutatva tartalmaznia kell mind-azt, ami az emlék tudományos megismeréséhez és értékesítéséhez szükséges. Egyidejűleg külön kötetben kellene közzétenni az illető vidékre vonatkozó levéltári anyagot. Ez irányban az első kezdeményező lépés az Országos Műemlék Bizottság részéről még a múlt év folyamán megtörtént, amidőn Hekler Antal, egyetemi tanár indítványára elhatározták, hogy a régen várt magyar Műemléktopográfiát az Eger város emlékeiről szóló kötettel megindítják. Azóta az elő munkálatok már megindultak s így remélhetjük, hogy a Magyar Műemléktopográfia első kötele egy éven belül napvilágot láthat. Ez a késő megindulás a múlt mulasztásai fölött való szégyenkezésünket nem enyhítheti, különösen nem, mikor azt látjuk, hogy az osztrákok műemléktopográfiájuk legközelebbi kötetét a Burgenland emlékeinek szentelik, a románok pedig lázas sietséggel fogtak hozzá Erdély műemlékei feldolgozásához.”¹² Persze Eger város kijelölése sem véletlen. A kevés középkori, annál több barokk emlékekkel rendelkező, katolikus püspöki székváros feldolgozása nagyon jól illett a kultuszminiszter által is szorgalmazott neobarokk, keresztény-nemzeti megújulóhoz. Volt tehát miről beszélgetnie a vendégnek s vendéglátójának.

1919. szeptember 10-én a Saint Germain-i békeszerződés értelmében Ausztriához került Moson, Sopron és Vas vármegye nyugati része, az ún. Őrvidék, új nevén Burgenland. A terület Bariska István szavaival „alapvetően magyar államiságú, többnemzetiségű, de magyarországi kormányzat-, jog-, gazdaság-, kultúr-, és egyháztörténetű”

1. Csatkai Endre az 1950-es évek második felében

legalább az első lépést tette meg és példát mutatott az ilyen természetű feladatok megoldására.” Petrovics Elek: Emléksorok Hekler Antalról. In: Hekler Antal: *Gondolatok*. Budapest, 1941. 13-14.

¹² Hekler Antal: *Művészettörténet. A magyar tudománypolitika alapvetése*. Szerk. Magyary Imre. Budapest, 1927. 120-121. és korábban: Klebelsberg Kuno: Elnöki megnyitóbeszéd. [1921. december 30-án, a Magyar Történelmi Társulat közgyűlésén] *Századok*, 55/56. 1922. 150.; Hekler Antal: A magyar művészettörténelem föladatai. *Századok*, 55/56. 1922. 162-163.

ország rész volt, melynek elcsatolására, bár 1910-ben lakosságának 75%-a volt német s 9%-a magyar, nem etnikai-nyelvi (ugyan ezt előszeretettel hangoztatták), hanem politikai okokból, mégpedig Ausztria kártalanításának okán került sor. Utóbb Nyugat-Magyarország kérdésével mindkét részről óvatosan bántak, és a magyar revíziós politikában perifériális kérdésnek számított, lévén, hogy a mindenkor német (Nagy-Németország) politika függvényének tekintették, ahonnan egyébként a felek támogatást reméltek politikai céljaikhoz. A hazai közvélemény érdeklődése a terület sorsa iránt Erdélyhez vagy a Felvidékhez képest nem csak kisebb, de megengedőbb is volt. Ausztria új, legszegényebb tartományának gyors és eredményes államigazgatási beillesztése mellett hamar megindult a történeti és kulturális jogigény vélt igazolása is, hiszen az osztrák történetírás szerint e terület országuk szerves részét képezte, ezért csak „visszacsatolták” 1919 után az „anyaországához”.¹³

Frey Csatkait többnapos körútjuk után lényegében kiszemelte Kismarton, Ruszt és környéke településeinek topográfiai feldolgozására. Ahogy Csatkai írta: „úgy látszódott, hogy a feladat nekem jut majd”.¹⁴ Persze tudta, hogy rajta kívül senki nem vállalná e munkát. De kétségek is gyötörték, nem csak szűkebb szakmaiak (ezek könnyen áthidalhatók voltak), hanem tágabb, erkölcsivé vált szakmaiak: félt, hogy a számára kizárólag tudományos tevékenységet az akkori körülmények között, „amikor a honfibu csorgott a hivatalos emberek ajkán”, szülőhazája elleni véteknek tekintik majd. Wolf Sándor rábeszélte a munkára, Mihályi Ernő¹⁵ – akivel megosztotta kétségeit – féltette Csatkait a kiközösítéstől, ellenben Majovszky Pál¹⁶ egy 1928. szeptember 18-án kelt levelében azt írta neki: „Az, hogy a Burgenlandé fog elsőnek megszületni, rettenetes szégyene a Műemlékek Orsz[ágos] Bizottságának, az pedig, hogy a magyar Csatkai a megteremtője, az dicsősége Csatkai dr-nak és öröme mindnyájunknak.”¹⁷

Az utazás egyik első eredménye egy elegáns megjelenésű könyv volt Frey tollából Burgenland műemlékeiről.¹⁸ A 160 képpel illusztrált, tömör épület-, illetve tárgy-leírásokkal s egy rövid bevezetővel ellátott kötet kevés visszhangot keltett Magyarországon. De az a néhány írás súlyos mondanivalójú volt, keveredett bennük a jogos

¹³ Romsics Ignác: Magyarország helye a német Dél-Kelet-Európa politikában 1919–1944. *Valóság*, 35, 1992, 10. 13–39. – különösen: 18.; Zsiga Tibor: Néhány gondolat Burgenland történetírásáról. *Vasi Szemle*, 47. 1993. 241–243.; Ágoston Magdolna: Hasling, Peter: Der ungarische Revisionismus und das Burgenland. 1922–1932. Frankfurt am Main, 1994. *Vasi Szemle*, 50. 1996. 620–621.; Bariska István: A Burgenland-évfordulók visszhangjára. *Vasi Szemle*, 56. 2002. 24–36. – az idézet: 26.

¹⁴ Csatkai 2014. i. m. 204.

¹⁵ Mihályi Ernő (1887–1969) bencés szerzete, művészettörténész. Ld.: Csatkai Endre: Mihályi Ernő (1887–1969). *Soproni Szemle*, 24. 1970. 278–280

¹⁶ Majovszky Pál (1871–1935) jogász, műgyűjtő, a *Magyar Művészet* c. folyóirat alapító szerkesztője.

¹⁷ Idézi: Csatkai 2014. i. m. 205.

¹⁸ Dagobert Frey: *Das Burgenland. Seine Bauten und Kunstschatze*. Mit 160 Abbildungen und 8 Plänen. Wien, Schroll, 1929. – ez megelőzte egy tanulmánya: Dagobert Frey: Eine kunstgeschichtliche Bereisung des Burgenlandes. *Burgenland*, 1, 1927/1928, 1/2. 32–39.

és érthető fájdalom a tudományos objektivitással. „Dagobert Frey mostanában megjelent »Burgenland« című munkájában mint egy műkincsekben gazdag osztrák tartományt állítja a világ elé ezt a magyar országrészt. Arról természetesen hallgat, hogy ezek az »osztrák« műkincsek és emlékek nagyrészt az Eszterházy és más tősgyökeres magyar családok tulajdonai.” De figyelmeztetett is: „A nyugati részekről mintha megfélemedkezett volna a mozzalom. Újságokban ritkán írnak róla, a közvélemény pedig valami természetes magától értetődőséggel mondja ki az együvé csapott vasi, soproni, mosoni részek osztrák nevét: Burgenland. Nem is beszélve arról, hogy ez a szó tárgyilag is helytelen, mert hiszen az osztrákok éppen az óhajtott Burgokat – Pozsony, Moson, Magyaróvár, Sopron – nem kapták meg; szomorú jele ez az adott helyzetbe való beletörődésnek.”¹⁹ Egy másik könyvismertetésben: „Régi bűneink egyik mementója látott ismét napvilágot e könyv lapjain. Burgenlandnak, az elszakított Nyugat-Magyarországnak építményeit és műkincseit tárja elének *Dagobert Frey* szerkesztésében a bécsi *Anton Schroll* kiadó e gyönyörű könyvben. »*Ein bisher vielfach unerkanntes Land voll eigenartiger Schönheiten*«²⁰ – kiáltja világgá nagybetűkkel a címlap – s valóban szívfájdalommal kell látnunk egy »ismeretlen országot«, mely tele van sajtáságos szépségekkel, bájos tájakkal, nagyszerű műemlékekkel, a művészet és építészet kincseivel – s mindezt most fedezik fel, most gyűjtik össze *először*, most kiáltják világgá az osztrákok. »*Das Burgenland ist Kunstgeschichtliches Neuland!*« Milyen fájdalmas és arcpirító mementó! A XIII. századbeli építkezés, a XVII. század, a *Nádasdyak* és *Eszterházyak* nagyszerű álmainak beteljesedett építészeti remekei, idegen népek kultúrájának propagandájában! A vasvári²¹ Eszterházy-kastély, a fraknoi vár, a gróf és herceg Batthyányiak által emelt templomok és műemlékek – mind-mind idegenek kincseskamráiban. És sehol a könyvben egyetlen magyar város- vagy falunév, sehol egyetlen elismerés a mi javunkra. 160 művészi fotográfia és 8 alaprajz hirdeti Burgenland osztrák kultúráját! Amint ígérik, ez még csak felületes áttekintése az emlékkollektívának s csak ezután jön a bővebb, érdemesebb feldolgozás, vaskos kötetekben! Ez még csak ízelítő, de nekünk nagyon keserű ízelítő. Mégis szeretném, ha sokáig ott maradna fanyar íze a szívünkben az eljövendőkre nézve!”²² Fenti gondolatok megtalálhatók Divald Kornél rövid írásában is – „A »Burgenland« művészeti emlékei mindazonáltal éppoly kevésbé illetik meg Ausztriát, mint a föld sem, amely ezer éven át Magyarország tartozéka volt s amelynek várai, templomai és egyéb műemlékei

¹⁹ Közi-Horváth József: Nyugatmagyarország és a revízió. *Magyarság*, 1929. május 26. 13. – Közi Horváth József (1903–1988) a teológia doktora, magyaróvári lelképásztor. 1935-től az Actio Catholica titkára, 1939-től országgyűlési képviselő. 1944. március 22-én az Országgyűlésben egyedül ő emelte föl szavát az elkövetett törvénytelenések ellen, de megtette ezt 1944. november 4-én a Szálasi parlament esküteletékor is.

²⁰ Egy korábban ismeretlen ország tele szépségekkel.

²¹ Vasvörösvár – Rothenthurm.

²² Peitler Gyula: Das Burgenland. *Turisták Lapja*, 41, 1929, 3/4. 62. – Peitler Gyula (1899–1992) író, fotós, grafikus. A Magyar Turisták Egyesületének egyik vezetője.

2. Dagobert Frey fotója a tiszteletére Breslauban megjelent emlékkönyvben 1943-ban

kivétel nélkül magyar főurak izlését és áldozatkészségét hirdetik.”²³ Hasonló gondolatok fogalmazódnak meg Kapossy János tanulmányában.²⁴ Kapossy nem reked meg ott, hogy konstatálja évtizedek mulasztását: „nem lehetett volna oly jelentőségű kultúrpolitikai tett, ha a megelőző generációk boldog problémánélküliséggel birtokban ülő magyarsága elvégezte volna a tudományos feltárás sokszor fáradságos, sokszor áldozatokat kívánó, de gyümölcsöző munkáját”, s túllépve a németesítés expanzív, politikailag determinált tudományos törekvésein elismeri, hogy olyan területről van szó, amely mindkét ország művészettörténetiséit joggal érdekkelheti, hiszen: „a legújabb magyar kutatás ismételten rámutatott a magyar és osztrák művészet kapcsolataira és kölcsönhatásaira középkori művészetünkben éppúgy, mint a barokkban, ahol a stílusfejlődés problémái – főként a XVIII. század építészetében – a magyarországi emlékek ismerete nélkül meg sem oldhatók. Az osztrák kutatás tehát, még ha a legnagyobb tudományos objektivitás határai közt marad is, – elsősorban új anyagot vár a magyarországi emlékektől saját problémái tisztázásához. Hogy aztán az anyag feltárásában s még inkább értékelésében a saját érdekei és saját szempontjai érvényesülnek, ez csak természetes. Az új anyag eddig nem volt számára hozzáférhető, az érdeklődés és nem csekély áldozatkészség első bizonyóságaként ma

²³ Divald Kornél: Művészeti emlékeink és az újabb külföldi szakirodalom. *Magyar Művészet*, 7. 1931. 182.

²⁴ Kapossy János: Burgenland. *Magyar Szemle*, 9. 1930, 2. No 34. 152–159. – Kapossy János (1894–1953) művészettörténész, egyetemi tanár, 1922-től 1950-ig az Országos Levéltár munkatársa.

itt a kész könyv a szövetségi műemlékhivatal művészettörténeti intézetének kiadásában s rövidesen követni fogja a többi is.”²⁵ (Mert volt olyan nézet is, hogy: „A XVIII. századi nevezetes magyarországi művészeti alkotások az osztrák művészettörténelem keretébe tartoznak.”²⁶) Az itt dolgozó német s olasz mesterek jelenlétét Bécs orientáló szerepének s a magyar főurak mecenatúrájának tulajdonítja, amivel „csupán a korral haladó legmagasabb művészi igényekről tesznek tanúságot. Ahol ily igények nincsenek, oda egy-egy nagy európai stílusáramlat hullámai nem csapnak át. Ahol viszont ez áramlatok jelentkezését megfigyelhetjük, ott a közösség vagy vezető egyesek kultúrájának korszerű együttthaladása a nyugattal – ha szerényebb is – el nem vitatható, s ha az alkotó kéz idegen, a kulturális hovatartozást a mecénás személye dönti el. E tény felett a múlt ismeretében Frey maga sem tud elsiklani s ezért könyvéből, melynek alapkoncepciójára a közölt bevezető sorok elég meggyőző világot vetnek, mint nagy felkiáltójelek ütköznek ki lépten-nyomon magyar urak és magyar főpapok nevei, meggyőző tiltakozásként a kulturális múlt birtokbavétele ellen.”²⁷ (Frey egyébként Budapesten tartott előadásában mindezt hangsúlyozta is, kidomborítva a magyar főúri mecénások szerepét Bécs barokk művészetének kiteljesedésében).²⁸ A mai nemzedék kötelessége, „hogy bővült látókörrrel, módszeres európai felkészültséggel s fokozott érdeklődéssel forduljon művészi múltunk emlékei felé”, de a tudomány nemzetközisége mellett sem engedhetjük át másoknak a „feltárás munkáját”, „mert ha ez emlékek a magyar alkotó szellem megnyilatkozásai, ha bennük a magyar genius loci tükröződik az egyetemes európaiság arculatán, úgy legbensőbb lényegük s a nemzeti múlt egészében elfoglalt helyük és jelentőségük is csak e kultúrközösség tagjának és örökösének fog igaz valójában feltárulni, akkor a tanulmányozásukból leszűrt eredményeket a hazai tudományosságnak kell rendszerbe foglalnia, a nemzeti kultúra jelene és jövője számára értékesítenie, s akkor első feltárásuk is a magyar kutatás joga és kötelessége.” Bármilyen új szintézis alapja az anyagfeltárás, a „részletekbe menő rendszeres műemléktopográfia”. Kapossy részletesen szólt a hiány okairól s annak következményeiről, majd – a Hekler Antal által is sürgetett – az ország területét felölelő „rendszeres feltárás” és „monumentális publikáció” megvalósításáról, amelyhez mintául itt-ott módosítva, de az osztrák topográfia szolgálhat. A műemlék topográfia megalkotásával „a magyar kutatás sajátos célkitűzéseinek feladása nélkül, sőt azok hangsúlyozásával is szélesebb horizonton kapcsolódhat be az európai tudományosság vállvetett munkájába.”²⁹

²⁵ Uo., 153.

²⁶ Ybl Ervin: A művészet fejlődése Magyarországon. *Budapesti Hírlap*, 1928. január 3. 9.

²⁷ Kapossy 1930. i. m. 155.

²⁸ Oroszlán 1927. i. m. 543.

²⁹ Kapossy 1930. i. m. 157-159 – Divald pesszimistább volt (ma már tudjuk: joggal): „Ha a németországi és ausztriai publikációkhoz fogható képes műemléklajstromok kiadására belátható időn belül nem is lesz módunk, művészeti emlékeink rendszeres felkutatását és összeírását nagyszámú fiatal művészettörténetíró gárdánk belevonásával végre ideje lenne megkezdeni.” Divald 1931. i. m. 183.

1929-re elhárultak a pénzügyi akadályok a Burgenlandi topográfia munkálatainak megkezdése előtt. Csatkai lejárta a kijelölt településeket, elkészítette leírásait, s azokat 1930-ban Frey a helyszínen ellenőrizte. „Ez év végére átadtam neki a bevezetést, ahogy én képzeltem; úgy találta jónak, hogy az adatok alapján inkább ő írja meg.” Frey hamarosan elhagyta Bécset, s Boroszlóba (Breslau; Wrocław) ment az ottani egyetem művészettörténet tanszékének élére. A kötetet végül is Karl Ginhart fejezte be, elhárítva pl. Esterházy herceg rosszindulatú közbeavatkozását.³⁰ A kötet megjelent:³¹ az egyik oldal kevesellte, a másik oldal sokallta az eltulajdonítást. Hitler, német- és pogányellenes éllel fogalmazott a katolikus Jajczay János: „A nibelungi Faffner sárkány feneketlen gyomra elnyelte a Kolozsvári testvérek egyetlen fennmaradt alkotását, most a prágai Hradsinon álló Szent-György szobrot; a középkori plasztikának legmonumentálisabb, legértékesebb, világra szóló magyar alkotását, a garamszentbenedeki gótikus oltárt, amely minden ilyenszerű művet úgyszólván megelőzött Európában s jelenleg az esztergomi keresztény múzeum kincse. És ki győzné felsorolni végláthatatlan sorát az eltulajdonított magyar kultúrának, amely most egyszerre a teuton szellem alkotása lett, sajnos, nemcsak az ő szemükben, hanem az egész világ előtt, mert mi rá sem hederítettünk mostanig. Csak egyre ne hivatkozzunk! Mégpedig a pénzre, mert hogy más példát ne említsünk, Ausztria már tízszer annyit íratott pár év alatt Dagobert Frey egyetemi tanár vezetése mellett Burgenlandról, mint amennyit mi az utolsó száz év alatt foglalkoztunk Nyugat-magyarországgal. Nemhogy Burgenlandról nincs művészeti topográfiai irodalmunk, de Pest-Buda környékének műemlékei sincsenek összeírva. Jól vigyázzanak a magyar hitleristák, ez a Brassón túli kulturális elkaparítás egészen más bekebelezési folyamatnak körütekintő, jó előre való igazolása.”³² Magyarországon két szakfolyóiratban megjelent íráson túl (az is a megjelenés után kettő, illetve három évvel)³³ nem (osztrák oldalon még annyira sem) foglalkoztak a dologgal, nem váltott ki felhőrdülést. Hazai oldalon még az is felmerült, hogy esetleg folytatásokban közölni kellene magyar folyóiratban is.³⁴ A két magyar recenzió lényegében a Hekler és Kapossy által kitaposott úton haladt. Kampis Frey összefoglalását „főlényes felkészültségű szakember kitűnő munkájának” tartja, s „elismeréssel adózunk Freynek igazán szép, kimerítő, az anyaggal ökonomikusan bánni tudó munkája iránt”, de hiányolja, hogy nem tárgyalta a művészettörténeti összefüggéseket a

³⁰ Csatkai 2014. i. m. 205.

³¹ *Die Denkmale des politischen Bezirkes Eisenstadt und der freien Städte Eisenstadt und Rust.* André Csatkai, Dagobert Frey; mit archivalischen Beitr. von Rudolf Wolkan. Wien, Filser Verlag, 1932. (Österreichische Kunsttopographie, XXIV.)

³² *Magyar Kultúra*, 22. 1935. I.: 564.

³³ Kampis Antal *Magyar Művészet*, 10. 1934. 283–288.; Fleischer Gyula *Századok*, 69. 1935. 92–96.

³⁴ Csatkai 2014. i. m. 205. és Belitzky János (1909–1998) levéltáros, a *Történetírás* szerkesztője nemcsak tanulmányok írására kérte fel, hanem a topográfia anyagának folyamatos közlésére is. Ld.: Dominkovits Péter: Egy vidéki tudós kapcsolattrendszereinek dokumentumaiból (Válogatás Házi Jenő Sopron város főlevéltárosa levelezéséből, 1914–1944). *Levéltári Közlemények*, 67. 1996. 116.: 70. jegyzet.

magyar emlékanyaggal, hogy „az ország belseje felé való vizsgálódásnak nyoma sincs, a művészi szálak centripetális igazodásának kutatására semmi se történik tárgyalásában, sőt le nem tagadható bizonyos egyoldalú jószándék, amellyel a vidék emlékeit szinte kizárólag Alsóausztria művészi törekvéseinek irányából, gyakorlatából kívánja magyarázni”.³⁵ Csatkai Endre életrajzi visszaemlékezésében arról írt: sértve érezte magát, hogy Kampis „hangyaszorgalmúnak nevezett, s hogy sokat köszönhet nekem az osztrák tudomány, de talán maga is megijedt ettől a helytelen beállítottságtól, és hozzátette, de általában a tudomány is.” Kampis szó szerint ezt írta: „a kötet gerincét, a mintegy 320 oldal betöltő s igazán hangyaszorgalomról tanúskodó kép- és adattár dr. Csatkai Endre munkája. Nélküle ez a könyv nem jöhetett volna létre. Számunkra annak megállapítása kötelesség, hogy az osztrákoknak pótolhatatlan, a tudomány számára becsületes és értékes munkát végzett.”³⁶ Fleischer Gyula³⁷ nagy elismeréssel írt Frey és Csatkai munkájáról, s rövid összefoglalását adta a terület művészettörténetének. Ugyanakkor rávilágított a topográfia-készítés néhány elengedhetetlen feltételére is: „A mű kiadásához tehát rendelkezésre állottak a magyaryelvű előmunkálatok, az anyagot feldolgozó hozzáértő szaktudósokban sem volt hiány, mi több, az osztrák kötet, magyar főmunkatársát is kis jóakarattal a magunk számára nyerhettük volna meg, a kiadás költségeit pedig egyetlen meg nem tartott politikai ünnepség árából fedezhettük volna, ha épp ez a kis jóakarattal és idejében való önelszánás nem hiányzott volna.”³⁸ Van azonban az írásban egy talányos mondat, amit a bennfenteseken kívül kevesen érthettek: „Már F[rey]. Burgenland-kötetének megjelenése alkalmával Kapossy János szinte drámai hangon (Magyar Szemle, 1930. június) rámutatott a mulasztásra, mely a kötet létrejöttével a magyar kultúrát terheli és a veszélyre, mely országunk történeti egységének széthullásával a magyar műemlékügyet fenyegeti; azonban szava éppúgy a pusztába kiáltott szó maradt, mint ahogy sok más ezirányú kezdeményezés is megtört az illetékes körök és a magyar társadalom közönyén.”³⁹

Fleischer Gyula e talányos mondatának háttérében a Műemlékek Országos Bizottsága felelőségét firtató – fentebb már idézett, s még bővebben idézhető – kijelentések állnak: a MOB és a kultúrpolitika kárhozhatása – felröva az ország emlékanyaga legalább topográfiai szinten történő felvételének elmaradását –, valamint Hekler Antal nagyreményű topográfiai programjának kudarcát. Mindezt egy Budapesten székelő, kis létszámú (jobb esetben 5–6 ember a hivatalsszolgával együtt), alulfinanszírozott, presztízs helyreállításokkal terhelt, törvényi jogosítványokkal alig-alig rendelkező bizottságnak címezve, melynek a történeti Magyarország 1711 előtt épült emlékanyaga volt gondjaira bízva. 1872 és 1919

³⁵ Kampis 1934. 286., 288.

³⁶ Csatkai 2014. i. m. 206.; Kampis 1934. i. m. 288.

³⁷ Fleischer Gyula (1890–1962) művészettörténész, egyetemi magántanár, a Bécsi Magyar Történetkutató Intézet, illetve Bécsi Magyar Kulturális Intézet titkára, 1942-től a boroszlói egyetem magyar lektora.

³⁸ Fleischer 1935. i. m. 92.

³⁹ Uo.

között nem egy olyan megyéje volt az országnak, ahonnan soha nem érkezett ügyirat, oda soha szakember a lábát be nem tette. A törvény előírásait se a tulajdonosok, se a közigazgatás szervei nem tartották és tartatták be, s a MOB lényegében nem tudta, mert honnan is tudta volna, hogy mi történik az országban a gondjaira bízott épületekkel. Sem az arisztokráciát, sem a nagypolgárságot nem sikerült megnyerni a műemlékvédelemnek. De mivel a MOB része volt a magyar közigazgatásnak, s ennek „az országban létező és fenntartásra érdemes műemlékek” nyilvántartására volt szüksége, ez volt a MOB egyik jogosan legfontosabb feladata, amelyet 1895-ben ismét megerősített a vallás- és közoktatásügyi miniszter: „A bizottságnak eszerint munkába kell vennie a hazai műemlékek pontos és kimerítő leltárának összeállítását. E leltárnak tartalmaznia kell a műemlékeknek egyenkinti felsorolását s szakszerű tanulmányozás és megvitatás alapján azoknak műtörténeti fontosság szerinti osztályozását.”⁴⁰ A „törzskönyv tartalmazni fogja az egyes műemlékekről szóló építészeti, történeti és műtörténeti adatokat, melyek a műemlék eredetére, korára, stíljére, esetleges átalakításaira vonatkoznak. A törzskönyvbe minden egyes műemléknél bevezetendőek mindazon feljegyzések, melyek a végrehajtott vagy folyamatban lévő helyreállítási munkálatokról, az azokra fordított költségekről s a fedezet eredetéről felvilágosítással szolgálnak.” Valójában semmilyen feltétele nem volt adott az ország vármegyéinek, vagy településeinek szisztematikus bejárására. Se hosszú távon biztosított anyagi erőforrások, se szakember nem volt ehhez, se apparátus a megszervezésére. Ebből nőtt ki, (pontosabban a kitűzött célhoz képest redukáltatott) az oly szívesen kárhóztatott Gerecze-féle jegyzék, amelyet fenti körülmények miatt csak a rendelkezésre álló szakirodalom s a MOB gyűjteményeiben található leírások és rajzok alapján lehetett megcsinálni. Ennek első változata 1899-re elkészült s ellenőrzésre, illetve kiegészítésre elküldték a megyék közigazgatási bizottságainak, és néhány év múlva alaposan kiegészítve megjelent.⁴¹ Ugyanebben az évben azonban Czobor Béla a MOB előadója felterjesztést készített a szisztematikus topográfia felvételek elindítására is: „A leltárnak tartalmaznia kell a.) műemlékek alapos megvizsgálása alapján azoknak a felszerelési tárgyakra, a falfestményekre is kiterjedő részletes leírását, amelyet úgy az egész műemlékről, mint annak fontosabb részleteiről készítendő fényképek egészítenek ki. A műemlékről alaprajz vagy legalább hossz- és keresztmetszet készítendő [...] Amennyiben az épületi műemlékek ingó műemlékeket is tartalmaznak, ezek szintén leírandók. d.) A leírásban a műemlék irodalma is ismertetendő s kitüntető, hogy vannak-e már arról felvételek s jelesen vannak-e felvételek s rajzok a Műemlékek Országos Bizottságának rajztárában.”⁴² Ennek

⁴⁰ Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Műemlékvédelmi Dokumentációs Osztály, Tudományos Irattár, MOB iratok, 1895/146., 204.; 1896/20. [továbbiakban: MOB]

⁴¹ Gerecze Péter: *A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma*. Budapest, 1906. (Magyarország műemlékei, 2.)

⁴² MOB 1899/23., 50.

nyomán azonban csak Pest megyében indul meg a munka úgy-ahogy. Czobor előterjesztését Divald Kornél⁴³ – akinek bőséges helyszíni tapasztalata volt a topográfiai munkáról, úgy az előtte, mint az utána javaslatot tevőkkel ellentétben – követte 1908-ban „Magyarország műemlékeinek leíró lajstromára vonatkozólag”,⁴⁴ majd Éber László előadóé 1916-ban. A célok jól meghatározottak voltak korábban is, de Divald s Éber előterjesztésében érzékelhető igazán, hogy levonták az eddigi sok energiát felemészítő próbálkozások tapasztalatait, s igyekeztek a valós lehetőségek s keretek felé terelni a topográfia ügyét. A hazai lehetőségeket és előmunkálatokat figyelembe véve, ha „a mi műemlékállományunk leltározására mintát keresünk, úgy kétségkívül leginkább oly példa felel meg, ahol – mint nálunk – beható tárgyalást igénylő, elsőrendű emlékek mellett a kisebb jelentőségűek nagy száma fordul elő. Ezt a szempontot tartva szem előtt leginkább a bajor műemléki kiadvány újabb kötetei vagy még inkább a Vesztfália egyes kötetének műemlékeit tartalmazó leltárak tűnnek föl követendő példák gyanánt. Rövid, pregnáns leírások, megjelölések teljesen megfelelnek a célnak, ha kellő képanyag (műszaki rajzok és fényképek) szolgálják a szemlélet igényeit. Esztétikai fejtegetések föltétlenül mellőzendők, de nagyobb jelentőségű emlékeknél az azok történetére vonatkozó adatok közlendők és az egyes részeket történeti és művészettörténeti rövid bevezetés nyithatná meg.” Ezek többnyire egy-két ember munkái.⁴⁵ A munka több résztvevővel (Divald Kornél, Éber László, Kenczler Hugó)⁴⁶ meg is kezdődött, de a háború mindent átrendezett.

A MOB 1924. szeptember 25-én tartott ülésén Hekler Antal „konkrét javaslatot” tett arra, hogy kezdjék meg Eger műemléki topográfiájának elkészítését. Ennek

3. Az idős Dagobert Frey

⁴³ Czobor Béla (1852–1904) pap, művészettörténész, az MTA tagja, 1889–1904 között a MOB előadója. Divald Kornél (1872–1931) művészettörténész, író, az MTA tagja. A MOB megbízásából a Felvidék több megyéjének topográfusa.

⁴⁴ MOB 1908/385.

⁴⁵ MOB 1916/157.

⁴⁶ Éber László (1871–1935) művészettörténész, 1904–1919 között a MOB előadója, majd a Tanácsköztársaság idején vezetője, egyetemi tanár, az MTA tagja. Kenczler Hugó (1884–1922) művészettörténész.

Szmrecsányi Miklós⁴⁷ „több évtizedes kutató és gyűjtő tevékenysége” jó alapot teremtett.⁴⁸ A munkában részt vett Fleischer Gyula, Kapossy János, és a Frey-Csatkai Burgenland kötet fényképésze, az osztrák Bruno Reiffenstein.⁴⁹ A topográfia rendszerét Kapossy János dolgozta ki.⁵⁰ A MOB anyagilag támogatta a munkát 1934-ig, bár a Hekler által már 1928-ra, majd 1931 végére ígért kötet sem akkor, sem később nem készült el.⁵¹ Vajon mire célzott Fleischer 1935-ben azzal, hogy Kapossy „szava éppúgy a pusztába kiáltott szó maradt”, s az „illetékes körök és a magyar társadalom közöny”-ével? 1919 után a klebelsbergi kultúrpolitika műemléki kérdések iránti közömbössége a MOB-ot a napi ügyek intézésére korlátozta; elszürkülése megállíthatatlannak tűnt. A topográfia megindításának ötlete is kívülről, az egyetem felől jött, a MOB csak anyagi lebonyolítója volt. Hekler és Kapossy azonban rosszul mérte fel lehetőségeiket. Budapestről nem lehetett topográfiát csinálni, osztrák mintájút pedig végképp nem, még akkor sem, ha Szmrecsányi nagy lendülettel dolgozott, de 1931-től már egyre többet betegeskedett. Az 1933/1934. évi költségvetésben már csak úgy volt 2000 P. beállítva a topográfia céljára, hogy annak egy része a Tác fővénypusztai ásátásokra lesz fordítva.⁵² Azért több hozadéka is volt a dolognak. Egyrészt kiadták Szmrecsányi Miklós dolgozatait Kapossy János bőséges levéltári gyűjtésével.⁵³ Reiffenstein fotóinak egy része fennmaradt. Kapossy János kidolgozott elképzelését és rendszerét felhasználta az a személy, aki új lendületet adott a hazai műemléki topográfiának: a Hóman Bálint felemelkedésével érvényesülő Gerevich Tibor.⁵⁴ (Egyébként a Hekler-féle topográfia iratanyagának egy része, benne Kapossy elaborátumának egy példányával, az ő hagyatékában maradt fenn.)

Csatkai Endre topográfiai anyaggyűjtése, nem csak Kismarton és Ruszt, de Sopron és környéke műemlékeire is kiterjedt. Ennek eredménye három, nagy szakmai,⁵⁵

⁴⁷ Szmrecsányi Miklós (1854–1936) jogász, művészeti író, miniszteri tanácsos, az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat titkára, Eger művészettörténetének kutatója.

⁴⁸ MOB 1933/313.

⁴⁹ Bruno Reiffenstein (1868–1951) építészeti és tájkép fotográfus.

⁵⁰ Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Műemlékvédelmi Dokumentációs Osztály, Tudományos Irattár, Lymbus, Kapossy-hagyaték, ltsz. 1255.

⁵¹ MOB 1930/17.

⁵² MOB 1934/216.

⁵³ Szmrecsányi Miklós: *Eger művészetéről. Tanulmányok és jegyzetek a hazai barokk történetéhez.* Sajtó alá rend. Kapossy János. Budapest, 1937.

⁵⁴ Gerevich Tibor (1882–1954), művészettörténész, kultúrpolitikus, az MTA tagja. 1924-től a keresztény archaeologia és művészettörténet nyilvános rendes tanára, 1930-tól a Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézet vezetője. 1923–1930 között a Római Magyar Történeti Intézet (Collegium Hungaricum, illetve Római Magyar Intézet) igazgatója és kurátora, 1930-tól 1936-ig kurátora, majd 1936–1945 között a kuratórium tagja. 1934–1949 között a Műemlékek Országos Bizottságának elnöke. 1944-től az Esztergomi Primási Keresztény Múzeum igazgatója.

⁵⁵ Rezi gnál tan írta 1936-ban Szentiványi Gyulának: „Hekler megszállta Sopront, utána írt nekem egy olyan lapot, hogy néztem; engem kedves barátjának nevezve megkérdezte, hogy folytatom-e az egyba-

de kevés anyagi sikert arató kis kötet lett.⁵⁶ A közömbösség sem ismert politikai határokat. Zádor Anna,⁵⁷ aki bennfentesként elég jól ismerte a körülményeket, le is vonta a tanulságokat: „Kevés a remény arra, hogy összefoglaló, magasabb szempontokat is kielégítő sorozattal rendelkezünk belátható időn belül és így meg kell elégednünk azokkal a töredékekkel, melyek ernyedetlen szorgalmú helyi kutatók áldozatkész lelkesedéséből látnak napvilágot. Különösen a nyugati határvidék dolgozik erősen azon, hogy legalább részben pótolja a múlt mulasztásait.”⁵⁸ Ahogy joggal írta Szentiványi Gyula: „vajha minden vármegyénknek mielőbb akadna egy-egy Csatkai Endréje.”⁵⁹ 1938. március 13-án származása miatt el kellett hagynia Kismartont, s hazaköltöznie Sopronba.⁶⁰ Tanításból, publikálásból élt. 1939–1940 között a MOB anyagi támogatásával Sopron és a megye műemléki topográfiáján dolgozott. 1938-ban katolizált. Mint Szentiványinak írta: „Az »Itt élned halnod kell« elv alapján állva és abból a belső meggyőződéstől áthatva, hogy testestől-lelkestől magyar és keresztény vagyok, ez utóbbinak külsőképpen is kifejezést adtam azzal, hogy fölvettem a keresztiséget. Tanulmányaim mélyen megismertették velem a katolikus vallás lényegét, megszerettem és az a körülmény, hogy éppen kutatásaim alatt már valóságos keresztényképpen kezeltek és a keresztény társadalom egészen magáénak vallott, könnyen átsegített a formai nehézségeken. Keresztapám a vármegyei levéltáros, keresztanyám természetesen Cransfeld Rezsőné lett. Legyen az a jó érzésem, hogy végre valahová én is tartozom, nemcsak formai kötelékek tartanak össze most már a keresztény magyarsággal, hanem a lényeg. Ennek tudatában könnyebben viselem el az élet komiszságait”.⁶¹ Az élet komiszságai pedig nem kerültek el. 1944-ben elvették lakását, majd munkaszolgálatra vitték, ahonnan 1945. március 31-én szabadították meg a szovjet csapatok.⁶² Visszatérhetett munkájához, a

főbe dicsért topográfiákat? A képanyag bővítésénél szívesen rendelkezésemre áll, csak forduljak hozzá bizalommal. Bizony 11 évvel ezelőtt rám se pökött volna.” Kery Terézia: „Kedves Gyula Bátyám!” Csatkai Endre levelei Szentiványi Gyulához (1935–1940). *Ars Hungarica*, 38. 2012. 274.

⁵⁶ Csatkai Endre: *Sopron vármegye műemlékei*. I–III. sorozat. Sopron, 1932, 1935, 1937. – „A könyv fogadtatása nem volt szerfölkött kedvező, nem arról van szó, hogy nem írtak volna róla jól, de nem nagyon kelt. Igaz, a nyomda is igen rossz papírt adott, sárga borítólapja is kellemetlen hatást tett, még 1938-ban is százával állott a szekrényemben a példány.” Csatkai 2014. i. m. 207.

⁵⁷ Zádor Anna (1904–1995) művészettörténész, egyetemi tanár. Tíz évig dolgozott díjazás nélkül Hekler Antal mellett, majd 1936-tól a Franklin Kiadóban, majd 1951-től az ELTE Művészettörténet Tanszékén.

⁵⁸ *Magyar Művészet*, 9. 1933. 94.

⁵⁹ *Archaeologiai Értesítő*, Úf. 48. 1935. 231.

⁶⁰ Csatkai 2014. 144. Csatkai 2014. i. m. 144., 217 és Kery 2012. i. m. 272–288.

⁶¹ Szentiványi Gyulának 1938. február 23-án írt levele. Uo., 279.

⁶² Csatkai 2014. i. m. 144–145., valamint 149–167. – Ott lett volna a helye a róla szóló megemlékezésnek is a *Magyar művészettörténetek, magyar művészettörténet a vészidőszakban*. Az ELTE BTK Művészettörténeti Intézete és az MTA BTK Művészettörténeti Intézete konferenciáján 2014. november 11-én, de a felkért előadó visszalépése miatt sajnos elmaradt. Az elhangzott előadások: *Vészidőszak*. Szerk. Markója Csilla, Bardoly István. *Enigma*, 21. 2014. No 80. 5–119.

soproni múzeum igazgatójává nevezték ki, s 1953-ban, majd bővített, javított kiadásban 1956-ban megjelent életműve betetőzése, az 1926-ban elkezdett *Sopron és környéke műemlékei*. Tisztelt és szeretett tagja volt szűkebb s tágabb közösségének a „*Hoffmann meséi* híres öreg süketé”.⁶³

Dagobert Frey bár 1931-től Boroszlóban tanszékvezető, nem szakította meg a kapcsolatot magyar kollégáival. 1934. május 19-én a Szellemi Együtműködés Egyesületének vendégeként *Művészet és szimbólum a középkorban és a barokk időkben* címmel előadást tartott a Magyar Mérnök és Építész-Egyletben.⁶⁴ A vendéglátó társaság magyarországi csoportjának elnöke Teleki Pál, ügyvezető alelnöke Hekler Antal volt. Frey nyilatkozott magyarországi útjáról a napisajtónak: „Frey tanár elmondotta, hogy Budapestre jövetelének célja a magyar-német művészi kapcsolatok kimélyítése, mivel szerinte a két ország művészi viszonyának kérdését még mindig nem dolgozták fel kellőképpen a magyar és német művészettörténészek. Mint mondotta, a boroszlói egyetemen a múlt esztendőben külön szeminárium alakult, hogy a *felsőmagyarországi és a sziléziai művészetek közötti kapcsolatokat oknyomozó kutatásokkal tisztázza*. Sajnálattal állapítja meg, hogy a magyar műtörténelem még mindig nem rendelkezik azzal az elismeréssel, amelyet nagy múltjánál fogva már régen megérdemelt volna. A maga részéről úgy Németországban mint a világ egyéb helyein tartott előadásaiban nem győzi eléggé hangsúlyozni annak fontosságát, hogy a *sajátságos olasz talajból kisarjadt renaissance magyar közvetítéssel jutott el Európa többi államaiba*. Ha figyelemmel kísérik a renaissance európai útját, leszögezhetjük, hogy *Corvin Mátyás hívott először udvarába olasz művészeket és írókat az új humanista művészet terjesztésére*. Mátyás budavári palotájából a Felvidéken keresztül jutott el a renaissance Lengyelországba, majd Német-sziléziába és szinte matematikai pontossággal találkozott Középeurópában a renaissance-nak az a két ága, amely egyrészt Franciaországon, másrészt Magyarországon, Lengyelországon és Szilézián keresztül terjesztette el a XVI. század új művészetét.⁶⁵ Ennek a Magyarországból továbbított művészi hatásnak lett következménye az a szoros művészi együttműködés, ami Magyarország északi részein olyan magas művészi fejlettséget ért el, mint talán sehol máshol a világon ebben az időben. A modern művészetről szólva hangsúlyozza, hogy csak akkor lesz átütő ereje XX. század művészetének, ha ellentétben a XIX. század zárt- és műhelystílusaiából népi alapokra helyezkedik és *nemzeti motívumokban és sajtóságokban keresi tovább fejlődése lehetőségeit*. Új utakra kell térnie az eddig túlságosan akadémikus nyomokon haladó művészettörténelemnek is, *a formák keresése helyett inkább szellemtörténeti okokat kell keresnie, nem felejtve ki a faji és földrajzi adottságokat sem*. Ezért szükséges különösen Középeurópa népei számára az a művészettörténelmi együttműködés, ami különösen Hekler Antal

⁶³ Önmagát nevezte így – sükettségére utalva – Hatvany Lajosnak 1955-ben írt levelében. *Hatvany Lajos levelei*. Sajtó alá rend. Hatvany Lajosné, Rozics István. Budapest, 1985. 416

⁶⁴ *Budapesti Hírlap*, 1934. március 19. 10.; *Pester Lloyd*, 1934. május 23. 6-7.; *Budapesti Hírlap*, 1934. május 19. 10.; *Budapesti Hírlap*, 1934. május 20. 23.; *Budapesti Hírlap*, 1934. május 23. 11.

⁶⁵ Ezt az álláspontot képviselte: Hekler Antal: *A magyar művészet története*. Budapest, 1934. 119-120.

munkásságában nyilvánul meg.”⁶⁶ Ugyanakkor Frey 1933 után egyre gyakrabban megfordult Varsóban s más lengyel városokban is, több más kollégájához hasonlóan. Minden segítséget megkaptak lengyel kollégáiktól. „1939. november elején mint szakember megjelent a múzeumban a Gestapóval együtt Dagobert Frey professzor Boroszlóból. A professzor a háború előtt több alkalommal volt Varsóban. Ekkor a professzornak megmutattuk minden gyűjteményünket, mind a kiállított, mind pedig a raktáron lévő tárgyakat. Most dr. Frey a háború előtt készített jegyzetei alapján felsorolta a legértékesebb műalkotásokat, melyeket elsősorban kell elvinni. Útmutatásai alapján 1939 novemberében és decemberében a külföldi festők legértékesebb képeit elkobozták.”⁶⁷ Természetesen a kiterjedt rablási akció nem kímélte a magán- és egyházi gyűjteményeket sem. Frey neve ott szerepel abban a katalógusban, melyet az elkobzási akció első szakasza után állítottak össze, 635 fénykép tartalmazó melléklettel. Az előszó hangsúlyozta: „A műkincsek tudományos feldolgozása a mentési munkákkal párhuzamosan folyt. Az eredményt képmellékletekkel ellátott katalógus foglalja össze, egyben világosan bizonyítja, hogy a német kulturális akarat hogyan hatotta át a Keletet. Önálló lengyel művészeti fejlődésről a történelmi stíluskorszakokban nem lehet beszélni. Vannak német jellegű alkotások, vannak flamand vagy holland művek, melyek egész szellemükkel és jellegükkel ugyancsak a német lényeg, a német kulturális erő fejezik ki.”⁶⁸ Frey lengyelországi tevékenységét részletesen feldolgozta Sabine Arend a berlini Humboldt Egyetemen megvédett, hatalmas levéltári anyaggyűjtésre épülő doktori disszertációjában.⁶⁹ Álljon itt Frey tevékenységéről néhány részlet Hessky Orsolya fordításában.

Frey már 1939 őszén, nem sokkal Lengyelország megtámadása után „öt hetet töltött Krakkóban és Varsóban, és az ún. külön megbízott, Kajetan Mühlmann⁷⁰ csapatával együtt a főkormányzóság műemlékeinek és műkincseinek felmérésén dolgozott. [...] 1939 novemberében Barthellel⁷¹ együtt krakkói templomokat látogatott, többek között a Mária templomot, a Szt. Flórián templomot és a Skała pálos kolostor templomát, ahol általa ismert értékes műkincseket keresett; ezeket »biztonságba helyezte« és lefoglalta. Eközben a Gestapo tisztviselői is vele voltak,

⁶⁶ (f. f.) [Fiala Ferenc]: A modern művészet csak nemzeti momentumokban található meg a fejlődés lehetőségét. Frey Dagobert, a boroszlói egyetem tanára, a magyar és a német művészet egymásra utaltságól. *Magyarság*, 1934. május 20. 21.

⁶⁷ Stanislaw Lorentz: Le Musée National de Varsovie 1939–1959. *Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie*, 2. 1957. 7–98. – 17. – magyar fordításban idézi: Ruth és Max Seydewitz: *Hölgy hermelinnel. Remekművek tragédiája*. Ford. Tardy András. Budapest, 1965. 24–25.

⁶⁸ Seydewitz 1965. i. m. 89., 99., 100.

⁶⁹ *Studien zur deutschen kunsthistorischen „Ostforschung“ im Nationalsozialismus. Die Kunsthistorischen Institute an den (Reichs-) Universitäten Breslau und Posen und ihre Protagonisten im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik*. Berlin, 2009. <https://edoc.hu-berlin.de/bitstream/handle/18452/16871/arend.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

⁷⁰ Kajetan Mühlmann (1898–1958) osztrák művészettörténész, államtitkár, SS ezredes.

⁷¹ Gustav Barthel (1903–1973) német művészettörténész, a boroszlói múzeum igazgatója.

legalábbis a helyszínen biztosított műtárgyakat a Gestapo pecsétjével látták el. Az is kiderült, hogy a művészettörténészek milyen nyomás alá helyezték a helyi felelősöket, a pálos templom perjelét ugyanis kihallgatták, míg el nem árulta a németeknek a műtárgyak őrzési helyét. Frey Barthellel megszemlélte az iparművészeti múzeum állományát és a Wawelben a dóm kincstárát, amelyből többek között kéziratokat tulajdonítottak el. Ezeket felvették a „katalógusba», azaz azoknak a lefoglalt műtárgyaknak a jegyzékébe, amelyek hollétéről a Führernek tudnia kellett. Frey továbbá Krakkóban megtekintette a varsói oktatási minisztérium »Fényképek, lemezek és tervek« (*Photos, Platten und Pläne*) gyűjteményét, amelyet az ő utasítására foglaltak le és vittek Krakkóba. Ezen kívül a krakkói vajdasági központi hivatalban a helyi műemléki hivatal anyagait kereste. Frey Krakkó mellett Varsóban is aktív volt. A varsói királyi palota felrobbantása előtt átnézte annak állományait és javaslatokat tett, hogy mit kell elszállítani Németországba. A Nemzeti Múzeum kirablásában is vezető szerepet játszott. Josef Mühlmann⁷² és más gestapósok társaságában megjelent a múzeumban és kiválasztotta a biztonságba helyezendő műkincseket. Egy lengyel beszámoló szerint ezen kívül együtt dolgozott Peter Paulsen⁷³ és Theodor Deisel⁷⁴ SS és Ősi Örökségtagokkal,⁷⁵ amely szervek megbízásából Lengyelországban kulturális javakat kellett »biztosítaniuk. Mellettük szakértőként tevékenykedett. 1940 februárjában ismét tíz napot töltött Krakkóban; e látogatás alkalmával a már bezárt lengyel egyetemi intézetek állományait szemlélte, ezáltal rálátása nyílt a krakkói egyetem művészettörténeti intézetének birtokában lévő anyagra. Jelenlétével és kapcsolataival Frey megpróbálja megszerezni a maga intézete számára az érdekesebb emlékeket, így például az oktatási minisztérium tízezer lemezt tartalmazó gyűjteményét. Mühlmann odaigéri neki, de az elszállítás újra és újra megakad. A Hans Frank fő kormányzó⁷⁶ által elrendelt zárlat végül megakadályozta a megbeszéltek végrehajtását, ezért Frey ezt követően azon fáradozott, hogy az IDO-n⁷⁷ keresztül jusson a zsákmányhoz, mivel 1940 novemberétől egykori tanítványa, Heinz Günther Oliass⁷⁸ is ott dolgozott. Mindenesetre továbbra is próbálkozott a gyűjtemény megszerzésével. Az anyag végül a fő kormányzósági műemléki hivatalba került, ahol ennek munkatársai az IDO művészettörténészeivel együtt értékelték

⁷² Josef Mühlmann (1886–1972) osztrák művészettörténész, restaurátor. Kajetan Mühlmann testvére.

⁷³ Karl Paulsen (1902–1985) német régész.

⁷⁴ SS főhadnagy.

⁷⁵ Hitler hozta létre 1937-ben: Das Ahnenerbe (Ősök Öröksége Kutató- és Oktatóközösség), feladata „az északi fajú indogermán népek térségét, szellemét és örökségét kutassa, a kutatás eredményeit eleven formába öntse, és a néppel közölje”. Vezetője Himmler volt. Az elrabolt műkincsek biztonságba helyezésével és Németországba szállításával foglalkoztak.

⁷⁶ Hans Frank birodalmi miniszter, a lengyelországi német fő kormányzóság vezetője.

⁷⁷ Institut für Deutsche Ostarbeit.

⁷⁸ Művészettörténész, Dagobert Frey tanítványa, asszisztens az Institut für Deutsche Ostarbeit Művészettörténész csoportjánál.

fel azt. Ezen kívül Frey valószínűleg a krakkói művészettörténeti intézet fotóanyagából »biztosított képeket« a maga intézete számára.⁷⁹

Frey ugyanakkor a lengyel műemlékvédelem megszervezésével is megpróbálkozott. „Krakkóban és Varsóban épületeket szemlézett és javaslatokat tett a fenntartásukra/konzerválásukra. A megteendő intézkedésekre vonatkozó elképzeléseit 1939/40-ben a *Deutsche Kunst und Denkmalpflege* című lapban publikálta.⁸⁰ Ezek közé tartozott a harcok során bekövetkező károk helyreállítása; az eseményeket a nézőpont megváltoztatásával úgy állította be, hogy »a lengyelek értelmetlen ellenállása« a »németekre kényszerítette Varsó ostromát«. Ezen kívül felmérte a régi varsói királyi palota berendezését, hogy mit kell majd »biztonságba helyezni«. A műgyűjtemények és könyvtárak mellett azonban itt is nyilván németek munkáit preferálta. Mühlman számára pedig vállalta, hogy kidolgozza a fő kormányzóság műemlékvédelmének átfogó tervét. Az általa javasolt intézkedések közé tartozott elsősorban az ország beutazása a háborús károk megállapítására. A tervek szerint minden kerületi vezető mellé rendelnek egy műemlékest, akinek beszámolóit, amelyek a »német jellegről« vagy a »német eredetről« is számot adnak, központilag a krakkói műemléki hivatalban értékelik ki. Erre a feladatra Frey maga jelentkezett. Többek között von Troschkéval⁸¹ együtt 1942 nyarán megnézett egy épületet a krakkói Burgstrassében. A Publikationstelle művészettörténész referensével, Hermann Weidhaasszal együtt felhívta von Troschke figyelmét a „románkori oszlopmaradványok veszélyeztetettségére, illetve a korai, várbeli katedrális román kori falmaradványaira”.⁸²

Frey háború utáni megítéléséről, illetve felelősségre vonásának elmaradásáról Arend a következőket írta: 1947-ben jelent meg a *Collage Art Journal* című folyóiratban Richard F. Howardnak, az amerikai Office of Military Government for Germany műemléki szekciójának vezetőjének cikke, aki Frey lengyelországi tevékenységéről írt. Ebből az írásból az is kiderül, hogy Frey a párizsi német követség képviselőjében is tevékenykedett, valamint a Rosenberg csapatához tartozó St. Germain egység vezetője is volt. A lengyel művészettörténészek londoni száműzetésében megírt és 1945-ben kiadott, a lengyelországi náci kultúráról szóló kötet is a műkincsrablások egyik főszereplőjeként említi Freyt. Ehhez társulnak a »lengyel könyvtárosok és múzeumi dolgozók nyomasztó és messzemenőig egybehangzó vallomásai«. Freyt mind ezek ellenére sosem szolgáltatták ki Lengyelországnak. Francia vádak alapján 1948-ban rövid időre bebörtönözték. A francia rablásban való részvételre vonatkozó vádak azonban nem állták meg a helyüket – névösszekeveredésről volt szó –, a francia katonai hatóságok szabadon engedték

⁷⁹ Arend 2009. i. m. 571-575.

⁸⁰ Dagobert Frey: Kunstdenkmäler im Besetzten Polen. *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, 1939/1940. 98-103.

⁸¹ Asmus von Troschke konzervátor, a krakkói műemlékvédelmi hivatal vezetője a német megszállás idején.

⁸² Arend 2009. i. m. 575-577.

Freyt, anélkül, hogy ítéletre került volna sor. A háború után közvetlenül megjelent publikációkban is megfogalmazódott gyanú – miszerint Frey 1934 és 1938 között tett lengyel utazásai már a műkincsrablásokat készítették elő – képezte Grundmann⁸³ kihallgatásának alapját is. Arról faggatták, hogy Frey az ismereteit a nemzeti-szocialista hivatalok vagy szervezetek rendelkezésére bocsátotta-e. Grundmann, aki az első lengyel úton maga is részt vett, határozottan visszautasította az utazás ilyenfajta értelmezését, ezzel a felelősség kérdésének megválaszolását is elkerülte. Az említett eljárás során kérdezték őt Freynek a varsói palota felrobbantásával kapcsolatos álláspontjáról is. A palotát 1944 szeptemberében robbantották fel a német szervek, ezáltal egy központi, igen jelentős nemzeti lengyel kulturális emlékművet döntöttek romba.⁸⁴

1943-ban tanítványai ünnepi kötetet jelentettek meg Frey tiszteletére.⁸⁵ 1944-ben a Bajor Tudományos Akadémia levelező tagjává választották. 1945-ben visszatért Ausztriába és ismét a műemlékvédelmi hivatal munkatársa lett, ahol topográfiai munkákkal foglalkozott 1951-ig, amikor is meghívták Stuttgartba professzornak. 1950-ben az Osztrák Tudományos Akadémia levelező tagja lett, majd 1953-ban a Göttingeni Tudományos Akadémiáé. 70. születésnapjára a *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* kötete jelent meg.⁸⁶

Frey viselt dolgairól apró hírek hébe-hóba megjelentek a magyar sajtóban, 1948-ban arról, hogy már 1937-ben járt Lengyelországban felderíteni az elkobzandó műkincseket. Majd 1950-ben, hogy az Osztrák Tudományos Akadémia tagjává választották azt az embert, aki részt vett a varsói királyi palota lerombolásában, és hogy a lengyel kormány háborús bűnössé nyilvánította.⁸⁷ Aztán 1965-ben megjelent Seydewitz könyve. Mit tudott Csatkai Endre mindezekről? Barátok voltak egyáltalán, vagy csak a munka kötötte őket össze egy rövid időre? Talán többet tudott, mint hinnénk, talán kevesebbet, mint gondolnánk.

Nem tudjuk.

Zádor Anna 1991-ben a következőket mondotta: „Hekler alatt, és az egész magyar orientáció ilyen volt, voltak német vendégprofesszorok. Így például vendégprofesszor volt az akkor Bécsben működő Dagobert Frey, aki kiváló tudós volt, és Frey tartott előadást vagy szemináriumot egy hónapig, és akkor én az ő szemináriumára írtam egy olyan dolgozatot, amiben be akartam bizonyítani – valószínűleg nem volt igazam, de nagyon erős érvekkel bizonyítottam –, hogy a San Pietro kupolájának az ovális, tojásdad alakú boltja az teljesen Michelangelo műve, senki másnak ehhez semmi köze. Ezt ma már nem merném mondani, de Freynek nagyon tetszett, hogy én milyen bátor vagyok tulajdonképpen és elég ügyes érveket

⁸³ Günther Grundmann (1892–1976) német művészettörténész.

⁸⁴ Arend 2009. i. m. 578–580.

⁸⁵ *Kunstgeschichtliche Studien*. Hrsg. Hans Tintelnot. Breslau, 1943.

⁸⁶ *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, 16. 1954. *Festschrift für Dagobert Frey zum 70. Geburtstag*.

Ld.: Baranyai Béláné ismertetését: *Művészettörténeti Értesítő*, 6. 1957. 94–96.

⁸⁷ *Magyar Nemzet*, 1948. január 17. 4.; *Délmagyarország*, 1950. augusztus 30. 2.

hozok fel, és ebből egy olyan barátság lett, ami nagyjából Frey haláláig tartott annak ellenére, hogy szegénykém nagyon náci és németbarát hírbe került, talán nem is alaptalanul, nekem azonban a legborzasztóbb időkben küldött Breslauból rendszeresen kávé, és amikor az ő igazoltatása volt, ezt én nagyon részletes visszaemlékezéssel megírtam, hogy az abszolút zsidóbarátok közé tartozott, és az egész náciizmus alatt nagyon kedvesen és barátián viselkedett velem. Hogy mennyit használt, azt nem tudom, de tény, hogy az emberek ilyen kétarcúak.”⁸⁸

⁸⁸ Zádor Anna. II. 2008. i. m. 57.

Végh János

DAGOBERT FREY ÉS AZ OSTFORSCHUNG

Dagobert Frey (1883–1962) jeles osztrák művészettörténész volt. Írásai eleinte művészetelmélettel, a művészettörténet módszertanával, továbbá az olasz és osztrák művészettel, főként építészettel voltak kapcsolatosak. Ez utóbbi nyilván összefügg azzal, hogy bölcsészeti tanulmányai előtt 1909-ben elvégezte a műegyetemet, építészmérnöki diplomával rendelkezett, rövid ideig tanított a műegyetemen, sőt ott habilitált. Hosszú időn keresztül volt az osztrák műemléki hivatal, a Bundesdenkmalamt munkatársa, később, Max Dvořák halála után az ahhoz tartozó Kunsthistorisches Institut vezetőjének pozícióját is ő töltötte be, itt készültek a hivatal tudományos kiadványai és folyóirata. Ehhez az állásához kapcsolódik azokban az években három osztrák műemléki topográfia írása,¹ továbbá részt vett a Csatkai Endre nevéhez fűződő kötet elkészítésében is.² A világháború utáni bécsi tartózkodása során írt még egy negyedik kötetet is.³

1931-ben meghívták a boroszlói (Breslau, Wrocław) egyetemre nyilvános rendes tanárnak és a művészettörténeti intézet igazgatójának.⁴ Bár osztráknak született, de számos megnyilatkozásából tudjuk, hogy szíve szerint az Ausztriát és Németországot egynek látó nagynémet gondolat híve volt. Minthogy az ottani egyetem által kiírt pályázatban említett, Németország keleti részének, elsősorban Sziléziának a művészetével előzőleg nem foglalkozott, az egyetem Frey kinevezése érdekében a miniszteriumnak küldött felterjesztésében szervezői képességét és gyakorlatiasságát volt kénytelen kiemelni, és nem eredménytelenül. Ekkor 48 éves volt, egy egyetemi karrier kezdéséhez nem éppen fiatal, úgyhogy annál nagyobb lendülettel kellett pótolnia mind a német keleti részek művészetének megismerését és egyetemi oktatóként való tárgyalását, mind pedig végezni azon kívüli feladatait, amit egy szóval foglalhatunk össze: Ostforschung.

¹ *Die Denkmale des politischen Bezirks Baden*. Wien, 1924. (Österreichische Kunsttopographie, 18.); *Die Denkmale des Stiftes Heiligenkreuz*. Wien, 1926. (Österreichische Kunsttopographie, 19.); *Die Denkmale des politischen Bezirkes Schärding*. Wien, 1927. (Österreichische Kunsttopographie, 21.)

² *Die Denkmäler der politischen Bezirkes Eisenstadt und der freien Städte Eisenstadt und Rust*. Wien, 1932. (Österreichische Kunsttopographie, 24.)

³ *Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Feldkirch*, Wien, 1958. (Österreichische Kunsttopographie, 32.)

⁴ Sabine Arend: *Studien zur deutschen kunsthistorischen „Ostforschung“ im Nationalsozialismus. Die Kunsthistorischen Institute an den (Reichs-) Universitäten Breslau und Posen und ihre Protagonisten im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik*. Berlin, 2009. <https://edoc.hu-berlin.de/bitstream/handle/18452/16871/arend.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

1945 januárjában, a szovjet csapatok közeledtével aztán elmenekült Boroszlóból, visszatért Bécsbe, régi munkahelyére, a Bundesdenkmalamtba. Az év végén ő lett az Institut für österreichische Kunstforschung vezetője; ez változott neve ellenére ugyanaz az intézmény, amit 1931-ben elhagyott. Jelentős része volt abban, hogy újra indult az osztrák topográfia kötetsorozata, továbbá két nagyon jelentős folyóirat, az *Österreichische Zeitschrift für Denkmalpflege* (utóbb *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*), majd a *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*; ez valóban nem közönséges szervezői képességet és gyakorlatiasságot mutat. 1948-ban lengyel vádak alapján azzal gyanúsították, hogy részt vett a világháború alatt Lengyelország művészeti alkotásainak Németországba hurcolásában, sőt emiatt rövid időre őrizetbe is vették. Valahogy sikerült ugyan tisztáznia magát fatális névazonosságára hivatkozva, de a légkör – úgy látszik – megromlott körülötte.⁵ 1951-ben elköltözik Stuttgartba, ahová a háború alatt folytatott tevékenységére vonatkozó vádak nem követik; ott egyszerűen „Heimatvertriebener”-nek („keleti területekről elűzött”) tekintették, ott lett professor emeritus, a halál is ott érte. Utolsó, több évnyi munkája befejezetlenül maradt; ebben a zene- és színháztörténet, sőt bizonyos természet-tudományos eredmények bevonásával egy művészetfilozófiai áttekintést akart adni. Stuttgarti tevékenysége, ottani egyetemi oktatói és műemlékvédő munkája nem jelentett teljes szakítást Béccsel, szülőhazájában tudományos akadémiai tagságot, a tudományegyetemtől tiszteletbeli professzori, a Technische Hochschule részéről díszdoktori címet is kapott, de haza már nem települt.

Frey boroszlói, főként az egyetemi oktatással párhuzamosan folytatott tevékenységét az „Ostforschung” határozta meg. A szó eredetileg keleti kutatást, adott esetben a Németországtól keletre fekvő területekkel kapcsolatos kutatásokat jelenti, de a 19. század végétől apránként egészen más értelmet kapott. Egyre erősebb nemzeti töltést nyert, úgyhogy főként az adott területen élő németsegre koncentráltak, egyszerűen tudomást sem véve az ott lakó lengyel, cseh, zsidó stb. lakosságról, néprajzokról, értékeikről, vagy ha igen, csak azért, hogy rámutathassanak az azokban megnyilvánuló német komponensre. A „külső országokban lakó németiség” védelme a német külpolitika egyik fontos feladata volt, és ezek a kutatások egyre inkább ennek részét jelentették, ennek a külpolitikának alátámasztásául szolgáltak.

Az első világháború után, amikor Németország Lengyelország újjászületése révén jelentős területeket veszített el, még tovább változott a szó jelentése. A német felsőbbrendűség érzésének erősítése, a németek „Herrenvolk”-ként („uralkodó nép”) elismertetése érdekében egyre nagyobb részt nyert benne a szlávellenesség, a szlávok lenézése, értékeik lebecsülése. Lépten-nyomon a különböző népek ellentétét, egymással szemben vívott harcát látták, láttatták, a szociáldarwinizmus nézeteinek meg-

⁵ Ekkori bécsi éveiről Theodor Brückler: Die Österreichische Denkmalpflege 1945–1947: „Resurrectio” oder „Reanimatio? “. *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege*, 58. 2004. 390–443.; Eva Frodl-Kraft: Die Wiedererrichtung des Kunsthistorischen Instituts des Bundesdenkmalamts. *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* 58. 2004. 444–453.

felelően jogosnak mutatták a németiségnek, mint egészségesebb, erősebb fajnak a többiek fölé kerekedését. Ez még élesebbé vált a nácizmus hatalomra kerülése után, amikor az igazságtalannak érzett versailles-i békében elvesztett területek visszaszerzése, a német „Lebensraum” („élettér”) minden áron való megnövelése lett az elérendő cél.⁶

Földrajzi helyzeténél fogva ebből a szempontból fontos hely volt Boroszló, hiszen Szilézia nyelvként nyúlt ki Németországból dél-kelet felé. Itt volt az ország egyik legkeletibb egyeteme (csak Königsberg feküdt ennél még keletebbre), északra és keletre közel volt hozzá Lengyelország, délre Csehország. Boroszlóban már az első világháború óta működött egy Osteuropa-Institut, a húsznál is több ilyen nevű intézetek egyike, amely eleinte főként a szomszéd országokban lakó németiséggel kapcsolatos jogi problémáikkal foglalkozott, később minden, velük kapcsolatos vizsgálatra illetékesnek tartotta magát. Az itt folytatott kutatások nem titkolt feladata az volt, hogy tudományosan alátámasszák Németország jogát az elvesztett területek visszanyerésére, esetleg annál is több terület megszerzésére. Hitler akkor már hosszú ideje hangoztatta, hogy a német fajnak keletre kell törekednie, ez a részére a természet által kijelölt irány. Frey ehhez az Instituthoz csatlakozott nem sokkal Boroszlóba érkezése után, ő lett a művészettörténeti részleg vezetője, s mindent megtett annak érdekében, hogy ő legyen a legjelentősebb kelet-kutató a művészettörténészek között. Természetesen egyetemi tanárként is igyekezett ezt az öntudatos, esetenként agresszív álláspontot képviselni, a maga részéről mindenképpen elő akarta mozdítani, hogy a boroszlói egyetem a németiség védőbástyája, sőt előre tolt harcálláspontja legyen a szlávsággal szemben. Félévi kollégiumainak címei sorában többek között ilyeneket találunk: „Die künstlerischen Beziehungen zwischen Deutschland und den Ostvölkern”, „Nationale Stile, ihr Werden und Eigenart”, „Spätgotische Baukunst als Ausdruck nationaler Eigenart”, „Deutsche Barockarchitektur als nationale Ausdrucksform” sőt „Die Bedeutung der deutschen Kunst für den europäischen Osten”. Nem lehet kétségünk, hogy a nemzet fogalmának ismételt szerepeltetése a művészeti alkotások elemzésénél a németek nagyságának kidomborítását kívánta szolgálni, az utolsónak említett téma esetében minden előbbinél inkább. A művészettörténeti információk közlésén kívül Frey azt is elő akarta érni, hogy a

⁶ A német kelet-kutatásról és a lengyel nyugat-kutatásról alapvető Adam S. Labuda: „... eine von sinnvollen Zweckgefühlen erfüllte, herbe und großartige Kolonialkunst...”. Zum kunsthistorischen Diskurs über Ostmitteleuropa. *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 56. 1993. 1-17.; Adam S. Labuda: Polnische Kunstgeschichtsschreibung und die „Wiedergewonnen Gebiete”. *Deutsche Ostforschung und polnische Westforschung im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik. Disziplinen im Vergleich*. Hrsg. von Jan M. Piskorski, Jörg Hackmann, Rudolf Jaworski. Osnabrück - Poznań, 2002. 135-59.; Piotr Skubiszewski: Polen und die deutsche Kunstgeschichte: aus persönlicher Sicht. *Zeitschrift des Deutschen Vereins für Kunstwissenschaft* 62. 2008. 183-228. Érdekes vita zajlott le a német történészek között nemrégiben az Ostforschung művelőinek a náci gondolkodás szolgálatába kerüléséről: https://www.academia.edu/35806730/_Schuldige_V%C3%A4ter_milde_S%C3%B6hne_strenge_Enkel_Diskussionen_%C3%BCber_die_deutsche_Ostforschung

hallgatók, leendő kollegái azt érzékelik, egy nagyszerű nemzethez tartoznak, ennek dominanciáját kell képviselniük esetleg vegyes lakosságú szülőföldjükön vagy leendő működési helyükön. Ezt náci körökben „rendkívül jelentős nemzet-pedagógiai feladat”-nak tekintették, hiszen ez a „nemzeti újjászületés”-t szolgálta.

Ugyanakkor fel kell figyelniük arra is, hogy Frey sokoldalú művészettörténeti ismeretanyagának megfelelően ottani tevékenységének 14 éve alatt más európai országok művészetének megismertetését ugyancsak vállalta, főként Itáliáét, de az első években még Franciaországot és Angliáét is. Ennek a sokoldalúságnak a jelentőségét különösen akkor tudjuk érzékelni, ha számba vesszük, hogyan járt el három neves professzor a harmincas évek közepétől. Wilhelm Pinder a legrangosabb német egyetemen, Berlinben, aki olyan művészettörténetet követelt, ami a német államot és a német népet szolgálja, és nacionalista alapállásától eljutott a nemzeti szocializmus egyértelmű támogatásáig, Hubert Schrader Hamburgban, majd a francia összeomlás után ismét a német birodalomhoz került Strassburgban, aki a keresztény és középkori gondolkodás feltámadását várta Hitler eszméitől, továbbá Oskar Schürer Darmstadtban, akit a magyar későközépkori művészet iránt érdeklődők egy Szepeségről írt nagyhatású könyv társszerzőjeként ismerhetnek,⁷ ám aki az egykori magyar vármegye művészetét „németek által németek számára teremtett”-nek tartotta. Ez a három nagyhatású professzor ezekben az években bizony kizárólag a német művészetnek szentelte előadásait.

A kelet-kutatók gyakran nehezményezték, hogy lengyel tudósok felháborítóan sokszor hangoztatják a szóban forgó területek eredetileg szláv voltát, és azt állítják, hogy jelenlegi lakóik csak későbbi betelepülők. Tudnivaló, hogy Lengyelországban is született a németekéhez hasonló vizsgálódás, a „polska myśl zachodnia”, amelynek neve magyarra „lengyel nyugati gondolat”-nak fordítható; ennek nem volt semmiféle szervezeti kerete. Német részről azt gondolhatták, hogy a legjobb védekezés a támadás. Így az ő kutatóik – legtöbbször a történészek – a lengyel igények elhárítása érdekében fontos feladatuknak tartották, hogy népük jelenlétének minél korábbi bizonyítékait tárják fel, minél több és minél korábbi erre utaló bizonyítékot fedezzenek fel, általában okleveles említést, a hely- és folyónevekben a germán gyökereket; azt kellett kimutatni, hogy a valódi kultúra hordozói mindenképp az ideérkezett németek voltak. (Ezeket a megállapításokat a „szellemi csatamezőn aratott győzelmek”-nek nevezték, hiszen a náciak, mint az önkényuralmi rendszerek általában, szerették a háborúra, győzelemre utaló, vagy legalábbis katonás kifejezéseket.) A művészettörténészek minél régebbi műemlékeket kerestek, mint a német kultúra korai jelenlétének dokumentumait, ezeket szinte a németiség itteni létének jogosultságát bizonyító okmányoknak tekintették. Furcsa, szinte komikus, hogy Frey a germánok jelenlétét az újkőkortól kezdve bizonyítottan látta, míg a szlávok csak a 7. századtól érkeztek volna ide. Az ő jelentőségüket aztán az új és új hullámokban érkező német telepések egyre inkább hátérbe szorítják, végül is leszögezte, hogy Szilézia tökéletesen német lett.⁸ Figyelemre

⁷ Oskar Schürer – Erich Wiese: *Deutsche Kunst in der Zips*. Brünn-Wien-Leipzig, 1938.

⁸ Dagobert Frey: *Kunstgeschichte. Das Generalgouvernement. Ein Reisehandbuch*. Hrsg. von Karl

méltó egy néhány évvel korábban Freynél doktorált jelölt (Heinrich Jerchel) disszertációjának a címe: *Die schlesische Kunst in der Zeit der deutschen Besiedlung*. És míg eleinte a különböző német törzsekből származó betelepülőkről ír, később, a háború kitörése utáni időkben ettől a differenciálástól eltekint, nyilván azért, hogy a németiség homogenitásából adódó erőfölényt bizonyítsa.⁹ A folyamat jellegének érzékeltetésében az idő múltával változást láthatunk. Előbb a németek betelepülését „békés behatolás”-nak nevezi, Lengyelország elfoglalása után azonban a győztes stílusában ír: „harci szellem, harci karddal, ekével, kézi szerszámokkal”.¹⁰ Egyértelműnek mondható, hogy tudományos eredményeket, adott esetben a viszonylag korai műemlékek kutatását is egy politikai cél, a „német élettér” megtartása vagy növelése érdekében állónak tekinti. Mai szemmel nézve szinte hihetetlen, hogy a művészettörténészek fontos feladatának látta annak kimutatását, mennyiben függenek össze az egyes országok művészetének különbözőségei az ottani lakosság faji sajátosságaival. Bár ezzel kapcsolatban leszögezte, hogy a felismeréseket össze kell vetni a biológia és a fajpszichológia (!) eredményeivel, de a feladatot mindenképpen megoldandónak tartotta.¹¹

Boroszlói professzorként, még inkább a kelet-kutatás elkötelezett híveként fontosnak érezte, hogy minél alaposabban megismerkedjék Lengyelországgal, a lengyel műemlékekkel. Úgy gondolta, hogy ezek Lengyelországban amúgyis német művészek alkotásai, vagy legalábbis jelentős német befolyást mutatnak, sőt az egész országról azt írja, hogy „német kulturális tevékenység által egységesített élettér, amit akár német kulturális térnek („deutscher Kulturraum”) is tekinthetünk.¹² Míg korábbi írásaiban elfogadta, hogy a lengyel művészetet olasz és francia ösztönzések is érték, utóbb azonban úgy látta, hogy minden, ami ott értékes, német eredetű, a háború éveiben pedig már ezt a kérdést teszi fel: „Létezett egyáltalán lengyel művészet?”¹³

Krakkóról könyvet írt, és ebben természetesen a város múltjának német meghatározottságát hangsúlyozta. Bár elismerte, hogy a lengyel lakosságnak jelentős hatása volt az összkép kialakulására, de a „jelentős hatás” meghatározása meglehetősen bizonytalan körvonalú marad.¹⁴ A németiség meghatározó szerepét egyénként nem

Baedeker. Leipzig, 1943. LIV.

⁹ Dagobert Frey: *Schlesiens künstlerisches Antlitz. Die hohe Strasse*, 1. 1938. 12., illetve Frey 1943. i. m. LV.

¹⁰ Dagobert Frey: *Kunstdenkmäler im besetzten Polen. Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, 1939/1940. 98., illetve: Dagobert Frey: *Deutscher Wehrbau im Osten. Die Kunst im Deutschen Reich*, 4. 1940. 205.

¹¹ Dagobert Frey: *Neue Aufgaben der Kunstwissenschaft. Geistige Arbeit*, 7. 1940. Nr. 2. 2

¹² Dagobert Frey: *Die deutsche Leistung in Ostmitteleuropa. Die deutsche Kunst*. Berlin, [1938]. 13.

¹³ Uo., 20., illetve egy Danzigban, mai nevén Gdańskban tartott előadásában, megjelent *Danziger Vorposten* 1939. május 24. 11. – idézi: Beate Störckuhl: *Deutsche Ostforschung und Kunstgeschichte. Deutsche Ostforschung und polnische Westforschung im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik* 2002. i. m. 120.

¹⁴ *Krakau*. Aufnahmen von Edgar Titzenthaler, Staatl. Bildstelle, hg. mit Unterstützung des Herrn Generalgouverneurs. Berlin, 1941. 2. A németiséget magasztaló felfogásáról árulkodik a sorozatcím is:

korlátozza a lengyel királyi székhelyre, a „német kultúrmisszió” eredményeit a Kárpátok táján vehető vidékén érzi, máshol pedig a németiség egész kelet-középeurópai kiterjedésére érti, ez teljes egészében „német kulturális tér”.¹⁵

Frey az egyetemi oktatás mellett fontos szerepet vállalt a népszerű ismeretterjesztésben is. Ehhez a Bund Deutscher Osten és a Nord- und Ostdeutsche Forschungsgemeinschaft nevű szervezetek nyújtottak lehetőséget; azzal a céllal születtek meg, hogy a Keleti tenger és a Kárpátok között elterülő hatalmas terület németjeit, életüket, értékeiket, kultúrájukat vizsgálják, ugyanúgy, mint az Osteuropa-Institutok, de azokkal ellentétben ezek nagy súlyt helyeztek az elért eredmények, vagy létrejöttüket megelőző eszmék terjesztésére. Egyes, a szövegekben gyakran használt szavak, mint a „Drang nach Osten” a „Volkstum” és a „Volksboden” (keletre nyomulás, népi – természetesen német népi – jelleg és az e nép lakta terület, ez utóbbi hasonló a magyar „talajgyökér”-hez) eredetileg ugyan nem a náci propaganda által kitalált kifejezések, de az akkori összefüggésekben agresszív, sőt harcias jelentéssel teltek meg, amelyek a versailles-i szerződés által kijelölt határok megváltoztatását, adott esetben Lengyelország megtámadását és megsemmisítését célozták. Ezeket Frey is sokszor használja. Ő a harmincas évek végétől sokszor szerepelt széles közönségnek szánt kiadványaikban, sok művészettörténeti, vagy legalábbis művészeti kérdés tárgyalásából kiinduló előadást tartott főiskolai-egyetemi nyílt napokon, művészetbarát körökben vagy hasonló klubokban; nem csak tudományosan, de nemzetpolitikai célok érdekében is tevékenykedett, mindent megtevé annak érdekében, hogy a Drang nach Osten jogosságát művészettörténetileg alátámassza.

Írásaiban csakis német kollegáit idézi, lengyeleket és cseheket sohasem. Nem támadja őket, inkább mintha nem létezőnek tűnnének a szemében, szinte arra játszik rá, csak haljanak ki, amint az a lengyel értelmiségnél a dolgok akkori állása szerint valóban várható volt. A német megszállás után a lengyel egyetemeket bezárták, elmaradt a legfelső szintű képzés, tehát a kihalás néhány generáció elmúltával bizonyosan bekövetkezett volna. Ehhez hasonlóan sohasem ejt szót arról, hogy bármelyik szomszéd nép művészete hatással lehetett volna a németre. Meg volt győződve a német művészet – amint az egész német nemzet – magasabbrendűségéről, amelynek nincs mit tanulnia, nincs mit átvennie szomszédjaitól. Hasonlóképp nem idézi zsidó származású német kollegáinak tudományos eredményeit sem, bár ez az akkori rettenetes német egyetemi gyakorlat ismeretében nem csodálható: Boroszlóban a náci hatalomátvétel után két kollegájától vonták meg a professzori címet csak azért, mert feleségük zsidó volt. (Később sem ítélte el, sőt egyetlen szót sem ejtett róla, hogy Boroszlóából 23.000 zsidót hurcoltak el.) Egyébként nem volt párttag, de belépett a Nemzeti Szocialista Tanárszövetségbe; ezt az óvatos alkalmazkodás jelének tekinthetjük. Bizonyosra vehetően ilyen magyarázata lehetett annak, hogy amint különböző úrlapok

„Deutsche Lande, Deutsche Kunst”. A bizonytalan körvonalakról: Dagobert Frey: Die Entwicklung nationaler Stile in der mittelalterlichen Kunst des Abendlandes. *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, 16. 1938. 60–62.

¹⁵ A németiség „ezeréves missziójá”-ról: Frey 1939/1940. i. m. 98.

kitöltésénél látható, titokban tartotta feleségének felerészben lengyel származását; az asszony valóban lengyel nevet viselő apja (Bronislaw Magierowski) azonban Habsburg-Ausztriának magas rangú tisztviselője volt, tehát nyilvánvalóan nem lehetett németellenes beállítottságú. Ha feltételezzük is, hogy bizonyos megnyilatkozásait félelem, vagy legalább is – esetleg túlzott – óvatosság diktálta, akkor sem szabad figyelmen kívül hagyni egy professzor-kortársának a viselkedését. Wilhelm Worringer a königsbergi (Kalinyingrád) egyetemen, tehát a németiségnek ugyanúgy a keleti szegélyén tevékenykedő művészettörténész 1933 és 1945 között egyetlen sort sem publikált, és természetesen az Ostforschungtól és a Nationalpolitik minden egyéb változatától is távol tartotta magát, pedig ez nyilván szemet szúrt, a történeti tudományok az ottani egyetemen ugyancsak átpolitizáltak voltak.¹⁶ (Worringer írásai feltehetően pozitívan szóltak volna az akkori hivatalos körök által elfajzottnak minősített művészetről.)

Amikor Németország megtámadta és elfoglalta Lengyelországot, Frey az eddigi adatokat gyűjtő (és egyoldalú szempontok szerint kiértékelő) Ostforschungon túljutva a tettek mezejére lépett. Novemberben maga is elutazott az újonnan meghódított területekre, kapcsolatot vett fel a német megszállás formai kereteit biztosító Főkormányzósággal, elvben műemléki ügyekben, valójában lehetséges, hogy ennél többről volt szó. Minthogy a harci cselekményeknek akkor már vége volt, legfeljebb a frissen keletkezett károkat szemlélhette meg, esetleg azok elhárításáról intézkedhetett. Fontosnak látta a felelősség a lengyel félre hártását: „Varsónak az esztelen lengyel ellenállás által a német hadseregre kényszerített ágyúzása” – írja.¹⁷ Igazán fontos feladata az lehetett, hogy az SS-el együttműködve (!), annak segítséget nyújtó szakértőként vizsgáljon meg Varsóban és Krakóban több templomot és múzeumot; számos alkalommal ilyen minőségében bizonyíthatóan részt vett egyes műtárgyak „biztonságba helyezés”-ében, ami lefoglalásukat, német birodalmi tulajdonba vételüket jelentette, esetleg „másodlagos felhasználás”-ukat határozta el, ez fémtárgyak estében összetörésük és beolvasztásuk burkolt megnevezése volt. Ezekhez hasonló vizsgálatot végzett többek között az említett ágyúzás következtében súlyosan sérült varsói királyi palotában, amelynek felrobbantását 1939-ben egy fennmaradt jegyzőkönyv bizonyossága szerint ellenezte; 1944 szeptemberében, egy újabb vizsgálat után a megsemmisítéssel kapcsolatos véleményét nem ismerjük, minden esetre tény, hogy a lengyel önérzetet súlyosan sértő robbantás ezalkalommal nem maradt el.¹⁸ Művészettörténeti érdekű könyvtárak, topográfiai előmunkálatokhoz felhasználható felmé-

¹⁶ Willi Oberkrome: *Volksgeschichte. Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918–1945*. Göttingen, 1993. 94., 96., 104., 118., 134

¹⁷ Frey 1939/1940. i. m. 100.

¹⁸ A német hatóságoknak a lengyel műkincseket vizsgáló, „biztonságba helyező” tevékenységéről, Freyre koncentrálván: Stanisław Lorentz: Das Doppelgesicht des Dr. Dagobert Frey. in: *Informationsbulletin Zachodnia Agencja Prasowa*, 8. 1960. 6–10. A királyi palotáról: Włodzimerz Borodziej: Der Wiederaufbau des Warschauer Königsschlusses (1945–1984). *Schloß, Palast, Haus, Vaterland. Gedanken zu Form, Inhalt und Geist von Wiederaufbau und Neugestaltung*. Hrsg. Barbara Jakubeit, Barbara

rések, vázlatok Krakkóba viteléről szóló döntéseiről tudunk, ő ott a megszüntetett Jagello Egyetem egyik épületében egy saját maga által vezetendő német kutatóintézetet akart felállítani. Utóbb megpróbált arra hivatkozni, hogy ezeket meg akarta őrizni Lengyelország számára, de valószínűbb, hogy inkább a saját intézetére gondolt.¹⁹ Úgy látszik, elég körültekintően járt el, így aztán a világháború után – bár lengyel részről ismételten történtek erre vonatkozó kísérletek – a felelősségre vonás elmaradt. Nem növeli Frey iránti szimpátiánkat, hogy 1944 márciusában megkapta a Háborús Érdemkereszt II. osztálya kitüntetését, „a német tudománynak a győzelem kivívása érdekében tett erőfeszítéseiért” (Ezt a kitüntetést Hitler 1939. október 18-án alapította a front mögötti érdemek elismeréséért).²⁰

Tervezett 1939-ben egy *Deutsche Kunst in Polen* című könyvet, erről levelezett is a Deutscher Kunstverlaggal, de ez aztán nem készült el, és szerkesztett ezekben az években egy *Ausstrahlungen der deutschen Kunst* című sorozatot, amelyet száz kötetre terveztek, a szerzők és a művészet iránt érdeklődők „szellemi mobilizálása” érdekében, a „szellemi tudományok harci bevetése”-ként. Mindjárt idekívánczik egy a háború éveiben nem egyszer elhangzott jelszó: „A világ legjobb tudósai sorakozzanak fel a világ legjobb katonái mellé.” A száz könyv egyike az *Ausstrahlungen der Kunst des Veit Stoss im Osten* címet viselte, hiszen ő volt az a művész, akire a legtöbbször volt szokás hivatkozni a német szellem felsőbbrendűségének kidomborításának érdekében. Ennek írója a Freyjel már előzőleg is szoros kapcsolatot fenntartó boroszlói múzeumigazgató, Gustav Barthel volt, egyébként azoknak a művészettörténészeknek egyike, akik a legintenzívebben belefolytak a lengyel művészeti alkotások „biztonságba helyezés”-ébe.

Annak érdekében, hogy a legjelentősebb szárnyasoltárát éppen Keleten megalakító nagy német művész személye minél jobban beleégyen a német tudatba, számos kiállítást rendeztek tiszteletére. Az 1938-ast különösen nagyszabásúnak szánták, és hogy mozgatható legyen, fényképekből állították össze; a lenyűgöző hatásra törekvést jól mutatja, hogy a krakkói oltárt egy hét méter magas fotó prezentálta. Összesen húsz városban mutatták be, még a nemrég megszállt Szudéta-vidéken, majd Krakkóban is. Amikor Frey Krakkóról írt, egyértelműen leszögezte, hogy egyetlen lengyel szobrász sem lett volna képes a Mária-templom főoltárának elkészítésére,

Hoidn, Berlin–Basel–Boston 1998. 47. Összefoglalóan: Wojciech Kowalski: *Likwidacja sztuków II Wojny Światowej*. Warszawa, 1994.

¹⁹ Freynek a háború után készített saját beszámolója szerint, „*Bericht über meine Tätigkeit in Polen*” 1947, gépirat, National Archives and Records Administration in College Park, USA, 17. Interneten elérhető [//www.fold3.com/image/269876235](http://www.fold3.com/image/269876235). Szövegének őszinteségét kétségbe vonja Wojciech Walanus: *Dzieje zbiórow fotograficznych Gabinetu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Katalog historii Fototeki Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Red. Wojciech Walanus et al. Kraków, 2019. 18. Már 1944-ben bizonyosra veszik, hogy a művészeti alkotások elrablóinak egyike volt Karol Estreicher: *Cultural Losses of Poland. Index of Polish cultural losses during the German occupation 1939–1944*. London, 1944. XI.

²⁰ Störckuhl 2002. i. m. 131.

ahhoz Veit Stoss kellett odahívni; a várost egyébként a 15. században Nürnberg külső lerakatának tartja.²¹ Egy akkori újságcikkből való idézet jól mutatja az egész vállalkozás háttérét jelentő gondolkodást: „a mi Wehrmachtunk győzedelmes előrehaladásának köszönhetően a krakkói Stoss-oltár ismét német kezekben van.”²² Stoss németiségének állandó hangoztatása viszont csak árnyékbokszolás volt a német szerzők részéről, a lengyel tudományosság már az első világháború előtt leszámolt azzal a 19. századi nézettel, hogy a krakkói oltár mestere nem csak legjelentősebb alkotása, de szülőhelye révén is a lengyel királyi városhoz tartozik. Ugyan még a harmincas években is akadt egy lengyel szerző, aki úgy vélte, hogy az apostolok alakja, arckifejezése annyira lengyeles, mintha a Nürnbergből érkezett mester a hosszú itt tartózkodás eredményeként „lélekben lengyellé” vált volna, de ez már csak komolyan semmiképp sem vehető utóvédharc volt.²³ Őt ugyan a Kárpátoktól északra mai napig a Wit Stwosz-nak nevezik, de ez pusztán konvenció, nem jelenti a romantikus, múltba révedő odatartozási igénynek a fennmaradását. Nem több, mintha a mai magyar szóhasználatban még mindig élne az egykor használatos Verne Gyula, Bach János Sebestyén vagy Goethe János Farkas.

A világháború után Frey azok közé a tartozott, akik sohasem határolódtak el a hitleri években kifejtett tevékenységüktől. Amikor 1951-be visszatekintett életútjára,²⁴ ő maga merengett el azon, hogy ilyen írásaiban mindenki átkölti a saját életét, mindent későbbi szempontból néz. Ő itt valóban ennek a megállapításnak megfelelően járt el: egyszerűen kihagyta mindazt, amit a háborús években, a megszállt Lengyelországban tett, vagy csak komolyan semmiképp sem vehető általánosságokról számolt be. Amikor például arról írhatott volna, miért tartotta kutatásra érdemesnek, hogy az egyes országok művészete közötti különbségeknek lehettek-e faji alapjai, azt emlegette, hogy a folyamatok megértésében az egyes fajoknak nem csak szellemi tartását, de biológiai adottságait is tekintetbe kell venni, továbbá arra emlékezett vissza, hogy őt a biológia mindig vonzotta, középiskolás korában még arra gondolt, ezt a pályát kell választania.

Életének későbbi, már nyugdíjas fázisában fontos vállalkozása volt a Marburgban működő Johann Gottfried Herder-Forschungsrattal való együttműködés. Csatlako-

²¹ *Krakau* 1941. i. m. 21

²² Alaposan elemzi Stoss hírnevének igénybevételét a nemzeti szocialista propaganda által Sabine Arend: Die kultur- (politische) Instrumentalisierung von Veit Stos. *Wokół Wita Sztwosza. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej w Muzeum Narodowym w Krakowie 19-22 maja 2005.* Red. Dobrosława Horzela. Kraków, 2006. 396-405. Az idézet a kiállítás reichenbergi (ma Liberec, Csehország) megnyitóját köszöntette; újra megjelent az említett tanulmányban a 402. oldalon.

²³ Stefan Muthesius: Polnisch oder Deutsch? Aspekte der kulturpolitischen Auseinandersetzung um Veit Stoß. *Wit Stwosz - Veit Stoß. Ein Künstler in Krakau und Nürnberg.* Konzeption und Red. Christoph Hölz. München, 2000. 102-115.

²⁴ Selbstdarstellung - Dagobert Frey. *Österreichische Geschichtswissenschaft der Gegenwart in Selbstdarstellungen*, 2. Hrg. von Nikolaus Grass. Innsbruck, 1951. 47-77.

zott egykori boroszlói professzortársa, Hermann Aubin – annak idején az Ostforschung harcos képviselője – által szerkesztett, Kelet-Európát bemutató történeti atlasz előkészítő munkálataihoz, amely szemléletesen kívánta megjeleníteni a német kultúra vívmányait Kelet-Közép-Európában. Egy ezt kiegészítő *Kunstatlas des östlichen Mitteleuropas* irányítójaként Frey feladata lett a középkori emlékek feldolgozása. Elvben a befolyásokat, a hatások irányulását nem kellett volna érinteni, de azt nyilvánvalóvá akarták tenni, hogy ezek nyugatról, Németország felől jöttek. Így aztán, bár a vállalkozás komolyságát, tudósi pártatlanságát bizonyítandó gondosan kerülni igyekeztek a német felsőbbrendűséget hangsúlyozó, nemzeti szocialista ízűnek látszó kifejezéseket, de a végső cél ugyanaz volt. Erről árulkodik az ismételt előforduló „jelenleg lengyel illetőleg szovjetorosz uralom alatt lévő kelet-német területek” szófordulat, továbbá a helységnevek kizárólagosan német változatának használata. Ezt a szándékot ki is mondták az előzetes tárgyalások során: „fel kell vértelnünk a német tudósokat a kelet-középeurópai kérdésekkel kapcsolatos vitákra.” (Az atlasz végül nem jelent meg.)²⁵

Nyilvánvalónak tűnik, hogy Dagobert Frey élete végéig megmaradt a határozottan és tudatosan német érdekeket szolgáló „Ostforschung” képviselőjének. Boroszlóban harciasabb volt, a Főkörmányzóság területén akár a lengyel értékek megkárosítója is lett, Stuttgartban (és eközben Marburgban) békésebb módon tevékenykedett, de mindvégig kitartott nagyméret elvei mellett.

²⁵ Günther Grundmann: Der Aufgabenbereich der Fachgruppe Kunstgeschichte des Johann Gottfried Herder-Forschungsrates unter besonderer Berücksichtigung des Kunstatlasses des östlichen Mitteleuropas. *Zeitschrift für Ostforschung*, 21. 1972. 288–299.

VÁLOGATÁS DAGOBERT FREY ÉS CSATKAI ENDRE LEVELEZÉSÉBŐL¹

Dagobert Frey – Csatkai Endrének, Bécs, 1927. január 7.

*Dr. Csatkai Endre úr részére, Kismarton
Bécs, 1927. január 7.*

Igen tisztelt Doktor Úr!

Hálásan köszönöm a fényképek szíves elküldését, amelyeket hamarosan visszajuttatok Önhöz, valamint a magyar művekből származó kivonatok fordítását. Az *Eszterháza* kastélyról készült felvétel valószínűleg könyvből vagy albumból származik.² Megkérdezhetem, honnan?

Még egyszer nagyon köszönöm, fogadja szívélyes üdvözetemet,

őszinte híve
Dagobert Frey

Dagobert Frey – Csatkai Endrének, Bécs, 1927. október 4.

*Dr. Csatkai Endre úr részére, Kismarton
Bécs, 1927. október 4.*

Igen tisztelt Doktor Úr!

Nagyon köszönöm mindkét levelét és a mellékleteket. Schallerral kapcsolatban hamar megegyezhetünk.³ Szívesen átengedem Önnek az elsőbbségi és szerzői jogokat

¹ A német nyelvű leveleket fordította Hessky Orsolya, a jegyzeteket írta Bardoly István, szerkesztette Markója Csilla (ELKH BTK MI). Dagobert Frey leveleinek őrzési helye: Soproni Múzeum, Kéziratgyűjtemény, Csatkai-hagyaték, rendezett levelezés – Csatkai Endre leveleinek őrzési helye: Wien, Archiv des Bundesdenkmalamts, Historische Materialien, Publikationen, Karton 1, Mapped Korrespondenzen A-J. – Köszönettel tartozunk *dr. Kelemen István* történésznek a Soproni Múzeumból és *Anneliese Schallmeiner*nek, a Bundesdenkmalamt munkatársának szíves segítségükért.

² Valószínűleg a fertődi kastélyról van szó.

³ Schaller István (1707/1708 – 1779) tirolí származású soproni festőről van szó. „A borsmonostori képeket 1927 augusztusában Frey Dagobert boroszlói egyetemi tanárral fedeztük fel. Elsőnek ő közölte őket, Sopronmegye elszakított területe lévén, Marienberg név alatt: *Das Burgenland, seine Bauten und*

és nagyon fogok örülni, ha utazásunknak ezzel kapcsolatos eredményeit tudományosan kiértékeli. Másrészt vélhetően Önnek sem lesz kifogása az ellen, ha a Schaller-képeket az utazási beszámolómban megemlítem.⁴ Kívánja, hogy megjegyzést tegyek azzal kapcsolatban, hogy Schaller-monográfiát vagy valami hasonlót tervez?

A lemezeket és levonatokat illető javaslatával is egyetértek; ha nem örülne inkább annak, hogy az intézet a lemezek, az előhívás és másolás költségeit átvegye. Én mindenesetre szeretném még Kismartont, Rustot és Forchtensteint, illetve Höfleint⁵ kiegészíteni és ezért Makarttal⁶ kimennénk. Ha marad a jó idő, csütörtökön Kismartonba megyünk. Természetesen nagyon örvendének, ha találkozhatnék Önnel. Talán egy nap alatt átnézhetnék a Kismartonról készült eddigi fényképeket és Groß- és Kleinhöfleinnel is végezhetnék. Rustot valószínűleg egy másik napra kell halasztani.

Szívélyes üdvözlettel, őszinte híve
Dagobert Frey

Dagobert Frey - Csatkai Endrének, Bécs, 1929. március 18.

*Dr. Czatkai André úr részére, Kismarton
Bécs, 1929. március 18.*

Igen tisztelt Doktor Úr,

éppen most kaptam meg a hírt, hogy a Műemlékvédelmi Hivatal művészettörténeti intézetének „Kismarton” című művészettopográfiai kötetéhez a burgenlandi tartományi kormányzat megadta a szubvenciót. Ezért szeretnék Önnel minél hamarabb a leltározás revíziójának programjáról, illetve a fényképekről és tervrajzokról még idén nyáron beszélni. Kérem, írja meg, hogy mikor tudna Bécsbe jönni, de hogy ha ez nem lenne lehetséges, akkor Kismartonban is tarthatjuk a megbeszélést, aminek talán az az előnye, hogy a teljes anyag a kezünkben lenne. Ahogy Eitler⁷ professzortól tudom, még nem adta le a kéziratot. Az Ön közléseiből azonban úgy hiszem, hogy a tartományi kormányzattal való megállapodásainak megfelelően a munkát lezárta, s csak egy átnézésre volna szükség. Szeretném még felhívni a figyelmét arra, hogy megkaptam az engedélyt arra, hogy az Eszterházy fejedelmi archívumban kutassak, és hogy ezt a munkát Dr. Wolkan⁸ levéltáros úr vette át. Mindezek után úgy

Kunstschatze. [Wien], 1929. 49-50. o.” [helyesen: XXXII., 51-52.] - ld.: Csatkai Endre: Schaller István győri származású barokk festő. *Győri Szemle*, 6. 1935. 196.: 6. jegyzet.

⁴ Dagobert Frey: Eine kunstgeschichtliche Bereisung des Burgenlandes. *Burgenland*, 1, 1927/1928, 1/2. 32-39.

⁵ Rust, Fraknó, Höflány (Kis- és Nagyhöflány).

⁶ Hans Makart (1870-?) fényképész, a festő fia, aki több osztrák topográfiai kötet fényképeit készítette. Frey 1929-ben megjelent könyvében egyébként nincsenek feltüntetve a fényképek készítői.

⁷ Paul Eitler (1887-1976) tartományi főkönyvtáros és levéltáros.

véltem, helyes, ha a helyettes tartományi kormányzó úrnak azt mondom, hogy a Kismarton-kötet ez év őszén nyomdába kerülhet és jövő év elején megjelenhet. Ezért sajtó érdekében is kérem, tegyen meg mindent azért, hogy munkáját be tudja fejezni.

Mielőbbi válaszát várva üdvözléssel

Őszinte híve
Dagobert Frey

Csatkai Endre – Dagobert Freynek, Sopron, 1929. március 18.

Sopron, 1929. március 18.

Igen tisztelt Professor Úr!

Hálás köszönet a topográfia állásáról beszámoló kedves leveléért. Nálam a dolog így áll: azon a napon, amikor Professor Úr megérkezett Kismartonba, Eitler professzornál volt jelenésem, és bemutattam neki a jegyzeteim kéziratát. Egyidejűleg elé tártam azokat az akadályokat, amelyek az útiköltségeim több hónapi késedelmet szenvedő visszatéréséből következtek. Semmi pénzem nem volt, még a hiteleim is kimerültek. Mivel az ígérete még hetekig csak ígéret maradt, és Professor Úr is úgy vélte, hogy a revízió és kiegészítés a jövő évre halasztódik, ezért a Bergkirche⁹ levéltárában folytatott többnapos munka után szünetet kellett tartanom, illetve Sopronba utaznom, hogy a télre munkát és tanítványokat szerezzek. A béretem a tartományi kormányzat részéről csak később küldték meg, amikor az időjárás már nem engedte, hogy Kismartonban dolgozzak. Most már csak Kismarton felvétele és Rust polgári építményei hiányoznak, semmiképpen sem nagy munka, amit a városi levéltárban végzett kutatás mellett tavasszal be lehet fejezni. Nem adtam le az anyagot a kormányzatnak. Remélem, azért bizalommal vannak irányomban. Eitler professzor úr sem volt Sauerbrunnban,¹⁰ aki pedig megérti ezt a dolgot. Abból az okból nem adtam le, mert a tél folyamán is az anyag kiegészítésén dolgoztam. Ha nincs egy mindenestre alaptalan bizalmatlanság velem szemben, akkor véleményem szerint a befejezetlen, folyamatos átdolgozás alatt álló kézirat nálam van a legjobb helyen. Ha szükséges, akkor szívesen állok már húsvét előtt a rendelkezésére. A kurzusaimat és óráimat mind kumuláltam, hogy áprilisban már teljesen szabad legyek és a kutatásnak szentelhessem az időmet. Ha lehetséges, akkor húsvét utánra, április első hetére szeretnék időpontot kérni. Azt hiszem, hogy ez a kis halasztás aligha árt a

⁸ Rudolf Wolkan (1890-1931) levéltáros. „A herceg Esterházy-család levéltárának idevonatkozó okiratanyagát a bécsi Staatsarchiv azóta fiatalon elhunyt kiváló levéltárosa, Rudolf Wolkan kutatta fel.” Fleischer Gyula *Századok*, 69. 1935. 95.

⁹ Az Esterházy Pál herceg által építtetett Hegyi templom Kismartonban.

¹⁰ Savanyúkút, neves üdülőhely Kismartontól DNy-ra.

dolognak. Akkor Bécsbe utazom, természetesen csomagostul és néhány napot ott töltenék, hogy mindent meg tudjunk beszélni. Hiszen mint Ön is tudja, telente nem Kismartonban lakom, és egyetlen kávéházon kívül nem lenne rendes hely a megbeszélésre. Professzor úr, volna olyan szíves megírni, lehetőség szerint Sopronba (Sopron, Király utca 30), hogy egyetért-e ezzel az időponttal, aminek szerfelett örülnék.

Csak most vettem kézbe burgenlandi kötetét, és nem győzőm örömmel olvasni. Szörnyen sajnálom, hogy ebben a pompás könyvben, ami szűkebb hazámat tárgyalja, nem tudtam részt venni.¹¹ Vivant sequentes.¹² Professzor Úr látta a Magyar Művészet című folyóirat Sopronról szóló számát,¹³ és ha igen, nincs-e kedve ahhoz, hogy egyszer tett ígéretét, miszerint megkockáztat egy utat ide hozzánk, végül beváltsa?

Mielőbbi válaszát várva maradok őszinte híve,

André Csatkai

Természetesen kérem, hogy a húsvét utáni napot Ön válassza ki!

U.i. igazán nagyon sajnálom, hogy az Esterházy kutatásból kizártak. Eitler professornak az volt a véleménye, hogy elvileg lehetséges lépéseket tenni a tiltás megváltoztatására. De Wolkan dr. ötlete bizonyára őt is kielégíti.

Csatkai Endre - Dagobert Freynek, Sopron, 1929. június 2.

Sopron, 1929. június 2.

Igen tisztelt Professzor Úr!

Néhány nappal ezelőtt ért véget tanulmányutam. Egerben valaki megjegyezte, hogy Önnek is szándékában áll odalátogatni. Nagyon szép városka, bár messze nem Salzburg. Szmrecsányi¹⁴ miniszteri tanácsos üdvözlétét küldi. Tegnap Sauerbrunnban voltam Eitler professzor úrnál, aki frissen kinevezett kormánytanácsos, de még nem érkezett haza a nyaralásból, ezért csak csütörtökön tudok majd beszélni vele az egész ügyről. Budapesten rábukkantam néhány könyvre, amelyek adatokat szolgáltatnak a

¹¹ Frey 1929. i. m.

¹² Éljenek az utódaink!

¹³ A Szinyei Merse Pál Társaság Majovszky Pál szerkesztésében megjelenő *Magyar Művészet* c. folyóiratának 1928. évi 7. száma 467-584. oldalán Házi Jenő, Heimler Károly, Mihályi Ernő, Lauring Ernő, Mészáros Sándor és Csatkai Endre írásaival (tőle hármat is közöltek). „Mialatt a topográfia készült, számos tanulmányom jelent meg a művészettörténeti folyóiratokban és összeállítottam a Magyar Művészet soproni számát is, amely az első efféle városismertető munka volt.” Csatkai Endre öröksége. Ld.: *Soproni Szemle*, 68. 2014. 144. és részletesebben: 195-198.

¹⁴ Erről részletesen a bevezető írásban.

topográfiahoz. De mi történjen a bécsi kolostori levéltárakkal? Győr is makacsul hallgat. Pénteken elhatároztam, hogy a sauerbrunni út után egyenesen odamegyek és lerendezem a dolgot. Az időjárás talán most már állandósul. Az utazásom alatt mindig esett. Professzor Úr, egy héten belül már több mindenről tudok beszámolni.

Őszinte híve

Dr. Csatkai

Csatkai Endre - Dagobert Freynek, Kismarton, 1929. június 15.

Kismarton, 1929. június 15.

Igen tisztelt Professzor Úr!

Az egész múlt héten Kismartonban dolgoztam, mivel a kormánytól kaptam 250 schilling előleget. Átolvastam a plébániatemplom emlékkönyvét, amiben egész sor érdekes adat került elő, főleg ami a hozzáépítéseket és kápolnákat illeti. A Bergkirche anyakönyvében megint több művésznévet is találtam. Aztán rábukkantam egy krónikára is néhány jó adattal. Eszerint Kismartonban halt meg Gundrich,¹⁵ akadémiai szobrász, 1806-ban. Ismert mester volt? Erre a hétre szántam a tanácsháza felvételét és levéltárát. Közben elmentem Győrbe is. Úgy vélem, nem lesz akadálya a kutatásnak, amennyiben a kérés a műemléki hivatal részéről érkezik. Mohl¹⁶ kanonoknak ebbe nincs beleszólása. Egyébként ott nála több tanulmányát elolvastam és kivonatoltam. Itt láttam egy új füzetet, ami Károly és Mária-Terézia korának canonica visitatioit egyháztörténeti szempontból tárgyalja és a művészettörténetről is több adatot tartalmaz.¹⁷ Ugyanitt összeismerkedtem egy fiatal bencéssel, aki annak idején ugyanezeket az iratokat 1641-85 [között] feldolgozta és akinek a jegyzeteiből én az adatokat kiírtam. Odaadta nekem a kivonatait, amelyek helységek szerint, időrendben sorolva lényegesen több adatot szolgáltattak. Csak egy szűrőpróba: Breitenbrunn.¹⁸

A könyvből: 1659 eng. 1674 öt kép, kálváriaábrázolás, 1683-ban elpusztult.

A kivonatokból: 1641. szent Kunigundának szentelt boltozatos kőtorony. 2 harang. A főoltárról hiányzik a kép, mellette szent Heinrich és Kunigunda szép figurái. A mellékoltáron Mária, szent Márton és Keresztelő Szent János szobrai. Szószék kőből. Az Oltáriszentség a falban lévő fülkében.

¹⁵ Gundrich Károly Ferenc (1704-1747) pesti szobrász.

¹⁶ Mohl Adolf (1855-1939) plébános, apátkanonok, történész. Szolgált Kismartonban, Sopronban, Győrben és Komáromban.

¹⁷ Csóka Lajos: *Sopron vármegye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai III. Károly és Mária Terézia korában*. Pannonhalma, 1929.

¹⁸ Felsőszéleskút.

1651 jól épített, hanyagul berendezett

1659 eng.

1674. ebből az okból újra építve. Osszáríum a temetőben.

1675 újraépítés, boltozat. Őt új oltár: Kunigunda, Mária, feszület, fájdalmas Mária és Antal tiszteletére. A főoltárt Eszterházy állíttatta, finoman megfestett.

1685. 1683 kívül és belül elpusztult

Professzor Úr, azt hiszem, ez a példa meggyőzi arról, hogy ezek az okiratok milyen fontos topográfiai adatokat tartalmaznak. Azonban csak akkor csinálnám meg a munkát, ha a felvételeket már ellenőriztem. Sauerbrunn szívesen finanszírozza ezt a 7-8 napos munkát Győrben. Úgy hallottam, hogy Wolkan dr. már visszatért Budapestről. Milyen sikerrel járt? Kleebelsberg [sic!] miniszter úr állítólag nagyon elismerően nyilatkozott Burgenlandról szóló munkájáról. De erről inkább szóban.

Szíves válaszát várva maradok őszinte tisztelettel

híve, dr. André Csatkai

Csatkai Endre - Dagobert Freynek, Kismarton, 1930. június 28.

Kismarton, 1930. VI. 28.

Igen tisztelt Professzor Úr!

Mellékelve ismét küldök Önnek néhány települést revízióra. Néhány napon belül érkezik Rust és a többi falu, kivéve Lorettót és Stotzingt [sic!],¹⁹ amiket még meg szeretnék tartani, hogy levéltári adatokkal kiegészítsem a szövegeket. Aztán lassan Kismartont is küldöm. Mellékelve küldöm a még hiányzó felvételek listáját. Még el kell döntenünk, hogy a reiffensteini²⁰ képeket felhasználjuk-e, vagy Herr Makart újra fényképezzen. Ezenkívül csak másolatom van az 1928+9-es felvételekről, a nagy bejárás képei nekem nincsenek meg, ezeket a művészettörténeti intézet archívumából kell a kéziratba beletenni. Dr. Krauss kérte az alaprajzokat, amelyek még Sigris²¹ levéltárosnál vannak, én még nem is láttam őket. Breitenbrunn és Purbach²² fényképeit a kézirattal együtt hetekkel ezelőtt elküldtem, amikor Professzor Úr úgy vélte, hogy az egész anyagot egymás után a revízió alatt át tudja nézni. Úgy sejttem, még mindig Önnél vannak. A kiadó nem küldte el. A kiadó megbízott, hogy 20-30 nyomtatott sort írjak egy prospektusra, és küldjem el Önnek. Meg kell beszélünk

¹⁹ Lorettom és Lajtaszék (Stotzing).

²⁰ Bruno Reiffenstein (1868-1951) építészeti és tájkép fotográfus.

²¹ Franz von Krauss (1865-1942) építész, a Technische Hochschule tanára és Emmerich Siegris (1886-1946) építész; mindketten a topográfia közreműködői.

²² Felsőszéleskút és Feketeváros (Purbach am Neusidler).

azt az elvi kérdést, hogyan jelenjék meg az, hogy én is munkatárs vagyok. Professzor Úr alaposan feldolgozta az anyagot, a miseruhákat és legnagyobb részt a mise kellékeit is felvette, s ezzel a munka oroszlánrészét elvégezte. De semmiképpen sem lehet azt mondani, hogy az elmúlt két évben lusta lettem volna. Ennek a kérdésnek a megoldásában Professzor Úrnak kell szerepet vállalnia. Sajnálom, hogy mindez olyankor történik, amikor Professzor Úrnak már elege van és fáradt. Tudom jól, hogy nem volt egyszerű velem. Természetesen minden ezzel kapcsolatos intézkedését a legnagyobb bizalommal fogadom. Az aranyműves jelekkel kapcsolatban találtam Leischingtől²³ egy cikket a *Kunst und Kunsthandwerk*ben. Professzor Úr nem tudna esetleg egy részletesebb forrást megadni vagy rendelkezésre bocsátani? Az anyag leadása után, július elején Bécsbe készülök menni, hogy megbeszéljünk néhány dolgot, csak kérem, hogy nevezze meg a napokat, amikor zavartalanul tudok Önnel beszélni. Kivettem az anyagból a müllendorfi²⁴ pestisoszlop felvételét, helyette Grosshöfleinről szeretnék betenni néhányat. A kismartoni zsidó temetőről is rendelkezésre állnak klisék, 5–6-ot javasolnék.

Tisztelt Professzor Úr, fogadja köszönetemet az Ön által hozott áldozatért.
Odaadó üdvözlettel maradok

Dr. Csatkai

Csatkai Endre - Dagobert Freynek, Kismarton, 1930. szeptember 28.

Kismarton, 1930. IX. 28.

Igen tisztelt Professzor Úr!

Fogadja hálás köszönetemet b. leveléért. Isten hozta itthon. A topográfia szempontjából elég árván és egyedül éreztem magam. Dr. Barb²⁵ néhány nappal ezelőtt megmutatta a prospektust. Mintha mégis jó irányba alakulna. Eléggé el voltam csüggedve, de most már majdnem teljesen befejeztem a kéziratot. A herceg engedélye nagyon megörvendeztetett²⁶ és Önnel együtt örülök, Professzor Úr, hogy részt vehetek ebben a tanulságos munkában. Időközben visszatértem Budapestről, ahol 14 napon keresztül egyfolytában dolgoztam. Az anyag nagyon nagy volt, de semmit

²³ Eduard Leisching (1858–1938) művészettörténész. Zur Geschichte der Wiener Gold- und Silberschmiedekunst. *Kunst und Kunsthandwerk*, 7. 1904. 345–384. és Altösterreichische Goldschmiedearbeiten. uo., 496–512.

²⁴ Szárazvám.

²⁵ Alfons Barb (1901–1979) régész, numizmata, a kismartoni Burgenländische Landesmuseum munkatársa.

²⁶ „Frey kieszközölte, hogy a kismartoni Esterházy-kastély több részletét leírhassem és fényképezhessem.” Csatkai 2014. i. m. 205.

1. Dagobert Frey: *Das Burgenland. Seine Bauten und Kunstschätze.*
Wien, 1929. címlapja

nem akartam kihagyni. A naplók valóban nagyon érdekesek: a látogatásokat napról napra bevezették és különösen értékes volt a török időket követő lassú restaurálási időszak leírása 1683-ban. Ezt követően viszont fokozatosan érdektelenné vált, például egy olyan fontos eseményt, mint a Nepomuki oltár felállítása,²⁷ meg sem említi. Rendszerint a művészeket pictor Eisenstadiensis-nek nevezik, 1700 körülől viszont a stukkóművészeket keresztneveükön említik. Fontos pillanat az Ön által bizonyára jól ismert, Kaisersteinbruchból való Elias Hygel²⁸ felbukkanása, aki a szép stozingi [sic!] főoltár mestere. Kérem, ne haragudjon, hogy nem küldök hosszabb beszámolót, és ezt is csak megkésve, de a tartományi kormányzat részére le kellett másolnom az egész anyagot. Azt hiszem, a topográfia számára a naplót csak tartalmilag kellene hoznom, mivel a derék atyák latintudása nem mindig helytálló. Példaként mellékelek néhány évet. Mindenképpen kérnék tanácsot mihamarabb! A következő napokban küldöm Dr. Krauss úrnak az utolsó adagot és megkérem őt, hogy a teljes kéziratot adja át nekem még egyszer Bécsben, mert találtam még néhány adatot Budapesten, például a palota leírását 1702-ből. Professzor Úr felvidített, mert őszintén szólva a helyzet finansziális megoldásának folyamatos elmaradása a kormány részéről hozzájárult a kedvetlenségemhez. A nyár egyetlen pihenőnap nélkül telt el, fáradt vagyok és kimerült. Most azonban fordulat várható. Tehát szerencsés utat és mielőbbi viszontlátás.

Őszinte tisztelettel

Dr. Csatkai

Csatkai Endre - Dagobert Freynek, Kismarton, 1930. október 9.

Kismarton, 1930. X. 9.

Igen tisztelt Professzor Úr!

Abban a reményben, hogy szerencsésen hazaérkezett, engedelmevel szívélyesen köszöntöm. Németországi tartózkodása alatt Dr. Kraussnak elküldtem a hiányzó Stotzing- és Loretto-szövegeket. Kérem Professzor Urat, hogy Loretto levéltári anyagával kapcsolatban hozzon meg egy döntést. Ugyanis hozok egy szó szerinti latin kivonatot és ennek német fordítását. Utóbbi természetesen lényegesen rövidebb és elkerüli a germano-latinizmusokat (viszont helyette lehetséges hungaro-germanizmusokat kínál) és a valószínűtlenül ügyetlen nyelv miatt nincs lendülete. Ezen kívül

²⁷ A borsmonostori ciszterci templom mellékoltárképéről van szó. Festette Schaller István 1770-ben. Ld.: Csatkai 1935. i. m.

²⁸ Elias Hügel (1681–1755) építész, szobrász, aki nem onnan származott, hanem ott halt meg Császárkőbányán.

számos olyan dolog van benne, amelyeket Professzor Úr valószínűleg kihúzó majd, de ezt én saját szakállamra nem mertem megtenni. Még ezen a héten elküldöm Kismarton maradékát Dr. Kraussnak. Akkor már csak a következők maradnak:

A Wolf-gyűjtemény

Kastély és park

Bevezetés

Az első tételeket csak az Ön, illetve Ernsz igazgató közreműködésével lehet teljesen befejezni, a bevezető miatt kérem Önt, hogy a már megküldött töredéket ítélje meg, hogy a felépítés és beosztás megfelel-e Önnek. Akadt egy kis nehézségem a plébános úrral, aki mindig elfelejtkezik rólam, akárhányszor jelentkezem be az anyakönyv miatt. Mivel az atya Kismartonban szinte mindenható, nem volna tanácsos rossz képet vágni mindehhez, egyszer majd úgyis el tudom csípni. Azért is nehéz, mert a gyűjteményben most sokkal többet dolgozom, mivel Wolf úr többet tartózkodik Kismartonban, mint korábban. Ca ira, gondoltam magamban, de sajnos úgy tűnik, hogy megint nehézségek adódnak. Tegnap a tartományi kormányzatnál jártam, hogy megsürgessem a különböző honoráriumi elmaradásokat, amikor Dr. Kunnerth²⁹ közölte, hogy a kormányzói tanácsos Bécsben tartózkodik, hogy egyezkedjék a kiadóval.³⁰ Hogy a dolog hogyan végződött, nem tudom, mivel Eitler professzor úr Karintiába utazott. Miattam ne keletkezzék halasztás. Professzor Úr, Önnek a következő feladatokat kell elvégeznie. Kastély, templomi kincsek és a Wolf-gyűjtemény miszeruhái. Attól tartok, hogy ismét két napot kell rám szánnia. Emlékeztetem, hogy a zsidó ünnepnapok jövő szerdáig eltartanak, mialatt a templomba nem lehet bemenni. Ez a körülmény természetesen nem érinti a kastélyba való bejutást, de nagyon szívesen venném, ha b. látogatása nem az ünnep két napjára, keddre és szerdára esne, mert ezeken a napokon szeretnék Sopronba utazni, hogy a keresztény művészeti kiállítást megnézzem.³¹ És még egy kérés: Makart nem jelentkezik. Professzor Úr nem kérdezné meg tőle, hogy mikor jön? Ennyit a dolgaimról. Annyit jegyeznek még meg, hogy ha hirtelen meglátogat, elég telegrammot küldeni a Fajt Eisenstadt rövid címre.

B. látogatását örömmel várva maradok őszinte híve

André Csatkai

Kérem adja át kézcsókomat a Professzorasszonyoknak.

²⁹ Heinrich Kunnert (1904–1979) könyvtáros, levéltáros, a Burgenlandische Landisregierung kulturális osztályának munkatársa.

³⁰ A topográfia finanszírozási problémáiról: Csatkai 2014. i. m. 207–208.

³¹ Közi-Horváth József: Páratlan eseménynek ígérkezik az egyházművészeti kiállítás. *Soproni Hírlap*, 1930. október 7.; E. M.: Ma nyílik meg a soproni egyházművészeti kiállítás. *Sopronvármegye*, 1930. október 12.

Csatkai Endre – Dagobert Freynek, Kismarton, 1930. december 17.

Kismarton, 1930. XII. 17.

Igen tisztelt Professzor Úr!

Mivel csak tegnap jöttem megint Kismartonba, ezért Dr. Krauss levelét csak most tudom megválaszolni. A Dr. Aull-lal kapcsolatos ügy³² meglehetősen kellemetlenül érintett. Ha valaki kér valakitől valamit, akkor feltétlenül meg kell győződve lenni a kérés teljesíthetőségéről. Ezt feltételezennem kell Dr. Aullról is. A személyes vonatkozás, amikor is teljes egészében az Ön véleménye szerint akarok eljárni, pedig az, hogy a gondolattól, hogy heteken át poros levéltárakban dolgozzam, haranglábakon, magasra akasztott képeken csüggjek, hogy leolvassam a szignatúrát, napokig egyfolytában kutassak, csak azért, hogy egy, a szerző által is kompilációnak nevezett munkához adatokat szolgáltatassak, meglehetősen kellemetlen. Másrészről azzal nyugtatom magam, hogy a tudományt szolgálom, aminek teljesen mindegy, hogy ki hozza az adatokat és talán az a fontos, hogy a helytelen adatokat egy népszerűsítő műből kiirtsuk és ezért feladjuk prioritásainkat. Nincs ebben tapasztalatom, nem tudok párhuzamot vonni semmivel. Közös munkánk során, amelyet mindig is rendkívül nagy és érdemtelen megbecsülésnek tartottam és tartok, meggyőződtem róla, hogy Professzor Úr mindig a leghelyesebben cselekszik, és a jövőben továbbra is Professzor Úr véleményéhez igazodom, amelyet már előre is helyesnek gondolok. De ebben az esetben még egy másik szempontról is szó van: az én kutatómunkámat a tartományi kormányzat finanszírozta, Dr. Wolkan a szubvenció költségére közvetlenül Kismartonnak dolgozott. Dr. Wolkan vagy akár én megtehetjük-e, hogy szabadon rendelkezünk az adatok felett, amikor nem is saját személyünkéről és olyan munkáról van szó, amely a kormányzatnak végzett tudományos munka keretein belül készül? Nem ártunk vele a kiadónak, aki a prospektusában eddig ismeretlen adatokat harangoz be a kastély építéstörténetével kapcsolatban? Nem beszélve arról, hogy ezen kívül is sok új adatot közlünk. Attól tartok, hogy a munka újdonsága sokat veszít vonzerejéből, ha a számos hirdetéssel ellentétben egy párhuzamos könyv ugyanezeket az adatokat tartalmazza majd.

Összefoglalva a véleményemet azt kell mondanom, hogy személyes kétségeimet Professzor Úr egyetlen szóval el tudná oszlatni, ha Önnek is ez a véleménye, de persze vannak mérlegelések, amelyek a kívánság megvalósulását elfogadhatóvá teszik, úgyhogy akkor én is vakon egyetértek az Ön javaslataival. Kérem Professzor Urat, hogy másik oldalról a kormány kérdését ne tévessze szem elől. Mint mondtam,

³² Csatkai Kismartonra vonatkozó még kéziratban lévő anyagának átadásáról lehetett szó Otto Aullnak, készülő könyvéhez. Frey egyébként használta 1929-ben megjelent könyvéhez Aull Kismarton és Ruszt történetéről szóló kéziratát. (Frey 1929. i. m. IV.) Otto Aull: *Eisenstadt. Ein in Führer durch seine Geschichte und Kunst*. Eisenstadt, Burgenländisches Landesmuseum, 1931. – Házi Jenő fanyalgó recenzióját ld.: *Századok*, 66. 1932. 233–234.

vannak fenntartásaim. Hogy a kiadó hogyan viszonyul a dologhoz, hogy egyáltalán van-e köze hozzá (vétójog), nem tudom. Ha Professor Úr úgy gondolja, hogy Dr. Aull kérése teljesíthető, kérem, írjon neki abban az értelemben, hogy a kormány engedélyével átnézheti a próbaíveket, s egyben meg lehet kérdezni hivatalos helyen, hogy egyetértene-e a dologgal. Furcsának találom, hogy Dr. Aull, akivel sűrűn levelezek, egy szót sem szólt nekem a szándékairól. Azt is különösnek találom, hogy anélkül, hogy tudná, mi áll a kéziratomban, olyan adatokat közöl, amelyek a tanulmányaimban nem szerepelnek. Véletlenül felhasználtam Pohl gyér adatait,³³ neki azt mondtam, hogy átdolgoztam magam Mayer Wienerneustadt-történetén.³⁴ Ezeket nem kell túlságosan tragikusan venni, hiszen nem olvastam a levelét és csak Dr. Krauss reprodukciója keltette bennem ezt a gondolatot. Az esetet nem említettem senkinek, tehát sem a kormánynak, sem Dr. Barbnak vagy Wolf úrnak. Kérem Professor Urat, hogy a véleményét olyan nyíltan közölje velem, ahogyan mindig is beszéltünk egymással. Dr. Krauss leveléből nem tudtam következtetni a véleményére. Abban az esetben, ha Dr. Aull megkapja az íveket, kérem, hogy mindent, ami a Bergkirchére és a kálváriára vonatkozik, tartsanak vissza, a történeti dolgokra gondolok, mivel ezzel kapcsolatban meg van kötve a kezem.

Válaszát várva maradok tisztelettel őszinte híve

Dr. André Csatkai

Ha nem lenne alkalmam b. családjának boldog karácsonyt és új évet kívánni, akkor azt most előre megteszem.

Csatkai Endre - Dagobert Freynek, Sopron, 1931. február 13.

Sopron, 1931. II. 13.

Igen tisztelt Professor Úr!

Remélem, hogy Rotter kisasszony Önnel is megosztotta a betegségemről szóló hírt. Elég makacs volt és jelenleg anyámnál tartózkodom Sopronban, hogy az elvesztett kilóimat visszanyerjem. Remélem, hogy jövő kedden, vagy még inkább szerdán Bécsbe tudok utazni, hogy a dolgainkat végre alaposan átbeszéljük. 12 óra 10 perckor érkezem a Südbahnhofra, fél egy körül már a hivatalba érkezhetnék. Ha Professor Úr szerint ez késői időpont, akkor mehetek korábbi vonattal is. Mindenesetre jobban örülnék, ha nem kellene túlságosan korán elindulnom Sopronból.

³³ Carl Ferdinand Pohl: *Joseph Haydn*. I-III. Leipzig, 1878-1882.

³⁴ Josef Mayer: *Geschichte von Wiener Neustadt*. I-IV. Wiener Neustadt, 1924-1928.

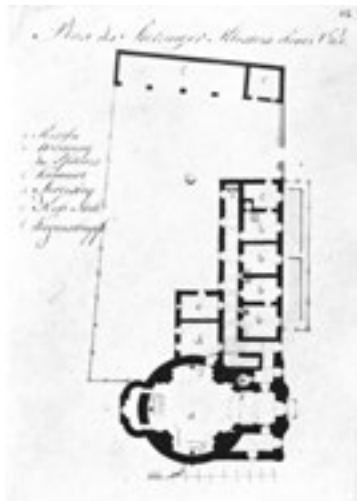

Abb. 224. Stotzing,
Servitenkirche und Kloster (S. 290).

Abb. 225. Stotzing,
Servitenkirche und Kloster (S. 290).

über die Fassade eingestrichelt, das ganze Gebäude stand am 11. Dec. 1748 fertig. Gräfin Csáky spendete 1749 für den Hochaltar 250 fl. und übertrug für die Kanon. Laut der Lorentiner Manuscripten reiste der Prior am 16. Juni 1749 nach Kärnten ab, um beim Steinmetzen Hupel den Wechthaler zu bestellen. Im selben Jahre wurde auch die Orgel um 100 fl. gekauft. 1750 wurde die Kanon fertig, der Maler ließ man marmorieren und vergolden, auch das Tabernakel wurde für den Wechthaler aus Holz angekauft und vergoldet. 1752 kamen die beiden Seitenaltäre zur Aufstellung, 1752 vergoldete man die, im selben Jahre sind drei Giebeln angekauft worden. 1756 wird der Turm einer Restaurierung unterworfen und eine neue Uhr um 200 Gulden gekauft. 1761 baute man das Kloster neu auf. 1762/66 werden die Oratorien neu eingerichtet und mit Bildhauerarbeit ausgestattet. 1772 findet die erste Beisetzung in der Kirche statt, 1779 aber wurde schon die neue Friedhof eröffnet. Im gleichen Jahre wird ein neuer Ornat angekauft: „mit silbernen Borten und Quasten, die Velum mit silbernen Spitzen. Die Spißg. Carmeliten mit weissen grossen Blumen, die Seiten Theil so genau Lila farb mit verschiedenen sporen.“ 1784 wüßte der heilige Maurermeister Gruber mit seinem Sohne die Kirche. Im selben Jahre mußten die Silberarbeiten und Mäusen in das Winter Mühl- und abgekauft werden, wüßte das Kloster 110 Gulden erhielt. Im Oktober 1784 kam Frater Marcus aus Wien und „hat das neugemachte Altäre Vorhaus von der Kirchen Thür mit selbstverfert Silber farb angebracht, wie auch das grosse Bild /venera beatae virginis presentacione/ gepuzt und eine andere Untertrüß gemalt“. 1787 wurde das Kloster aufgegeben; eine Zerlung war das Dory Filial von Loreto, 1789 aber wieder selbständige Pfarre. 1806 erbte Fürst Nikolaus Esterházy von Böttichersdorf samt Wimpasing und Loreto auch Stotzing und wird Patronatsherr. 1881 wurde die Kirche renoviert. 2009 legte Servitenmönche in das ehemalige Kloster ein. Juni 1930 brannte der Turm und das Kirchendach ab.

Rathes generalis ecclesiae Stotzingiae.	
1747/48. Lapidaria Laurentis	612 G.
Picturae Klemmentinae	12
Statuaris pro capitibus infamissimum in ecclesia.	200
1748/49. Die Kirchen zu verhalten, das gestrichelt und die grotte Kirchen zu maaken und die Fenster steine zu restauriren	111 fl.

XXXV

36

2. A lajtaszéki (Stotzing) szervita templom és kolostorról szóló rész egy oldala burgenlandi topográfiából

Mellékletben küldöm a bevezetéssel kapcsolatos javaslataimat. Megtartottam a korábbi felosztást és Professzor Úrnak talán a látogatásomig lesz alkalma rá, hogy átolvassa és további megjegyzéseit elmondja. A megyei levéltárból elhozott beszámoló a kerület politikai határainak fejlődéséről külön található.

A téli tartózkodás alatt szívesen találkozónék Dr. Krauss-szal, akivel sok közös témánk lenne. Nem nagyon merek bécsi terveket szőni, mivel az influenza másodszor is megakadályozott az utazásban. Tehát „feltételes” viszontlátás. Kézcsókjaimmal kedves nejének maradok őszinte híve.

André Csatkai

Dagobert Frey - Csatkai Endrének, Breslau, 1935. április 7.

Breslau, 35. IV. 7.

Igen tisztelt Doktor Úr!

Nagyon köszönöm a Sopron vármegyei műemléki topográfia megküldését.³⁵ Örömmel látom, hogy kutatja hazájának műemlékeit és szép sikereket ér el. Remélem, egyebekben is jól van.

Szívélyes üdvözlettel:

Dagobert Frey

Dagobert Frey - Csatkai Endrének, Breslau, 1937. március 24.

Breslau, 1937. március 24.

Igen tisztelt Doktor Úr!

Hálásan köszönöm a soproni műemlékek III. kötetének megküldését.³⁶ Őszintén gratulálok, hogy fontos művét folytatni tudja.

Remélem, jól van. Szívélyes üdvözlettel

Dagobert Frey

Dagobert Frey - Csatkai Endrének, Bécs, 1947. január 25.

Purkersdorf bei Wien Schwarzhubergasse 4.

Igen tisztelt, kedves Igazgató Úr!

December 3-án kelt levelének őszintén örültem, annak jeleként fogom fel, hogy barátsággal emlékszik rám. Mindenekelőtt kinevezéséhez³⁷ szeretnék szívből gratulálni. Mindazok után a nehézségek és szörnyűségek után, amelyen átesett, kívánok Önnek szebb és örömtelibb életet. Kedves Öntől, hogy érdeklődik a régi műemléki hivatal iránt. Schubert-Soldern, aki május 5-én ünnepli 80. születés-

³⁵ Csatkai Endre: *Sopron vármegye műemlékei*. II. Sopron, 1935. megküldéséről van szó.

³⁶ Csatkai Endre: *Sopron vármegye műemlékei*. III. sorozat. Sopron, 1937.

³⁷ 1945. július 20-án kinevezték a Soproni Múzeum élére.

napját,³⁸ Giannoni³⁹ vidéken él, Vorderbrühl bei Mödling mellett. Még nem láttam és beszéltem velük, mivel a legkisebb utazás is nehéz, nehézkes. Siegris⁴⁰ hirtelen meghalt; Ginhartnak⁴¹ sajnos nehézségei vannak, amint tudom. Krauss⁴² mérnök úrról nem tudok semmit. Justus Schmidt⁴³ ugyanúgy Linzben él és vezeti a múzeumot. Én újra a művészettörténeti intézet vezetőjeként dolgozom, azon fáradozok, hogy a topográfia köteteket, az évkönyvet és a *Zeitschrift für Denkmalpflege*⁴⁴ újra beindítsam. A viszontlátásnak nagyon örülnék és remélem, hogy tudunk együtt is dolgozni. Bizonyára tudja, hogy Wolf Sándor meghalt Palesztinában.⁴⁵ A nővére nagyon kedves lapot küldött.

Új tevékenységi köréhez őszinte szívvel sok sikert kívánok. Írjon újra, mit dolgozik, mi újság a múzeumban.

Üdvözlettel

Dagobert Frey

Dagobert Frey - Csatkai Endrének, Frastanz, 1948. október 2.

Frastanz bei Feldkirch, 48. október 2.

Kedves Csatkai Úr!

Nagyon örültem, hogy írt magáról és a munkájáról. Szép sikereihez szívből gratulálok. A barokk kiállítás nagyon érdekelt volna,⁴⁶ de hát a határ átlépése olyan nehézségekkel jár, amint Ön is megtudta, amilyenekre korábban, a „világháború” előtt nem is gondoltunk volna. Az Ön által felvetett, nebersdorfi Dorfmeister-freskókhöz⁴⁷ készített állítólagos vázlatok kérdése bizonyosan érdekes. Nincs fényképem a freskóról. De utánajárok, hogy szerezhetnénk-e egyet. Biztosra nem tudom

³⁸ Fortunat von Schubert-Soldern (1867–1953) jogász, művészettörténész. 1928–1931 között a Bundesdenkmalamt elnöke.

³⁹ Karl Giannoni (1874–1951) történész.

⁴⁰ Emmerich Siegris (1886–1946) építész.

⁴¹ Karl Ginhart (1888–1971) művészettörténész, aki Frey Boroszlóba történt kinevezése után a topográfia ügyeit intézte. Az Anschluss után szerepet vállalt a bécsi zsidó vagyon elkobzásában, ezért csak 1948-ban rehabilitálták.

⁴² Franz von Krauss (1865–1942) építész.

⁴³ Justus Heinrich Schmidt (1903–1977) művészettörténész.

⁴⁴ *Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege* címmel folytatódott 1947-től.

⁴⁵ Wolf Sándor 1946. január 2-án halt meg Haifában.

⁴⁶ Csatkai Endre: Sopron, Városi Múzeum. *Magyar Művészet*, 15. 1948. 39.; Csatkai Endre: Barokk kiállítás Sopronban. *Magyar Művészet*, 16. 1949. 76–77.

⁴⁷ Nigvánd község. A Niczky-Haller kastély dísztermét díszítik Dorffmeister István freskói, 1773.

mondani. A kerületi vezetőségénél, amit ismerek, nem fog sikerrel járni. Az ilyen hivatali helyeken nem igazán értik a tisztán tudományos kérdéseket. Ha tudna küldeni a vázlatról készült fényképmásolatot, megpróbálnám, hogy valaki a szövetségi műemlékesektől, aki éppen hivatalos úton Burgenlandban jár, tud-e felvilágosítást nyújtani. A szép Bergl-rajzról⁴⁸ küldött fényképet nagyon köszönöm.

A soproni barokk festőkről vagy barokk művekről szóló tanulmányt (a hosszát mindkét esetben nyújthatjuk) szívesen közölnék a „*Wiener Jahrbuch*ban”, feltéve, ha nem túl hosszú. Nagyon örülnék neki, ha a munkatársak sorában láthatnám. Hogy a tanulmány mikor jelenne meg, azt a nyomtatás jelen nehéz körülményei között természetesen nem tudom megmondani. Mindenesetre megpróbálom sürgetni.

Április óta Vorarlbergben dolgozom a Feldkirch és környéke topográfiáján. Nagyon szép és izgalmas feladat volt, sok minden napvilágra került a munka során. Külön öröm volt számomra, hogy megint eredeti művekkel dolgozhattam, nem csak fényképekkel és ábrákkal. Nem tudom, ismeri-e már legutóbbi könyvem, ami körülbelül 3/4 éve jelent meg. „*Grundfragen der Wissenschaft*” (Összegyűjtött tanulmányok).⁴⁹ Egy második könyv is megjelenés előtt áll: „*Grundlegung zu einer vergleichenden Kunstwissenschaft, Raum u. Zeit in d. bild. Kunst der afrikanisch-eurasischen Hochkulturen*”⁵⁰ a címe. Mindkettő inkább művészeti-filozófiai munka. Egy Giotto-tanulmány⁵¹ és egy Joseph Anton Kochról⁵² szintén a nyomdára vár. Lehet, hogy a művészettopográfiai írásokból is adódik valami. Így elég sok a tennivaló. Teljesen elmerülök a munkában, hogy a mély és fájdalmas veszteséget, amely a feleségem tavaszi halálával ért,⁵³ amennyire lehetséges, magam mögött tudjam, mivel nagyon magányos vagyok.

Kérem, írjon újra, szívélyes üdvözléssel

Dagobert Frey

⁴⁸ Valószínűleg azon három rajz egyikéről van szó, amelyek Csatkai Endre gyűjteményében voltak: „Szent Tamás vértanúsága, ólomvessző, 230 x 360 mm, jelezve; hátán kupolavázlatrész. Krisztus az Olajfák hegyén, ólomvessző, 240 x 165 mm, jelezve; hátlapján Krisztus a kereszten. Mária mennybevittele, apostolok csoportja, ólomvessző 350 x 430 mm. *Sopron és környéke műemlékei*. 2. bőv. kiad. Szerk. Decsényi Dezső. Írta: Csatkai Endre et al. Budapest, 1956. 365, 320–322. ábra.” Ld.: Garas Klára: Johann Bergl rajzai Magyarországon. *Bulletin du Musée Nat. Hongrois des beaux-arts*. No 12. 1958. 54–62., és 35–37. kép, illetve 117–120. – különösen 119.

⁴⁹ Dagobert Frey: *Grundfragen der Wissenschaft*. Baden bei Wien, 1946.

⁵⁰ Dagobert Frey: *Grundlegung zu einer vergleichenden Kunstwissenschaft: Raum und Zeit in der Kunst der afrikanisch-eurasischen Hochkulturen*. Innsbruck-Wien, 1949.

⁵¹ Dagobert Frey: Giotto und die manier greca. *Wallraf-Richtz-Jahrbuch*, 14. 1952. 73–98.

⁵² Dagobert Frey: Die Bildkomposition bei Joseph Anton Koch in ihrer Beziehung zur Dichtung. *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, 14. 1950. 195–224.

⁵³ Frey 1914-ben vette feleségül Anna Magierowskit (1891–1948).

Somorjay Sélysette

„...HOGY A BIZOTTSÁG RAJZAI ÉS FÉNYKÉPEI KÉSZLETÉBŐL KIÁLLÍTÁST ESZKÖZÖLJENEK”

VÁLOGATÁS A MŰEMLEKI GYŰJTEMÉNYEK KORAI
FORRÁSANYAGAIBÓL¹

Örömmel állunk itt a műemléki gyűjtemények kamarakiállításának megnyitóján. Bizonytalansággal teli, turbulens évek vannak a gyűjtemények mögött, amelyek aggodalomra okot adó viszontagságai a sajtó útján a nagyközönség számára is ismertté váltak. Ez a kiállítás, amely tartalmával és igényes bemutatásával az egykori Tánccsics Mihály utcai műemlékvédelmi intézményben folyó tudományos munka legjobb hagyományait idézi, a kiállítás rendezőinek szándéka szerint valóban egy új kezdet reményét kelti.

Tudjuk, hogy a műemlékvédelem helyzete megoldatlan, azt is, hogy a gyűjtemények is csak átmeneti otthonra leltek, ahol azonban szakszerű elhelyezésben hozzáférhetőek és feldolgozásuk – mint azt ez a kiállítás is jelzi – ismét lendületet vett, s ez valóban ok az örömrre.

Akik a műemlékvédelem utóbbi húsz évének aktív részesei voltunk, emlékezhetünk, hogy a különféle átszervezési kísérletekben a nagybetűs „Gyűjteményekért” mindig – mondhatni – harc folyt. Az »ahol a gyűjtemény, ott az intézményes műemlékvédelem« jegyében. A bennfentesek számára ez zsigerileg egyértelmű volt, a kívülállók nehezebben értették. A felhozott érvek nem tűntek meggyőzőnek, hiszen – gondolhatták – számtalan olyan releváns kutatóhely van, amelyet a műemlékhelyreállítások kapcsán számításba kell venni az Országos Levéltártól és Széchényi Könyvtártól az eldugott plébániai irattárakig, miért kellene épp a műemléki könyvtárnak vagy tervtárnak valamiféle műemlékvédelmi intézmény részeként fennállnia.

Ez a kis kamarakiállítás, azt hiszem, nagyon jól rávilágít erre a miértre is.
Miféle gyűjteményről van ugyanis szó?

¹ A Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ kamarakiállításának megnyitóján (2020. szeptember 18.) elhangzott szöveg szerkesztett változata. A kiállítást a MÉM MDK Műemlékvédelmi Dokumentációs Osztály munkatársai: Bakó Zsuzsanna, Falvainé Dóczy Erika, Kádár Zsófia, Kovács Evelin, Kovács Gergely, Kónya Anna, Köntzey Mercedes, Papp Andrea, Szecskó Ágnes készítették.

Nyilvánvalóan nem múzeumi gyűjtemény, bár sok muzeális értéket őriz, de a rendes múzeumi gyűjteményektől alapvetően eltérő jellege a Magyar Építészeti Múzeummal egy intézményen belül létezve különösen jól érzékelhetővé teszi a különbséget.

Maga a kiállítás szerkezete nyilvánvalóvá teszi, hogy a „Gyűjtemény” önálló egységei műfajilag nagyon különbözőek. A legrégebbi dokumentumok levéltári jellegűek, a fotótár korai anyagai önmagukban is megálló fotótörténeti ritkaságok, ám nem értelmezhetőek kiszállási jegyzékek és jelentések nélkül, amelyeket az „Irattár” őriz, s amelynek feldolgozása a történész-levéltáros szemléletét igényli. És mit kezdjen a muzeológia a tervtárral? Igaz, az itt bemutatásra kiszemelt korai időszak tervtári anyaga nemcsak látványos, hanem sok esetben valóban önértékű muzeális tárgynak tekinthető. Nem véletlen, hogy legtöbb esetben, ha a szükség úgy hozza és ez bizonyításra szorul, ennek a korszaknak az anyaga szolgál a „Gyűjtemények” értékének érzékeltetésére. De mit kezdjen a muzeológia a Tervtár mint gyűjtemény – vagy inkább gyűjteményi egység (?) – negyvenezres leltári szám fölötti iratcsomóival, amelyekben sokszorosított rajzok mellett költségvetések, munkanaplók, egyeztetési jegyzőkönyvek végtelen betűtengere lapul?

Közelebb jutunk a műemléki gyűjtemények lényegéhez, ha archívum értelemben tekintünk rájuk. A kiállítás anyagát elnézve a „kincseiből régít és újat vesz elő” szentírasi hely ötlött az eszembe. A magyar intézményes műemlékvédelem első húsz évének muzeális emlékei furcsa módon jelenvalónak tűnnek. A régi történetek – legyenek azok módszertani viták vagy személyi villongások – megélt helyzeteket juttatnak az ember eszébe. Az archívumból kiemelt „kincsek” nem csak az egyes gyűjteményeket kapcsolják egymáshoz szövevényes viszonyban, hanem a múlt és jelen közötti folyamatosságot is megteremtik. A gyűjteménygyarapodás jellemzően nem gyűjtő tevékenység révén jött létre – ahogyan az egy múzeumi gyűjtemény esetében elvárható –, hanem spontán módon történt. A gyakorlati műemlékvédelem folyamatában halmozódott fel és így módon a műemlékvédelem történetének lenyomatává vált.

Ha tehát gyűjteményként tekintünk a műemlékvédelem archívumára, akkor joggal nevezhetjük intézménytörténeti gyűjteménynek, amely karakterénél fogva egyedülálló, semmilyen más gyűjteménnyel nem vonható párhuzamba és gyarapodása nyilvánvalóan elszakíthatatlan a műemlékvédelmi tevékenységtől.

A műemlékvédelem mögött, amelyet az újabb szakirodalom szívesen definiál „mozgalomként”, jó kétszáz éves történet áll, ha intézményes formájának kezdeteit a francia forradalomtól számítjuk. A magyar műemlékvédelem kezdetét az ideiglenes bizottság 1872-es felállításától szoktuk számítani, bár az intézményes keretek között működő műemlékvédelem kezdetét joggal datálhatjuk 1850-re, a bécsi központú, az egész Habsburg Birodalomra, így Magyarországra is kiterjedő műemlékvédelem kezdetére. Ha azonban az előzményeket, a „mozgalom” megjelenését is számításba vesszük, s a kiállítás ezt teszi a budaszentlőrinci ásatásokat támogató fizetési ív

bemutatásával, akkor Jankovich Miklós 1818-ban a hazai régiségek ügyében megfogalmazott felhívását is vehetjük kezdődátumnak, s ezzel a magyar történet az időtávot tekintve igen közel kerül a nemzetközi folyamatokhoz.

A kiállítás bravúrja, hogy a jószerevel kétszázéves műemlékvédelmi történetet egy kézen megszámálható emléken és személyen keresztül teszi érzékelhetővé.

Némileg védekezően hat, hogy a bevezetésben szubjektív válogatásként jellemzik a szervezők a kiállított anyagot, jóllehet inkább rafináltan kigondolt bemutatásról van szó, amely a jól megindokolt korszakhatáron belül, a kezdeti húsz évből kiemelt példákon keresztül derít fényt arra, hogyan alakul a praxisból kiindulva intézmény és módszer, egyszersmind demonstrálja azt a máig érvényes tételt, hogy a műemlékvédelemben nincs „végállomás”. Nincs egyszer s mindenkorra lezárt értékör, nincs örökérvényű módszer, nincs olyan helyreállítás, ami örök időkre szólna. A műemlékvédelmet sokszor éri az a vád, hogy befagyasztja a fejlődést, konzerválni akar egy állapotot és nem tűr változást. E kiállítás takarékos keretek között tudja demonstrálni ennek ellenkezőjét – ez olyan diszciplína, amelyben soha nem fordul elő két azonos eset, vagy két azonos módon megoldható feladat. Egyetlen célját, az értékek védelmét csak élénk diskurzusban, az új módszertani lehetőségek alkalmazásával, folytonos szellemi és technikai megújulással érheti el.

A műemlékvédelem hármас céljából – megismerni, megőrizni, közzétenni – a kiállított időszakban a hangsúly értelemszerűen a műemlékek felvételén – a megismerésen – volt, hiszen azt kellett meghatározni, hogy hozzávetőlegesen mekkora az az anyag, amelynek megóvására törvényt kívántak alkotni.

A felvétel, a dokumentálás professzionális előkészítés nyomán indult, amely a korábbi kipróbált bécsi gyakorlaton alapult. A megvalósítás azonban – a számvizetőként használható kötött szempontrendszer ellenére – nem volt egységes, hanem nagyban múlott azon, hogy a felvevő személynek mik voltak az erősségei. Jól rajzolt-e, volt-e műszaki előképzettsége, tudott-e fényképezni stb. Ez is egy azon jelenségek közül, amelyek ma ugyanilyen fontossá teszik a közreműködő személyt – digitális fényképezőgéppel is lehet rossz képet csinálni, a szakmai előképzettség befolyásolni fogja, hogy mit lát meg a szem és a végeredmény ennek megfelelő lesz. Figyelmeztetnek ezek a korai példák arra, hogy akármennyire praktikusnak tűnhet, nincs az a kérdőív, nincs az a jogszabályban lefektetett szempontrendszer, nincs az az értékelő tábla, amely kiváltja a szakember jelenlétét a helyreállítás folyamatában.

A kiállított anyagot szemlélve kicsit úgy érezhetjük magunkat, mint a *Murdoch mysteries* sorozat nézője. A feltaláló vénájú detektív és élénk fantáziájú segédtszjtje ugyanis folytonosan olyan lehetőségeket feszegetnek az 1900-as évek környékén, amelyekről mi már tudjuk, hogy megvalósultak, mint a mobiltelefon, vagy a mikrohullámú sütő. A néző a múltba néz és a jövőbe lát egyszerre.

Olyan műemlékvédelmi kérdésekre gondolok, mint a szubjektív-objektív kérdése, amely a kiállításon például Myskovszky Viktor munkáinak lassan változó megítélésének történetében kerül élénk. A szemünknek ma már oly kedves Myskovszky-

felvételeket idővel heves kritika tárgyává tette az a változó szemlélet, amely szembeállította őket az előnyben részesített mérnöki precizitással. Nem idézi-e ez fel a mai rekonstrukciók során felemlegetett élményszerű bemutatás hangos követelését? Pedig az élményszerűség és az objektivitás nincs szükségszerű ellenmondásban – erre is van példa a korai anyagban, bár itt nem láthatjuk, de hadd hozzam fel nagy kedvencemet, a képzőművészeti képzettségű patológus Arányi Lajost. Az ő felvételi lapjain a helyszínt a művészi vénával megfestett távlati képek körvonalazzák. A részletekben azonban a precíz megfigyelő – patológus – áll előttünk, aki a vakolat egyenetlenségei alapján az épület korábbi történeti periódusait is képes felvázolni. Leolvasható építéstörténetet ad – ami egy mai topográfustól elvárt kompetencia.

A kiállításon tanúi vagyunk annak, ahogyan a szubjektivitás helyet ad az objektívabb, mérnöki szemléletnek, és ebben a 20. századi „modern műemlékvédelem” iránya sejlik fel; egy olyan markáns irány, amelyen felnövekedve azt gondolhattuk, hogy a műemlékvédelem az élményszerűség és az ideálkép megteremtésének csábítását végképp maga mögött hagyta. Ugyanakkor, amiről úgy véltük, hogy örökre megtaláltuk: a műemlékek forrásértéke, mint a műemlékvédelem megfellebbezhetetlen sarokpontja, az napjainkban éppen elveszni látszik.

Az utolsó húsz év történései tehát mindkét feltételezésre rációfolni látszanak, így a korai útkeresés vitáiból azt szűrhetjük le, hogy a műemlékvédelemben nincs kitaposott út, az optimális döntést mindig újra és újra ki kell érlelni.

A jövőt vetíti előre a rajz és a fénykép párviadala is. Kezdetben mindkettő kizárólag az ábrázolás eszköze volt, s ilyen módon versenytársai egymásnak. Ma már tudjuk, hogy mindkettő sokkal inkább a megismerés eszköze, s egy jó kézi felmérési rajzért a kutató sokat adna. De a rajz a maga helyén nem váltja ki a digitális fényképezéssel megnyílt egészen új lehetőségeket, amely például éppen ezen intézmény gondozásában teszi lehetővé a magyarországi barokk falképfestészet újraértékelését a Barokk falképkorpusz megjelentetésével. Ez a lehetőség is ott lappang a kiállítás tablóin felvillantott történetekben.

Végezetül a kiállításnak még két elemére szeretnék kitérni. Az egyik a személyiség fontossága a műemlékvédelemben, amely a Rómer-hagyatékon keresztül kerül bemutatásra. Rómer nyilván nem hasonlítható senkihez és nem „tanulható”, hanem egy csodálatos jelenség a magyar műemlékvédelem történetében. Mégis, rajta keresztül érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a jó műemlékes szakemberre jellemző egyfajta korlátlan érdeklődés. Ugyanis nem a műfajt nézi, hanem műemléki érték-orientált. A sokfajta, előre nem definiált jelenségben számára a közös nevező a forrásérték. A környezetet az érdeklődésnek ebben a komplexitásában szemléli, és ezért képes meglátni a sajátost ott is, ahol az avatatlan szemlélő semmit nem lát és megdöbben, amikor egy pusztuló romhalmazban a szakember lelkesen „gyönyörűt” kiált.

A másik momentum, amit szeretnék kiemelni, az a Könyvtár önálló megjelenése, ami külön öröm. A műemléki könyvtár nagyon ritkán jelenik meg ilyen módon bemutatva. A kiállítás remekül érzékelteti, hogy ez a gyűjteményi egység is több rétegben megjeleníti a magyar műemlékvédelmi intézményrendszer történetét. Voltak

szűk és bő esztendei, gyarapodott rendszeres gyűjtéssel, de a gyűjteményben kitapinthatók a műemlékvédelem meghatározó személyiségei és az érdeklődési irányok változásai is. Így vált unikális könyvtárrá, muzeális értékekkel bíró, naprakész műemlékvédelmi szakkönyvtárrá, amely különleges figyelmet és támogatást igényel a fenntartó részéről.

Nem szaporítva tovább a szót, a köszönet hangjával ajánlom figyelmükbe a kiállított anyagot. Köszönet a kollégáknak a létrehozásáért. Mindannyian, akik a gyűjteményeket használjuk, tudjuk, hogy milyen leterheltség mellett végzik azt a tudományos igényű feldolgozó munkát, amelynek e kiállítás egyik szép terméke.

Köszönet az új kezdet sugallatáért.

Köszönet azért a reményért, amit a digitalizálásról kiszivárgó hírek keltenek. A gyűjtemény gazdag – a kiállítás címéből kölcsönözve a szót – „készletének” digitális hozzáférhetővé tétele régi adósság, s ha megvalósul, a műemlékvédelem nagy nyeregsége lesz. Ez a szemelvényes bemutató is bizonyítja, hogy milyen szerteágazó forrásanyagról van szó, amelynek kutatására a műemlékvédelmen kívül számos szakág tarthat igényt. Minél szélesebb körben ismertté válik, annál nagyobb az esély arra, hogy a műemlékvédelem ne sokak számára idegen és elszigetelt építésügyi specifikumként, hanem a magyar kultúrtörténet részeként épüljön be a tudományos köztudatba.

Sas Péter

„KIMONDHATATLAN ÖRÖMMEL KAPTAM A MAGYARORSZÁGI KLASSZICIZMUS ÉPÍTÉSZETÉRŐL ÍROTT HATALMAS KÖTETET”

ZÁDOR ANNA ÉS KELEMEN LAJOS LEVELEZÉSE¹

Kelemen Lajos történész-levéltáros neve és munkássága összeforrott az egykori Erdélyi Nemzeti Múzeum és a ma is működő, 1859 óta jogfolytonos Erdélyi Múzeum-Egyesület nevével, s így bizonyíthatóan és tudományosan értékelhető módon az erdélyi művelődéstörténet egész 20. századi történetével. Levéltárosi feladatainak ellátása mellett az Erdélyi Református Egyházkerület Theológiai Fakultása Tanárképző Intézetében tanított, heti 1–2 órában Erdély történetének 1540 és 1613 közötti időszakát ismertette, valamint oklevéltant és diplomatikát oktatott. A református és az unitárius Teológiai Akadémia diákjai szintén oklevéltant, a római katolikus Szent József Fiúnevelő Intézet szemináriumába járók az ötvösművek és a kelyhek történetét, valamint az erdélyi mennyezetfestményekről szóló ismertetését hallgathatták. Mindezeket kívül tudományos-ismeretterjesztő előadások tucatjait tartotta szabadegyetemen, EME-rendezvényeken, a tudományos egyesület vándorgyűlésein és városvezető sétákon. Ezek után érthető, hogy leveleiben miért mindig az idő szorítására panaszkodott. Felesége, majd leánya elvesztése után csupán a munkájának élt.²

1927-ben az Erdélyi Múzeum-Egyesület igazgató-választmánya, 1938-ban a Magyar Tudományos Akadémia fogadta tagjai közé, 1940-ben megkapta a Corvinlánc kitüntetését. Az elismerések további munkára ösztönözték, számtalan társadalmi feladatot vállalt az Erdélyi Népművelési Bizottság, a Könyv- és Levéltárosok Egyesülete, az Országos Cserkész Főtanács, az Unitárius Irodalmi Társaság elnökségében, a Magyarországi Unitárius Egyház Fő- és Képviselő Tanácsának tagjaként, 1941–50 között a Kolozsdobokai Egyházkör felügyelő gondnokaként és élete utolsó három évében az Unitárius Egyház főgondnokaként. Tevékenységével nagymértékben hozzájárult az erdélyi magyar közgondolkodás és történelmi tudat hiteles forrásokon

¹ Közreadja és jegyzetekkel ellátta Sas Péter, szerkesztette Markója Csilla (ELKH BTK MI). Jelen publikációval az *Enigma* 4 kötetes, Zádor Anna életével és munkásságával foglalkozó olvasókönyvét szeretnénk folytatni, kiegészíteni. (- a szerk.)

² Részletesen ld.: Sas Péter: *Erdély legendás levéltárosa. Kelemen Lajos és az erdélyi magyar tudományosság*. Budapest, 2009.

alapuló kialakításához, megerősítéséhez. Tudományos fokozat és egyetemi katedra hiányában saját példaadásával nevelt ki elismert szakembergárdát, akik közé elsősorban Szabó T. Attila nyelvészprofesszor³ és Jakó Zsigmond történettudós⁴ tartozott. Idejének legnagyobb részét mások kutatásainak segítése, a mások számára történő adatgyűjtés vette igénybe. Közössége szolgálatában, fogalmazhatnánk meg egy rövidke tömondatban, ha összegzését akarnánk adni élete és munkássága alapvetésének.

Fő műve az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárának kiteljesítése. A századelőn 40 ezer darabot számláló állományt 1918-ig félmillió nagyságrendűvé fejlesztette. Amikor 1949-ben a Román Szocialista Köztársaság Akadémiája átvette és Történeti Levéltárává „keresztelte” át, már milliós nagyságrendről volt szó. A kolozsvári legendás levéltáros minden tudományos kutató és érdeklődő rendelkezésére állt. A történelmi háttér minél hitelesebb megrajzolása érdekében sok erdélyi és magyarországi író vette igénybe segítségét. A kolozsvári Szent Mihály-templom felett lejátszódott természeti jelenség leírása irodalomtörténeti jelentőségűvé vált, miután Móricz Zsigmond *Erdély* trilógiájának első kötete, *A nagy fejedelem* című regény ennek átvételével kezdődik.⁵

A tudományos kutatók speciális köréhez tartoztak a művészettörténészek. Kelemen Lajos – „muszáj Herkules”-ként – művészettörténeti kutatásokkal és azok eredményeinek publikálásával is foglalkozott. Az 5. számú levelében megvallotta Zádor Annának: „én nem vagyok e téren szakember s amit írogattam művészettörténeti cikkeket, azokat inkább a figyelem felhívásáért és azért írtam, mert itt – sajnos – már magyar író ezen a munkatéren nem volt. Én főleg a történeti nézőpontokra ügyeltem s az épületeknek inkább történetéről írtam, mely már szakom.” (1-2. kép) Nem magát érezte a leghivatottabbnak, ha a szakavatottak komoly érdeklődését és témájukban való elmélyedését megtapasztalta, saját kutatási eredményeit is hajlandó volt átengedni nekik. A legismertebb Balogh Jolánnal⁶ való szakmai kapcsolata, mely az idő haladtával annyira elmélyült, hogy Kelemen Lajos a budapesti művészettörténészt hűgának tekintette és úgy is szólította. Balogh Jolán a tőle kapott segítség,

³ Szabó T. Attila (1906–1987) nyelvész, irodalomtörténész. 1933–1936 között a zilahi református Wesselényi-kollégium tanára. 1936-tól az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárosa, egyúttal 1940–1948 között a Bölcsész- és Nyelv- és Történettudományi Szakosztály titkára.

⁴ Jakó Zsigmond (1916–2008) történettudós. 1939–1941-ben a Magyar Népiség- és Településtörténeti Intézet munkatársa, 1940–1941-ben a Magyar Országos Levéltár gyakornoka. 1941-ben az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárának munkatársa, 1945–1950 között igazgatója. Ezzel párhuzamosan 1942-től a kolozsvári tudományegyetem tanársegéde, 1945-től előadótanára, 1947-től nyilvános rendes tanára 1981-ig, nyugdíjazásáig. 1949–68 között a Román Akadémia kolozsvári George Barițiu Történelmi Intézetének munkatársa. 1990 és 2002 között az újjáalakult EME elnöke.

⁵ Sas Péter: Kelemen Lajos szerepe Móricz Zsigmond Erdély-trilógiájának történelmi hitelességében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 109. 2005. 179–187.

⁶ Balogh Jolán (1900–1988), művészettörténész. 1923-ban doktorált a budapesti egyetemen Hekler Antalnál. 1923-tól 1967-ig a Szépművészeti Múzeumban dolgozott: 1934-től a Régi Szobor Osztály vezetője, 1937–1945 és 1949–1955 között egyidejűleg a Modern Szobor Osztályé is.

1. Zádor Anna 1923-ban. Bäck Mancsi fotója.
© MÉM - MDK, Tudományos Irattár

2. Kelemen Lajos, a legendás levéltáros, 1940-es körül.

© Sas Péter tulajdona

erdélyi Guberniumról szóló, elkallódott kéziratával a zsebében – édesapjával, Biró Márkkal, a nagyváradi zsidó líceum igazgatójával együtt a nyilasok Dunába lőtt áldozata lett. Erre emlékezve írta Kelemen Lajos a fiatalon, 37 évesen elpusztított művészettörténész leveleit tartalmazó iratgyűjtőre: „Dr. Biró József †1944. Megölték a gaz nyilasok B[uda]pesten”.¹¹

ismeretlen forrásanyag – kiemelve a 16–17. századi, fejedelemség korabeli kolozsvári számadáskönyvek adatait – nélkül nem tudta volna olyan teljességre törekvően megírni, korabeli forrásokkal alátámasztani és illusztrációs anyaggal ellátni az erdélyi reneszánsz monográfiájának első kötetét, ahogyan az szerencsés módon és időben megjelenhetett.⁷

A puritán egyszerűségben és kényserű magányban élő Kelemen Lajos keveseknek engedte meg, hogy lelkiileg közel kerülhessenek hozzá. Közéjük tartozott Biró József, a sokoldalú művészettörténész.⁸ Az erdélyi műemlékek megörökítése és védelme területén kifejtett munkásságának jelentőségét elismerték, kiadványai megjelenését gróf Bánffy Miklós⁹ is támogatta. Mindezek ellenére csak részleges mentességet kapott.¹⁰ Tragikus körülmények között és tragikusan korán fejeződött be munkás élete, a második világháború vége előtt három hónappal – talán éppen az

⁷ Balogh Jolán: *Erdélyi renaissance (1460–1541). I.* Kolozsvár, 1943. Lakásának lebombázása miatt a második kötet anyaga elpusztult. Kelemen Lajos segítségével szerényebb terjedelemben, de megírta a folytatást. Ld.: *Az erdélyi renaissance*. Sajtó alá rend. és bev. Sas Péter. Máriabesnyő, 2018.

⁸ Biró József (1907–1945) művészettörténész. Festőnek indult, majd Lyka Károly ösztönzésére iratkozott be művészettörténetre a budapesti egyetemen, ahol 1932-ben doktorált Gerevich Tibornál. Nagyváradon a Régészeti és Történeti Egylet könyvtárosa, majd 1937–1939 között a Teleki-téka igazgatója. 1944-ben Budapestre költözött, a nyilasok meggyilkolták.

⁹ Gr. Bánffy Miklós írói nevén Kisbán Miklós (1874–1950) író, politikus, külügyminiszter. 1906–1909 között Kolozs vármegye és Kolozsvár főispánja, országgyűlési képviselő. 1921–1922-ben a Bethlen-kormány külügyminisztere. 1926-ben hazatelepült Erdélybe. Az Erdélyi Szépművészeti Céh elnöke, az *Erdélyi Helikon* folyóirat főszerkesztője. 1940–1944 között az erdélyi református egyház főgondnoka.

¹⁰ Biró József: *Erdély beszélő kövei*. Sajtó alá rend. és utószó: Sas Péter. Kolozsvár, 2008. 326.

¹¹ Sas Péter: *Kelemen Lajos élete képekben*. Kolozsvár, 2013. 76.

A magyarországi művészettörténészek közül Lukinich Imre¹² tanácsára 1932-ben, még egyetemi hallgatóként Schey Ilona¹³ fordult hozzá levélben „tanácsért és útbaigazításért”: „Történelmi szakdolgozatomban Bethlen Gábor egyéniségéről kell írnom, a róla készült arcképek alapján.”¹⁴ Kelemen Lajos postafordultával válaszolhatott, mert az elsőt követően Schey Ilona következő levele két hét múlva íródott. „Jóllehet levelében azt írta, hogy nem tud segítségemre lenni, mégis egy sereg olyan adatot sorol fel, amelyet érdeklődéssel olvastam és köszönettel fel is fogok használni. Én ugyanis Bethlen Gábornak nem csak korabeli ábrázolásait keresem, hanem minden B. G. ábrázolást egészen a mai napig. Azért gyűjtöm pedig mindezeket a képeket, mert művészettörténettel is foglalkozom, s szándékomban áll B. G. teljes ikonographiáját összeállítani. Ezért nagyszerűan hasznát fogom venni a közölt adatoknak.”¹⁵ Levelének fejléce jelezte, hogy a Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti Intézet (Hekler tanszék) hallgatójaként írta.¹⁶

1933 nyarán a budapesti művészettörténészek Kelemen Lajos levéltári szobájában szinte egymásnak adták a kilincset. Először a Balogh-testvérek, Jolán és Ilona¹⁷ érkeztek meg, akik pártfogójuk írásbeli emlékei szerint „15-én utaztak el Szebenbe, Fogarasba, Bolyára, Balázsfalvára, BethlenSz[en]tMiklósrá, Gyulafehérvárra és a szomszédjába, Sárdra, innen Marosújváron át Sülyére és Herepére, s a tervük szerint 21-én érkeznek vissza ide.”¹⁸ A székesfőváros Pázmány Péterről elnevezett tudományegyeteme két szakmai tanszékének – „konkurens szomszédváranak” – vezetői, Hekler Antal¹⁹ és Gerevich Tibor²⁰ professzorok egy-egy erdélyi téma eredményesebb kidol-

¹² Lukinich Imre (1880–1950) történész, 1909-től 1912-ig a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen az erdélyi nemzeti fejedelmek története tárgykör magántanára. 1924-től az OSZK igazgatója, 1929-től a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen Kelet-Európa történetének oktatója.

¹³ Kaplayné Schey Ilona (1910–2009) művészettörténész, Hekler Antalnál doktorált 1935-ban, majd magántiszviselőként, illetve a Földtani Intézet s utóbb az Unitárius Egyház könyvtárosaként dolgozott.

¹⁴ Schey Ilona levele Kelemen Lajosnak (Budapest, 1932. december 14.) Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár, (továbbiakban ROLKMI) Fond 593. Dosar 91.

¹⁵ Schey Ilona levele Kelemen Lajosnak (Budapest, 1932. december 31.) ROLKMI Fond 593. Dosar 91.

¹⁶ Jelzett ikonográfiai összeállítása nem készült el, doktori értekezése *A középkori ötvösművészet és az antik hagyományok* címen jelent meg (Vác, 1935.).

¹⁷ Balogh Ilona (1912–1947) néprajzos-művészettörténész. 1936-tól 1941-ig a fővárosi Szilágyi Erzsébet Leánygimnázium, 1941–1944 között az Új Iskola Egyesület Leánygimnáziumának tanára, 1945-től haláláig a Szépművészeti Múzeum Grafikai Gyűjteményének múzeumi őre. Kutatási témájának monografikus feldolgozását ld. *Magyar fatornyok*. Budapest, 1933. (Néprajzi Füzetek, 1.)

¹⁸ 1933. július 19-i bejegyzés. Kelemen Lajos: *Napló II. (1921–1938)* Sajtó alá rend. és bev. Sas Péter. Kolozsvár, 2018. 660.

¹⁹ Hekler Antal (1882–1940) művészettörténész, régész. 1911-ben a budapesti egyetemen a klasszika archaeologia magántanára. 1914–1919 között a Képzőművészeti Főiskola szobrászattörténet tanára. 1918-tól 1940-ig a budapesti egyetem művészettörténet tanszékének (Archaeologiai és Művészettörténeti Intézet, Művészettörténeti és Classicaei Archaeologiai Intézet, Művészettörténeti Intézet) tanára. 1925–1940 között az *Archaeologiai Értesítő* szerkesztője.

gozása reményében szintén elküldték tanítványaikat Kelemen Lajoshoz. Közéjük tartozott Móricz Virág,²¹ akinek szakmai érdeklődését ugyancsak megőrizte a kolozsvári levéltáros naplója. „Már júniusban fölkeresett Móricz Virág dr., a Móricz Zsigmond leánya azzal, hogy az erdélyi renaissanceval akar foglalkozni. Megmondtam neki, hogy erre a tárgyra segítségemet már másnak ígértem, s mivel a Balogh Jolán munkája befejezés előtt áll: könyve megjelenése előtt ugyan e tárgyban másnak nem állhatok rendelkezésére, s most ezzel prioritásának ártnék, s ha ugyanazon adatokat és segítséget nyújtanám másnak is, amit neki, úgy tisztességtelenül, sőt perfidül járnék el. Kiderült, hogy Gerevich Tibor, a művészettörténet tanára küldte őt.”²² Az erdélyi barokk javasolt kutatásának megfontolása helyett jobb ötlete támadt, „kiment Kós Károlyhoz²³ a Kalotaszegre, majd Marosvásárhelyre, Segesvárra. Csutak Vilmostól²⁴ hallottam, hogy Brassóban is megfordult. Útjából látom, hogy ő ugyan nem írja meg az erdélyi renaissanceot. De nem is tudná.”²⁵ Nem éppen hízelgő szakmai véleményét így fejezte be: „Az erdélyi történetből a világon semmit nem tud, de a legelemibb dolgokat sem. Azonban mikor említettem, hogy a ref. templom szószékének Elias Nicolai²⁶ volt egyik művésze, ezt a nevet se ismerte. El lehet képzelni, hogy mit tudhat akkor a többi erdélyi művésztől. [...] Makkai Sándoréknál²⁷ volt szállva. Nem merném mondani, hogy ez és a Kós Károllyal való érintkezés, hanem inkább az vihette arra, hogy bejelentése ellenére se jött többé vissza hozzám, mert látta, hogy nálam a más elsőbbsége elcsaklításában nemtelen segítségre nem számíthat.”²⁸

Júliusban Hekler Antal tanársegédje, Kampis Antal²⁹ érkezett Kolozsvárra, akit Kelemen Lajos *Naplója* alapján szintén a reneszánsz témája foglalkoztatott: „A román művészet- és művelődéstörténet bibliográfiájának összeállításáért jött ide,

²⁰ Gerevich Tibor (1882–1954) művészettörténész. 1924-től a budapesti egyetem keresztény archaológia és művészettörténet tanára, 1930-tól a Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézet vezetője. 1925-től a Római Magyar Intézet igazgatója, majd kurátora. 1934-től a Műemlékek Országos Bizottsága elnöke, 1944-től az esztergomi Prímási Keresztény Múzeum igazgatója.

²¹ Móricz Virág (1909–1995) művészettörténész, író, 1931–32 között a *Nyugat* titkára.

²² 1933. július 19-i bejegyzés. Kelemen 2008. i. m. 660–661.

²³ Kós Károly (1883–1977) építész, író, szerkesztő, irodalomszervező, gazdálkodó, Erdély „mindenes”. Egyik alapítója és igazgatója az Erdélyi Szépművés Céhnek, állandó résztvevője a marosvécsi Erdélyi Helikon írói találkozóknak. Az *Erdélyi Helikon* felelős szerkesztője.

²⁴ Csutak Vilmos (1878–1936) történész. 1903-tól 1916-ig a sepsiszentgyörgyi Mikó kollégium tanára, 1906-tól őre, 1916-tól haláláig a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója.

²⁵ 1933. július 19-i bejegyzés. Kelemen 2008. i. m. 661.

²⁶ Elias Nicolai (1600 körül–1660 körül) szobrász.

²⁷ Makkai Sándor (1890–1951) író, teológus. 1926-tól az Erdélyi Református Egyház püspöke. 1936-ban lemondott egyházi hivataláról, Magyarországra költözött, s Debrecenben volt egyetemi tanár.

²⁸ 1933. július 19-i bejegyzés. Kelemen 2008. i. m. 661.

²⁹ Kampis Antal (1903–1982) művészettörténész. Hekler Antal tanszékén 1928-tól fizetés nélküli tanársegéd, majd 1932-ben proszemináriumi előadó volt.

ezzel könyvmegrendelésekért is, de tárgyat keresett ő is dolgozásra a művészettörténetből, s előbb őt is a renaissance érdekelte.”³⁰ A vele kapcsolatos naplóbejegyzés fontos szakmai és emberi adalék professzorai és az ő megítéléséhez. „Balogh Jolán beszélt volt már róla s elég óvatosan fogadtam, mert nem nagyon erős jellemet szimatoltam benne. Megismerkedésünk első tíz percében úgy nyilatkozott értékes főnökéről, Hecklerről³¹, [sic!] hogy az meghibbant, mert Mussolini-ódákat ír. Annyi azonban bizonyos, hogy mikor álláspontomat kifejtettem arról, hogy miért nem támogathatom a renaissance-kutatásban, rögtön megértőleg fogadta fejtegetésemet s megmondta, hogy Gerevich rendes eljárása az, hogy mikor Heckler tanítványai kezdenek valamihez, mihelyt megtudja ezt, rögtön ő is azt a tárgykört jelöli ki valamelyik tanítványának. Ő a Farkas utcai templommal akart foglalkozni, de amint hallottam azután, le is vizsgázott belőle. Az 1486-ban építeni kezdett templomban a boltzothordó félpillérekben Árpád-kori építési emlékeket látott, s Herepeyvel³² vitatkozni kezdett felőle, természetesen nem győztesen. Talán e vizsga eredménye lett, hogy mire elment innen már lemondott a Farkas utcai templomról, s a kolozsvári barokk templomok feldolgozását tűzte ki célul. Elég sok ez így is.”³³ Kampis Antalról Zádor Annának sem volt hízelgő véleménye: „Egy nagy, ironikus, felforgató valaki volt.”³⁴ Véleménye kialakításában Biró József személyes tapasztalata is befolyásolhatta. „Az ő animozitásának fő oka a kutatási területben rejlik. Ő Erdélyt industrializálni akarja, hogy neki legyenek érdemei az erdélyi műemlékek feldolgozása ügyében s ne nekem. Ezért igyekszik elgáncsolni az én törekvéseimet, s amint láthatja, nem a legegészségesebb eszközökkel.”³⁵

Kelemen Lajos még ki sem heverte Kampist, amikor néhány nap múlva újabb budapesti művészettörténész, Friedrich István³⁶ szerencsétlenné, aki Csabai István³⁷ néven vonult be a szakmai köztudatba. Vele kapcsolatban sem dicsekedni valók a semmit sem szépítő, mindent a maga realitásában megörökítő *Napló* mondatai.

³⁰ 1933. július 19-i bejegyzés. Kelemen 2008. i. m. 661.

³¹ Hekler Antaltól „Heckler” névalakban is jelent meg publikáció.

³² Herepei János (1891–1970) művelődéstörténész, muzeológus, régész. A Pósta-féle kolozsvári régészeti iskola tagja. 1914-től 1923-ig az Erdélyi Múzeum-Egyesület Érem- és Régiségtárának segédarcheológusa. 1938-tól 1945-ig a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum igazgatója.

³³ 1933. július 19-i bejegyzés. Kelemen 2008. i. m. 661–662.

³⁴ „Úgy döntöttem, művészettörténész akarok lenni”. Zádor Annával Beke László és Tímár Árpád beszélget. *Enigma*, 15. 2008. No 54. 144.

³⁵ Biró József levele Zádor Annának (Nagyvárad, 1934. június 13.) Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (továbbiakban MTA KIK Kt.) Ms 1229/2. Biró József Zádor Annának írt leveleit ld. Biró József hagyatékából. – Biró 2008. i. m. 296–345.

³⁶ Családi nevét belügyminisztériumi engedéllyel Csabaira változtatta. Ld.: Éri István: Házunk tája történelem. A Gerevich-gárda VI. Dr. Csabai István története. *Örökség*, 2009, 1. 22.

³⁷ Csabai István (1912–1943) művészettörténész, 1938-tól a Műemlékek Országos Bizottsága munkatársa volt.

„Előbb nem talált otthon, s midőn másnap délben hozzám jött, aranykeretes monoklit forgatott egy fityegtetőn. Nem valami lángész benyomást tette, s a monokli se nagy tartalommutató előttem. Annyi bizonyos, hogy Julius Caesar, Napóleon, vagy Hindenburg³⁸ nem viseltek monoklit, mégpedig nemcsak azért, mert némelyikük idejében ki se volt találva. Én azt a szerszámot félszáz év óta ismerem, de sohase láttam még igazi tartalmas és minta-ember szemén. Tán ezért is érzek legyőzhetetlen ellenszenvet iránta s vele a viselője iránt is. Renaissance és monokli. A XV. század nagy művészeire gondoltam s velük szemben az én filozopter vendégemre, aki monoklival nézi a múltat, és ezek alkotásai után a szép erdélyi renaissance emlékekkel is meg akarja ismertetni ezt a zseni-pótlékot. Délután fél kettő volt az idő, még nem ebédelhettem s ez is hozzájárult ahhoz, hogy éhesen nem talált Friedrich úr prioritás-robbantó kísérlete rózsás kedvemben. Megmondtam neki, hogy csodálkozom Gerevich úr eljárásán, aki jól kell, hogy ismerje Balogh Jolán vállalkozását, s most mégis több tanítványának ugyanazt a feladatot adja. Én már támogatásomat odaadtam, s a munka megjelenése előtt ugyanezt perfídiá nélkül másnak nem adhatom. Ha ő jött volna előbb s három év múlva, munkája készülte alatt mást segítenék megelőzésében? Nem joggal tartaná erkölcsstelennek eljárásomat? A munkának is van etikája, s ezt Gerevich úr figyelmen kívül hagyta, de én nem hagyom.³⁹ Más tárgyban szívesen állok rendelkezésére, de ebben nem tehetem. Ekkor bevallotta, hogy ő nem állhat el a tárgykörétől, most erre kapott megbízást és 400 pengő, tehát kb. 10.000 lei segélyt. Móricz Virág szintén kapott ily úti segélyt. Mennyi pénze van Magyarországnak!”⁴⁰

Júliusi hónap végén a helybeli Grandpierre Edit⁴¹ jelentette be újabb témájú kutatási szándékát. Ő sem kerülhette el sorsát, bekerült a *Naplóba*. „A múlt hét végén megjelent újra nálam Grandpierre Emil⁴² leánya. Most már a Szent Mihály-templom monográfusa akar lenni. Így hát Kolozsvár művészettörténete fölvirágozik. Félek azonban, hogy ha csak annyi lesz a kitartás ebben a kisasszonyban, mint a tavaly, úgy ez a terv is zápon marad. Tavaly a kolozsvári ötvösség emlékeihez akart hozzáfogni, s meg is nézte velem az unitárius emlékeket, azonban abbahagyta a nagy tanulmányozást, s azt se mondva, hogy félkalap, búcsúvétel nélkül meglépett innen. Én akkor is azt ajánlottam, hogy vegye csak egyik egyház, pl. a reformátusok emlékeit, vagy az itteni egyházi emlékekből egyik stílus képviselőit. Ő se tudta, hogy igazában mit akar s végre is talán arra az igazságra ébredt, hogy készülsége nem elég s mivel a forrásanyag nagy része még kiadatlan, az eredeti írásos emlékeket pedig olvasni

³⁸ Paul von Hindenburg (1847–1934) tábornok, 1925-től haláláig a weimari köztársaság elnöke volt.

³⁹ 1933. július 19-i bejegyzés. Kelemen 2008. i. m. 662.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Grandpierre Edit (1910–1966) tanár, művészettörténész.

⁴² Grandpierre Emil (1874–1938) ítéltáblai, utóbb közigazgatási bíró, politikus. A Károlyi-kormány kinevezése révén 1918. december 1-től Kolozs vármegye és Kolozsvár főispánja, kormánybiztosa. 1921-ben a Magyar Szövetség alelnöke, 1922-ben az Országos Magyar Párt elnöke. 1925-től Budapesten közigazgatási bíró.

nem tudja, jobbnak látta – s jobban is tette – félreállani. Nem tudom, hogy a templommal mennyiben jár jobban, de eredeti adatokat itt is kellene ismerni s olvasni.⁴³ Én feldiktáltam neki a templom irodalmát, ami kevés van. Ő csak a Műemlékek Orsz[ágos] Bizottsága kiadványai II. kötetében felsorolt irodalmat ismerte⁴⁴ s az újabbról semmit se. A munkát megkezdte Jakab Elek Kolozsvár története oklevéltárával.⁴⁵ Kíváncsi vagyok a folytatásra s a végére.”⁴⁶

A következő esztendő júliusának elejére a Csabai István pártfogolta kolléganő, Czobor Ágnes⁴⁷ jelentette be kutatási szándékát. „Egyszerre érkezett Csabaival s együtt is szállásoltak, olyan alapon, amely Romániában mindennapos. Én ezt másodnap tudtam meg, de mint afféle elmaradott ókonzervatív erkölcsű, vén, obskúrus alak, sehogy sem tudtam méltányolni. [...] Pestről írt nekem s az erdélyi festészet történetéhez kérte támogatásomat, a fejedelemség korában. Csak a következő négy kis tárgykörre szorítkozott: 1. A fejedelemség korának összes arcképei. 2. Az összes freskók. 3. Az összes mennyezetfestmények. 4. A címerlevelek festészete. Ily célkitűzéshez igazán a tudatlanság vakmerősége szükséges.”⁴⁸ Czobor Ágnes végül abbahagyta az erdélyi témák kutatását. Doktori értekezésének új témája: *Marinetti és a futurizmus* lett.⁴⁹

Kelemen Lajos a két fiatal kutatót jó vendéglátóként meghívta lakására, hogy kötetlenebbül beszélgethessenek. Nagy és bosszantó meglepetés érte. „Fr[iedrich]-Csabai itt átadta doctori értekezését – Az erdélyi renaissanceról.⁵⁰ Belétekintve láttam az illusztrációkból, hogy ő Alvincen, Sz[en]tBenedeken, Bethlen-Sz[en]tMiklóson és Keresden járt, s midőn ezt meg is kérdeztem tőle, igenlő válaszára rögtön láttam, hogy tavalyi nyíltan és nyersen adott leckém nem használt.⁵¹ Ő tudva ment el prioritás orszárra. Igaz, hogy ebben felbújtója legalább is olyan hibás, mint a tettes, akinek, ha már 10.000 lei útitsegélyt kapott, tenni is kellett valamit: A kérdés lényegét ennyi anyaggal úgyse lehet megoldani. Megmondtam neki, hogy értekezését még a nyáron elolvasom. Most fáradságom és elfoglaltságom mellett nem fogok hozzá, de a szünidőn mindenesetre elolvasom. Ezzel a könyvet félre is tettem. Este azonban belénéztem s akkor megláttam, hogy egy jegyzetében a Balogh Jolánnak nyújtott

⁴³ Grandpierre Editnek a témában megjelent munkája, Gerevich Tibornak írt doktori értekezése: *A kolozsvári Szent Mihály templom*. Kolozsvár, 1936. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 82.)

⁴⁴ Gerecze Péter: *A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma*. Budapest, 1906.

⁴⁵ Jakab Elek *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez*. I. Buda, 1870.

⁴⁶ 1933. július 20-i bejegyzés. Kelemen 2008. i. m. 663.

⁴⁷ Czobor Ágnes (1914–1987) művészettörténész. Jelentkezése időpontjában a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen német-olasz szakos hallgatója. 1949–1970 között a Szépművészeti Múzeum Régi Képtárának tud. munkatársa, 1970-től 1983-ig a Grafikai Osztály vezetője.

⁴⁸ 1934. július 26-i bejegyzés. Kelemen 2008. i. m. 736.

⁴⁹ Könyv alakban A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Olasz Intézetének kiadványai, 14. köteteként 1938-ban jelent meg.

⁵⁰ Csabai István: *Az erdélyi reneszánsz művészet*. Budapest, 1934.

⁵¹ 1933. július 19-i bejegyzés. Kelemen 2008. i. m. 737.

3. Zádor Anna 1954-ben. © MÉM - MDK, Tudományos Irattár

segítségemet olyan fogalmazásban írta meg, mely legalább kétértelmű. Szerinte „Balogh Jolán cikkének⁵² adatait nagyrészt K. L. kolozsvári egy[etemi] l[evél]t[á]ros szolgáltatta”.⁵³ Balogh Jolán a *Magyar Művészet*ben oly korrektül, sőt túlzottan is

⁵² Balogh Jolán: A renaissance építészet és szobrászat Erdélyben. *Magyar Művészet*, 10. 1934. 129–158.

⁵³ Csabai 1934. i. m. 41. A szerző idézett jegyzetének első mondata még elmarasztalhatóbb, melyben

elismerte neki nyújtott segítségemet,⁵⁴ hogy azt Cs[abai] úrnak megismételni nemcsak fogadatlan prókátorság, de inkább perfid túlzás, gyanúsító és a kitűnő dolgozat értékét kisebbitő beállítással, illetve alattomos rossz szándékkal. Viszont ugyanez a mondat arra is alkalmas, hogy kérdőre vonás esetén jámbor és jóakarató forrásutalás tisztuljon ki belőle.”⁵⁵

Csabai István szakmai felkészültségével a későbbiekben sem volt megelégedve. A Gerevich-émlékkönyvben megjelent tanulmányához⁵⁶ erős kritikai megjegyzéseket fűzött. „Már ez a cím helytelen, mert a cikkben tárgyalt templomok közül egyik sincs a régi Marosszéken. [...] Szakba vágó súlyos tévedés azonban Csabainak az a megállapítása, hogy Erdély legnagyobb kastélyai rokokó-ízlésűek”. Kritikái sorát ezzel a ma is megszívlelendő mondattal zárta: „Az írónak sokkal többet és mélyebben kell ismernie Erdély múltjából, szelleméből és emlékeiből, hogy jobbat alkothasson.”⁵⁷

A korszak egyetemi hallgatóinak és végzett művészettörténészeinek hiteles és megbízható bemutatása cezurát, elválasztó határvonalat eredményezett köztük és Zádor Anna szakmai hozzáállása, valamint azt meghatározó alapvető jellemvonásai között. Összevetésük alapján magától értetődő, hogy Kelemen Lajos a személyes találkozásuk hiányában is olyan véleményt formált róla, amivel kiérdemelte odaadó támogatását és szimpátiáját. (3–4. kép)

Zádor Annának a budapesti Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetemen 1922-ben elkezdett tanulmányai a befejezésükhöz közeledtek. Professzora, Hekler Antal tanácsára „a zöldfülűek vakmerőségével”⁵⁸ disszertációja témájának az *Olasz építészet-elméletek a renaissance és a barokk korában* kidolgozását választotta.⁵⁹ 1926-ban, diplomája megszerzése után elméleti témája gyakorlati helyszínén, Olaszországban folytatta kutatómunkáját. A numerus clausus miatt számára is elérhetetlen kutatói ösztöndíj helyett professzora, Hekler Antal intézett egy szerényebb támo-

arra utalt, hogy Balogh Jolán cikkének „megjelenésekor jelen dolgozatunk már készen állott.” Így akarta a téma kutatásának és feldolgozásának időbeli elsőbbségét önmagának kisajátítani.

⁵⁴ „Különös hálával tartozom Kelemen Lajos tanár úrnak, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár levéltárosának, aki nagy tudásával és páratlan emlékismeretével kutatásaimat állandóan irányította. Az ő segítségével nélkül tanulmányom nem jöhetett volna létre. Végül hálás köszönetet mondok mindazoknak, akik munkámban szóval vagy tettel segítettek, különösen pedig azoknak, akik a tulajdonukban levő műemlékek tanulmányozását számomra lehetővé tették.” Balogh 1934. i. m. 129.

⁵⁵ Uo., 129–158.

⁵⁶ Csabai István: Három marosszéki rokokó templom. *Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének 60-ik fordulójára*. Budapest, 1942. 160–170.

⁵⁷ Kelemen Lajos: Megjegyzések a Gerevich-émlékkönyv erdélyi anyagához. *Erdélyi Múzeum*, Úf. 5. 1943. 116–119.

⁵⁸ Bibó István: Zádor Anna (1904–1995). „Emberek, és nem frakkok”. *A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai. Tudománytörténeti esszégyűjtemény*. II. Szerk. Markója Csilla, Bardoly István. *Enigma*, 13. 2006. No 48. 441.

⁵⁹ Ld.: A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti Gyűjteményének dolgozatai, 7.

4. A hatvan éves Kelemen Lajos

© Sas Péter tulajdon

Még abban az esztendőben megbízást kapott a magyar klasszicizmus építészete szintézisének történeti része megírására. A tipológiai rész kidolgozására Rados Jenő kapott felkérést.

A legfontosabb kiindulópont a levéltári kutatás volt, ahol az erdélyi épületek adatainak összegyűjtése érdekében kihagyhatatlannak bizonyult Kelemen Lajos levéltáros bevonása, segítőkészségének kérése. Zádor Anna első levelének keltezése alapján 1935. augusztus 16-i dátummal – hihetőleg az ugyancsak Hekler-tanítvány,⁶³ a reneszánsz-kutató Balogh Jolán önzetlen támogatásának példájára és kollégája, Biró József tanácsára⁶⁴ – vette fel a kapcsolatot Kelemen Lajossal. A kolozsvári levéltáros

gatást, mellyel Milánóba mehetett, ahol „a pályakezdők őrangyala”⁶⁰ elvezette Leopoldo Pollachnak magyar vonatkozásokat is tartalmazó ismeretlen hagyatékrészéhez. Innen már egyenes út vezetett a téma lehetőség szerinti teljes feldolgozásáig⁶¹ majd végül kiteljesítéséig, a történelmi Magyarország klasszicista építészetének monografikus szintű összeállításáig. Első lépcsőfokként a Magyar Tudományos Akadémiának 1933-ban a székesfőváros művészettörténeti jutalmára kiírt pályázatának megnyerése jelentette. A Franklin Társulat irodalmi szerkesztőjeként szabadidejében járta Magyarország olyan tájait, városait, falvait, ahol klasszicista emlékekkel kapcsolatos adatokat gyűjthetett. Mindezek eredményeként *A neoklasszicizmus építészete Magyarországon* címen beadott tanulmány hivatalos elismeréséig öt évet kellett várni.⁶² Akkor azonban felgyorsultak az események.

⁶⁰ Bibó 2006. i. m. 442.

⁶¹ Leopoldo Pollach és Pollack Mihály. *Archaeologiai Értesítő*, 45. 1931. 187-239.

⁶² Bibó 2006. i. m. 442.

⁶³ Ld.: Markója Csilla: „Ellentétek keresztelési pontja vagy magad is.” – Zádor Anna kapcsolatai és a magyar művészettörténet-írás a két háború között. *Enigma*, 15. 2008. No 54. 46.

⁶⁴ „Valamikor 1930 táján ismertem meg a budapesti egyetemen, ahol akkor a Hekler-tanszéken voltam fizetéstelen gyakornok. Noha mindketten elég zárkóztak voltunk, elég gyorsan megbarátkoztunk, amiben része volt annak is, hogy engem is akkor a hazai barokk művészet foglalkoztatott.” Zádor Anna: Biró József (1907-1945) *Művészettörténeti Értesítő*, 34. 1985. 203. Barátságuk a továbbiakban is megmaradt, a fontosabb eseményekről levélben tájékoztatták egymást. Ld.: Sas Péter: Egy erdélyi mű.

*Napló*jának egyik bejegyzéséből kitűnik, hogy megkeresésére azonnal válaszolt. „Ma különben Dobokára akartam volna kimenni, de egész délelőttöttem lefoglalta egy dr. Zádor Annának írott 8 oldalas levelem, aki erdélyi, újklasszikus épületekről s ilyen magyarországi épületekről szóló itteni esetleges levéltári adatokról érdeklődött.”⁶⁵

Kelemen Lajos a 4. számon közölt levelét nem fejezte be. Sok személyes jellegű, bizalmas információt tartalmazott, melyek közlésével Zádor Annát esetleg erdélyi kutatásai feladására készíthette volna, márpedig ezt a legkevésbé sem szeretete volna. Idézett levelében megemlítette, hogy „a kolozsvári új-klasszikus épületekkel dr. Biró József szándékozik foglalkozni”. Majd utána rögtön hozzátette: „Részemről helyesebbnek találnám, ha ő megelégedne az erdélyi barokkal, mely igazában akár egy életre is elég dolgot ad s a XIX. századi építészeti emlékeket másnak hagyják.” „Nagysádnak célkitűzésében nagy örömmel állanék szolgálatára.” Zádor Annát levelének fogalmazásmódja vagy esetleg mástól kapott információk hatására, de teljességgel alkalmasnak gondolta kitűzött célja megvalósítására. Talán beszélhetett Biró Józseffel, hogy elégedjen meg a barokk emlékek feldolgozásával. Nem akarhatta, hogy Zádor Anna „prioritás orzónak” érezze magát és visszalépjen Biró József korábbi jelentkezése miatt. Hihetőleg ezek miatt az okok miatt nem fejezte be és nem küldte el ezt a levelét, mert személyekre vonatkozó tartalma többé nem ismétlődött meg. A szakmai közreműködők megítélésében tett megállapítása sem vált túlhaladottá: „Itt annyi a feldolgozni való, hogy tíz embernek is jut tízféléből is, s nem kell irigy kutyák módjára a másé után kapkodni.”

Zádor Anna korábban már hallhatott Kelemen Lajosról, kollégái szó- és írásbeli közléséből ismerhette legjellemzőbb tulajdonságait: őszinte szókimondását, puritán életvitelét, közismert szerénységét, eléggé meg nem köszönhető segítőkészségét. Rokonszenvet ébreszthetett benne, mert figyelmeztette a vele szembeni helyes magatartásra váradi kollégáját. Erre utalt Biró József kolléganőjének írt szóbeli diskurzusának részletében: „Ja igen, nagyon köszönöm szíves dorgatóriumát a Kelemen-ügyben. Igaza van s én egyébként nagyon is vigyázok a hálálkodásra. Speciálisan azonban maga Kelemen kérte kifejezetten, hogy ne hálálkodjak neki, mert az Erd[élyi] Múz[eam]-ban nem szokás.”⁶⁶ Zádor Anna „négy szemközt”, magánlevélben, nem a nagy nyilvánosság előtt kifejezett megemlékezése azonban jóleshetett neki. Abból az alkalomból küldte jókívánságait, hogy Horthy Miklós kormányzó a vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére „Kelemen Lajos történettudósna a történettudomány terén szerzett kiváló érdemeinek elismeréséül a Corvin-lánc kitüntetés adományozta”.⁶⁷ A levél további tartalma miatt különleges-

vészettörténész munkássága leveleinek tükrében (Biró József levelei Lyka Károlyhoz). *Ars Hungarica*, 23. 1995. 100.

⁶⁵ 1935. augusztus 24-i bejegyzés. Kelemen 2008. i. m. 794.

⁶⁶ Biró József levele Zádor Annának (Nagyvárad, 1934. június [20 körül] hétfő). MTA KIK Kt. MS 1229/9.

⁶⁷ Kiket tüntetett ki a Kormányzó Úr a Corvin-lánccal és -koszorúval? *Keleti Újság*, 1940. október 24. 245. sz. 2.

ségnek számít, befejezésül jó egészséget kívánt kolozsvári támogatójának, hogy „folytathassa munkáját a megnagyobbodott ország és az egész magyarság érdekében”. Mondatát professzorának is olvasnia kellett volna, hogy szégyenkezzen egy korábban megjelent, halála után posztumusz kötetébe is beillesztett cikkében olvasható megfogalmazásért, amikor: „közénk tolakodott magyarul beszélő idegenek”-et emlegetett.⁶⁸ Az sem tisztázott, hogyan egyeztette össze politikai meggyőződésével, hogy a leghűségesebb tanítványa az egyedüli zsidó diákja, Zádor Anna volt.⁶⁹

A Zádor–Kelemen-levelezés személyes hozadékán felüli szakmai eredményét Zádor Anna (történeti rész) és Rados Jenő (tipológia) közösen írt, máig alpmunkának tekinthető szakkönyve: *A klasszicizmus építészete Magyarországon.* (Budapest, 1943.) tartalmazza. Zádor Anna rendkívül fontosnak tartotta, hogy az éppen tíz évig tartott kutatómunkájának támogatói közül a kolozsvári levéltáros szakmai segítsége – s ezáltal tudásának elismerése –, ne merüljön feledésbe. A kötet Erdélyre vonatkozó jegyzetanyaga előtt olvasható: „Az itt tárgyalt – sajnos, minden igyekezet ellenére is hiányos – anyag összegyűjtésében, az adatok és fényképek megszerzésében dr. Kelemen Lajos főigazgató úr, valamint dr. Biró József úr értékes támogatásukkal és tanácsaikkal segítettek,⁷⁰ amiért e helyütt is őszinte köszönetemet fejezem ki.”⁷¹ Majd néhány oldallal később: „Az erdélyi kastélyokra vonatkozó fontos felvilágosításokért Kelemen Lajos főigazgató úrnak tartozom őszinte hálával.”⁷² A megjelent kötetből azonnal küldött tiszteletpéldányt, melyet kolozsvári mentora őszinte hálával köszönt meg. „Kimondhatatlan örömmel kaptam a magyarországi klasszicizmus építészetről írott hatalmas kötetet.”⁷³

Szakmai és emberi kapcsolatuk Zádor Anna kutatásainak befejezésével és kötetbe rendezett eredménye közreadásával nem ért véget. Még nem kerültek elő további írásbeli diskurzusok, de Kelemen Lajos egy 1956-ban, Balogh Jolánnak írt levelében arra utalt, hogy egykori levelezőtársa munkásságát számon tartja, méltányolja és lehetőség szerint újabb adataival szívesen támogatná. „Zádor Annát pedig könyve valamikori esetleges új kiadása, de legalább is a régi anyagának kibővítése érdekében egy sorozat új-klasszikus kisebb nagyobb kastély, udvarház és városi házról kívánom tudatni. Nehányról már csak gyászjelentést írhatok s többnek még képe se maradt, annál kevésbé alaprajza, méretei.”⁷⁴ Ígért szakmai jellegű adatait hihetőleg az abban

⁶⁸ Hekler Antal: Mindent vissza! In: Uő.: *A magyar kultúrpolitika 1919-1939.* Budapest, 1942. 49.

⁶⁹ Markója 2008. i. m. 37., 40.

⁷⁰ Biró József a Nagyvárad Római Katolikus Püspökség Levéltárában átnézte a Zádor Anna kutatásaival kapcsolatos iratanyagot. „Három csoportot, a Publico-Ecclesiasticát, a Dioecesan és a Fundationaliát kutattam át és valamennyi, Újpalotára található papirost elolvastam. Egyben kimásoltam mindent, ami legtávolabbi vonatkozásban érdekelheti magát.” Biró József levele Zádor Annának (H. n., é. n.) MTA KIK Kt. Ms 1241/8.

⁷¹ Zádor–Rados 1943. i. m. 281.

⁷² Uo., 283.

⁷³ Ld.: Kelemen Lajos 11. számon közölt levelét (MTA KIK Kt. Ms 6394/292).

⁷⁴ Kelemen Lajos Balogh Jolánnak (Kolozsvár, 1956. augusztus 23.) MOL.

az időpontban családostól Kolozsváron tartózkodó Entz Gézával⁷⁵ vagy a néhány napon belül Bukarestből Kolozsvárra érkező Balogh Jolánnal el is küldhette.

Zádor Anna sem felejtette el a levelezésben kimerülő szellemi találkozásukat. Biró József halálának 40. évfordulójára írt megemlékezésében kitért Kelemen Lajos személyiségére, akinek tragikus sorsú kollégája is oly sokat köszönhetett. Talán nem tévedünk nagyot, ha feltételezzük, hogy a rá oly jellemző „makacs hűséget” Kelemenre is kiterjesztette.⁷⁶ A legendás levéltárost „Erdély kiváló polihisztorá”-nak nevezte, akivel Biró József „személyes barátságban és – tudtommal – sűrű levelezésben is állt”.⁷⁷ Ezt a mondatát Zádor Anna akár önmagára is érthette, személyes találkozásuk hiánya és kevésbé gyakori levelezésük ellenére lelkiileg közel érezhette magához kicsit régimódi szóhasználatú, szókimondó, de mindenkor minden tiszteletet megadó kolozsvári támogatóját, erdélyi „lélekvezetőjét”.⁷⁸

Levélben elküldött írásbeli kérésre Zádor Anna – mint utóbb kiderült, éppen halála előtt egy hónappal – azonnal, postafordultával válaszolt. „Hivatkozással szíves soraira, nagyon örülök, hogy az erdélyi művészettörténészek levelezése foglalkoztatja. Sajnos nekem az Akadémia Kézirattárában lévő anyagon kívül semmi egyéb anyagom nincsen, de Biró Józsefnek volt egy kis kiállítása és akkor a család adott további leveleket. Kelemen Lajos hagyatéka tudtommal Dr. Balogh Jolánhoz került, aki ezt gondosan felhasználta. További sors[á]ról Dr. Török Gyöngyi tud felvilágosítást adni. Az általam leadott levelek a megfelelő hivatkozás betartásával természetesen felhasználhatók. Szívvelyes üdvözzel Zádor Anna”.⁷⁹ Szerencsére a kolozsvári Állami Levéltárban végzett kutatásaim során találtam Kelemen Lajosnak írt Zádor Anna leveleket is, így levélváltásuk szinte teljes egészében olvasható.

* * *

*Zádor Anna Kelemen Lajosnak
(Bp., 1935. augusztus 16.)*

B[uda]pest, 1935. VIII/16.

Mélyen tisztelt Főlevéltáros Uram,

Méltóztassék megengedni, hogy soraimmal ismeretlenül is felkeressem, de kolle-

⁷⁵ Entz Géza (1913–1993) művészettörténész. 1939–1941 között az Országos Bibliográfiai Központ, 1941–1945 között a kolozsvári Egyetemi Könyvtár munkatársa. 1945-től 1950-ig a Bolyai Tudományegyetem tanára. Visszatelepülése után 1953-tól nyugalomba vonulásáig az Országos Műemléki Felügyelet tudományos osztályának vezetője.

⁷⁶ Markója 2008. i. m. 68.

⁷⁷ Zádor 2005. i. m. 204.

⁷⁸ Markója 2008. i. m. 51.

⁷⁹ Zádor Anna levele Sas Péternek (Budapest, 1995. február 3.) Gépírásos levél autográf aláírással. Magántulajdonban.

gám buzdítására teszem, aki áradozva említi mindenkor segíteni kész jóindulatát. Már hosszabb ideje dolgozom a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából a magyarországi klasszicizmus építészettörténetén. Bár igen nehéz akadályokkal kell megküzdenem és anyaggyűjtésem még így sem tökéletes, kénytelen vagyok az eddigi eredményeket mielőbb feldolgozni. Így akadtam jegyzeteim közt azon feljegyzésre, hogy a gyömrői Teleki-levéltár jelenleg Főlevéltáros Uram feldolgozása alatt áll. Mivel a gyömrői kastély egyike a kor legfontosabb emlékeinek, amelyet csupán stíluskritikailag Pollack Mihály⁸⁰ művei sorába sorozzuk, minden további adat igen értékes lenne. Úgy hallottam, hogy erre vonatkozólag van néhány levél a gróf Teleki család levéltárában. Kérésem tehát az: ha lehetséges, méltóztassék nekem e kastély építésére vonatkozó adatokat közölni, hogy én azokat a forrás pontos megnevezésével szükség szerint felhasználhassam.

Fáradozását előre is hálás szívvel köszönve maradok megkülönböztetett tisztelettel

dr. Zádor Anna

Budapest II.
Rózsahegy u. 1/b

ROLKMI Fond 593. Dosar 92. Kézírtásos levél A BUDAPESTI KIR. M. PÁZMÁNY PÉTER TUDOMÁNYEGYETEM MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ÉS CLASS. ARCH. INTÉZETE (HEKLER-TANSZÉK) - KUNSTHIST. UND CLASS. ARCH. INST. DER PÁZMÁNY UNIVERSITAT (LEHRKANZEL HEKLER) fejlődés levélpapírján. Címzés: Nagys[ágos] dr. Kelemen Lajos főlevéltáros úrnak Cluj Bibliotheca Universitate. Feladó: dr. Zádor Anna Budapest II. Rózsahegy u. 1/b. A levél alsó részén Kelemen Lajos megjegyzése: „Válasz VIII. 19. d. u. Nem a levéltár, hanem a gróf gyömrői. Gyömrőn is van Teleki-[evél]t[á]r. Neoklasszikus emlékek: szurduki mauzóleum és m[agyar]fenesi gloriette, valószínűleg u[gyan] a[ttól] a] mestertől. Több falusi kúria (Csesznek, Esztény?)”

*Kelemen Lajos Zádor Annának
(Kolozsvár, 1935. augusztus 19.)*

Igen tisztelt Nagysád!

A legnagyobb örömmel tennék eleget kívánságának, tőlem telhetőleg -, de sajnos kérdésében ez nincs módomban.

Az a levéltár ugyanis, mely iránt Nagysád érdeklődik, nem a gyömrői levéltár, hanem gr. Teleki László (a gyömrői) levéltára. Érdekes, hogy majdnem mindenki helytelenül ismeri, vagy idézi.

⁸⁰ Pollack Mihály (1773–1855) építész, a magyar klasszicista építészet kimagasló mestere.

Itt egy időben (ezelőtt 35–40 évvel) egyszerre 3 Teleki László gróf élt s ezeket lakóhelyükről különböztették meg. Így volt a lónai vagy hosszúfalvi gr. Teleki László (Miksa fia),⁸¹ ki ma is él Hosszúfaluban; Nagybánya közelében. A másik Teleki László gróf [Teleki] Sándornak, a humanista írónak,⁸² Petőfi barátjának fia volt s ezt koltói [Teleki] Lászlónak hívták.⁸³ (Mivel mindig egy szép vizslával járt, Kolozsvárt nevezték a kutyás Teleki Lászlónak is.) Végül a harmadik volt a gyömrői (Pest m[egyje]) gr. Teleki László.⁸⁴ Ez feleségétől, Paget Ilonától⁸⁵ elválván, eladta erdélyi birtokait és kolozsvári házát s Gyömrőre költözött és ma is ott él, tudtommal.

Ennek a kolozsvári házában, mely ma is áll s a melyről nem rég dr. Bíró József írt egy b[uda]pesti folyóiratban (ha jól jut eszembe az Arch[aeologiai] Értesítőben⁸⁶), ott maradt volt a család úgynevezett lónai ágának a levéltára s 1906-ban ezt a Gróf az Erdélyi Múzeum őrizetébe adta. Ezt a levéltárat nevezik azóta Teleki László gr[óf], (a gyömrői) levéltárának. Tehát nem a levéltár gyömrői, hanem a gróf.

Ebben a levéltárban a család Teleki Mihály erd[élyi] kancellár⁸⁷ Pál fiától⁸⁸ származó ágának levelei voltak főleg, s Lónára és tartozékaira szóló birtok- és pörlevelek. Mintegy 25.000 missilis levele nagyon értékes anyag. Azonban e levéltárban Gyömrőre, illetve a kastélyra egy sornyi oklevél vagy adat sincs.

Gyömrőn is volt s tán ma is van egy Teleki-levéltár. Ebben voltak nagyrésztben a Köröstarcsai Weér család oklevelei is. Midőn a Weér címereslevél azelőtt vagy 40–50 évvel a Turulban megjelent,⁸⁹ abban a publikációban úgy emlékszem, hogy van valami e levéltárról. Én ezt a levéltárat soha se láttam s egy b[uda]pesti matematikus író nekem tavaly azt írta, hogy Gyömrőn nincs levéltár. Ebben azonban én nem hiszek s inkább hiszem azt, hogy az illető nem jól kereste azt, vagy tán lerázták őt a nyakukról azok, akiktől esetleg nem megfelelő formában tudakozódott. Ott volt Teleki-levéltár s annak valahol meg is kell lenni. A kastély építésére vonatkozó adatok csakis abban lehetnek.

Így tehát én arra adatokkal – sajnos – nem szolgálhatok.

Ha Nagysád az egész régi nagy Magyarország újklasszikus építészetével (vagy csak kastélyépítészetével?) foglalkozik⁹⁰, úgy Erdélyben is van néhány ily épület, ha nem

⁸¹ Gr. Teleki László Gyula (1866–1936).

⁸² Gr. Teleki Sándor (1821–1892) Kővárvidék főkapitánya, 1848–49-es honvéd ezredes, a Petőfi Társaság és a Magyar Történelmi Társulat alapító tagja.

⁸³ Gr. Teleki László (1863–1929) Kolozs vármegye főispánja.

⁸⁴ Gr. Teleki László (1864–1949). Első feleségétől 1899-ben vált el.

⁸⁵ Gr. Teleki Lászlóné Paget Ilona (1862–1932).

⁸⁶ A Teleki-házról van szó. Lásd Bíró József: Két kolozsvári főúri barokkpalota. *Archaeologiai Értesítő*, 48. 1934. 115–134.

⁸⁷ Gr. Teleki Mihály (1634–1690) Kővárvidék főkapitánya, országos generális, főkancellár.

⁸⁸ Gr. Teleki Pál (1719–1773) Fogarasföld főkapitánya, Doboka vármegye főispánja.

⁸⁹ Horváth Sándor: A Muronyi Weér család címerlevele 1509-ből. *Turul*, 1891. 84–86.

⁹⁰ A történelmi Magyarország klasszicista építészetével foglalkozott. Ld.: Zádor-Rados 1943. i. m.

is oly nagyszabású, mint a magyarországiak. De vannak kisebb épületek e stílus termékeiből a városokban is.

Egy nagyon finom, nemes formájú síremlék, mauzóleum van pl. Szurdokon, melyet a regényíró Jósika Miklós br. hasonlónevű atyjának emeltek s Magyarfenesen is (Kolozs m[egye]) van egy dombtetőn egy szép gloriette e nemből. Képe megjelent a Kolozs várt szerkesztett *Művészeti Szalonban*, a magyarfenesi Jósika-kastélyról szóló cikkemben.⁹¹ Nem emlékszem biztosan, de úgy hiszem, hogy a szurduki sírkápolna is megjelenhetett a *Tört. Életrajzokban*, br. Jósika Miklósnak dr. Dézsi Lajos által írott életrajzában.⁹² Sajnos, ezek építőit sem ismerem. Nemes formájú, szép emlékek. A m[agyar]fenesi ma már szétomlóban van. A kettőt valószínűleg ugyanaz a mester építhette vagy tervezte.⁹³ Nehány falusi nemesi kúria is van e stíusból. Kővárhosszúfaluban is ilyen emlék a kastély főkapuja. Építőjét ennek se tudják. A gyalui, középkori (1438 és a XV. sz. vége) eredetű várkastélyt is ebben az ízlésben alakították át, de csak külsőleg.

Nagyon sajnálva, hogy kívánságának nem tehettem eleget, maradok tisztelője:
Kelemen Lajos

Kolozsvár, 1935. VIII. 19. d. u.

Kézírásos levél. MTAK KIK Kt. Ms 1229/29.

*Zádor Anna Kelemen Lajosnak
(Bp., 1935. augusztus 21.)*

Mélyen tisztelt Főlevéltáros Uram!
Hálásan köszönöm n[agy]b[ecsű] levelét és egyúttal elnézését kérem tévedésemért. Örülök, hogy ez már mással is megesett, viszont sajnós így nincs sok reményem arra, hogy a keresett adatokat meglegjem. Végtelenül hálás lennék, ha esetleg előttem rejtve maradt klasszicisztikus erdélyi emlékekre hívná fel figyelmemet, egyházi és világi épít[észete] egyaránt érdekel. Lehet-e valami közelebbit megtudni pl. a fehéregyházi Haller-reszenciáról, avagy a füvesi (Verzár)⁹⁴ Baranyi-Zichy kastélyról? Avagy találta-tott-e a Főlevéltáros Uram által feldolgozott levéltári anyagban olyan adat, amely valamely fontosabb magyarországi emlékre nézve bír jelentőséggel?

Fáradozását hálás szívvel köszönve maradok őszinte tisztelettel

dr. Zádor Anna

⁹¹ *A magyarfenesi br. Jósika park régi gloriettje a Csicsal hegyen* címen. Tóth István rajza. Ld.: Kelemen Lajos: A magyarfenesi báró Jósika-kastély. *Művészeti Szalon*, 1927, 12. 10.

⁹² *A szurduki kápolna* címen. Ld.: Dézsi Lajos: *Báró Jósika Miklós 1794-1865*. Budapest, 1916. 267.

⁹³ A szurduki kápolna jó állapotban ma is áll. Bicsok Zoltán - Orbán Zsolt: „Isten segedelmével udvaromat megépítettem...” *Történelmi családok kastélyai Erdélyben*. Csíkszereda, 2011. 309.

⁹⁴ Füves: település Romániában, a Partiumban, Bihar megye margittai járásában. Első okleveles említése: Verzár (1888).

Budapest II.
Rózsahegy u. 1/b.
aug. 21.

Kézírásos postai levelezőlap. ~~Postkarte~~ Lev. lap. ROLKMI Fond 593. Dosar 92. Címzés: dr. Kelemen Lajos főlevéltáros úrnak Románia Cluj Calea Motilor 16. A levelezőlap felső részén Kelemen Lajos megjegyzése: „Jött VIII. 22. Válasz VIII. 23. 8 oldalas, részletes levélben.”

*Kelemen Lajos Zádor Annának
(Kolozsvár, 1935. augusztus)*

Igen tisztelt Nagysád!

Levelére sietek válaszolni, mert lehet, hogy pár napra elutazom s csak szept. 1. után leszek újra itthon, mikor szolgálatom újra kezdődik. Mivel hivatali helyiségembe nem mehetek be, mert az a nagytakarítás miatt be van zárva előttem is: főleg csak emlékezetből írhatok.

Mindenekelőtt azt tudatom, hogy a kolozsvári új-klasszikus épületekkel dr. Biró József szándékozik foglalkozni. Ő azonban most az őszön, midőn ide jön, egyelőre Gernyeszegről vonatkozó kutatásait akarja befejezni.⁹⁵ Ő a barokkal kezdte s az ezután következő stílusok alkotásai mind érdekelték. Itt meglehetősen sok épülethez vittem el és sokról csinált följegyzést, rajzvázlatot vagy fényképfölvételt. Az utóbbiak azonban nem elég jók. Részemről helyesebbnek találnám, ha ő megelégedne az erdélyi barokkal, mely igazában akár egy életre is elég dolgot ad s a XIX. századi építészeti emlékeket másnak hagyná. Hiszen pl. csak Szamosújvár 20-25 szép barokk házának feldolgozása legalább 2-3 évi munka, ha alaposan akar dolgozni. Ő eddig elég szerencsével és gyorsan dolgozott. Én jobban szeretném, ha inkább lassabban és alaposabban dolgozna. Utolsó tanulmánya is a bonchidai szép gr. Bánffy-kastélyról⁹⁶ pl. ép[er] az ottani szobrok méltatása és fényképfölvételének nézőpontjából engem nem elégít ki, pedig én nem vagyok e téren szakember s amit írogattam művészettörténeti cikkeket, azokat inkább a figyelem felhívásáért és azért írtam, mert itt – sajnos – már magyar író ezen a munkatéren nem volt. Én főleg a történeti nézőpontokra ügyeltem s az épületeknek inkább történetéről írtam, mely már szakom.

Ezért rendkívül örültem, midőn dr. Balogh Jolán a renaissance kutatására itt megjelent, mert őt minden tekintetben hivatottnak láttam erre a tárgykörre s tőlem telhetőleg a legnagyobb készséggel támogattam kutatásait és adatszerzését.

⁹⁵ Ld.: a kutatások végeredményét: Biró József: *A gernyeszegi Teleki-kastély*. Budapest, 1938.

⁹⁶ Biró József: *A bonchidai Bánffy-kastély*. Cluj, 1935.

Megütközéssel láttam aztán hogy midőn erre a szép és nagy tárgyra már harmadik éve volt dolgozó erő: akkor ide olyan ifjak jöttek be – mindkét nemből –, akik tudás és hivatottság dolgában mérföldekre állottak hátra s mégis az évek óta dolgozó hivatottabbnak a prioritására törtek.

Természetes, hogy én ily kísérletezést nem támogathattam s ezt nyíltan megmondtam a kísérletezőknek. Az illetők különös és meggyőződéses szerint fogyatékos irodalom-ethikai érzékére vall az, hogy ezek után – amint értesültem – eljárásomban nem a prioritás becsületes és minden úri emberre kötelező védelmét, hanem a „monopolizálást” látták.

Ily felfogású emberekkel én jövőre szóba se állok s hozzám bármelyikük hiába fordul többé más tárgykörben is.

Itt annyi a feldolgozni való, hogy tíz embernek is jut tízféléből is, s nem kell irigy kutyák módjára a másé után kapkodni. Aztán tanulni kell előre is. Hiszen jött ide be olyan művészettörténész dr., aki pl. Elias Nicolai nevét se ismerte – az erdélyi renaissanceról írni.⁹⁷ S jött egy kis, fiatal leány, nagy célkitűzésekkel, de tárgyában minden helyi előkészület nélkül.⁹⁸ Az idén pedig egy egyetemet végzett olyan tanárjelölt keresett fel, aki az erd[élyi] románság reformációját akarta feldolgozni doktori értekezésül, de a román nyelvet csak most akarja tanulni s azt se tudta, hogy pl. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*⁹⁹ is vannak a világon.¹⁰⁰ Úgy látszik, hogy B[uda]pesten elég szellemtörténésznek lenni, de a forrásokat nem kötelező ismerni. Mi még más-ként tanultuk ezt. Most előbb a toronygombot akarják föltenni, mielőtt falak és fedél lennének. Ilyen csodagyermek nem ideáljaim. Maradjanak maguknak.

Nagysádnak célkitűzésében nagy örömmel állanék szolgálatára, de kevés nekem ahhoz a tudományom ezen a téren.

A múlt alkalommal említett néhány emléken kívül meg kell említenem innen Kolozsvárról a kolozmonostori Kálvária épületét, mely annyira rokon a szurduki mauzóleummal és a magyarfenesi gloriattal, hogy nem lehetetlen mestereik azonossága. Van itt aztán még e nemből egy nagyon bájos kis kerti gloriatta a Mátyás szanatórium¹⁰¹ udvarán.¹⁰²

Kézírásos, el nem küldött levéltöredék. ROLKMI Fond 593. Dosar 92.

⁹⁷ Ld. a 24. és a 28. sz. jegyzeteket.

⁹⁸ Ld. a 47. sz. jegyzetet.

⁹⁹ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. I–XXI. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1875–1898.

¹⁰⁰ Szóts Gáborról, Szóts Farkas (1851–1918) református teológiai igazgató unokájáról van szó. Ld. az 1935. július 30-i bejegyzést. Kelemen 2008. i. m. 787.

¹⁰¹ Mátyás Mátyás (1888–1956) nőgyógyász, szülész orvos. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem tanára, 1920 után a Park Szanatórium igazgatója. 1945-től a Bolyai Tudományegyetem nőgyógyászati tanszékének előadótanára, 1948-tól a marosvásárhelyi Orvostudományi és Gyógyszerészeti Intézet sebészeti tanszékének vezetője.

¹⁰² Kelemen Lajos a mondat három utolsó szavát ceruzával írta be.

Kelemen Lajos Zádor Annának
(Kolozsvár, 1935. augusztus 23.)

Mélyen tisztelt Nagysád!

Sietek aug. 21-i levelezőjére válaszolni, mert pár napra elútzom s csak szept. 1. után leszek újra itthon, midőn szolgálatom újra megkezdődik.

Csak hirtelenében eszembe jutó emlékekről írhatok az erdélyi újklasszikus épületek közül, s ezekből is első sorban a Kolozsvárt levőkről. Semmi forrás nincs kezemenél, mert hivatalos helyiségem a nagytakarítás miatt előttem is be van zárva, könyveimet pedig egy hónappal ezelőtt lezajlott költözködésem után még nem hoztam haza. Így csak emlékezetből, hiányosan írhatok.

A már a múltkor jelzett néhány emléken kívül Kolozsvárról a Nagysád tanulmányai körébe vágó épületek közül első sorban a ref. kéttornyú templomot említtem meg, mely az 1820-as évektől az 1850-es évek elejéig épült. Fölszentelésekor emlékfűzet jelent meg róla Szilágyi Ferencz történetírótól¹⁰³, Szilágyi Sándor történetíró¹⁰⁴ édesapjától. Ez valószínűleg Budapesten is megvan.

Legrégibb fényképfölvétele 1860 tájáról megvan az Erdélyi Múzeum Levéltárában. Új fölvételei kívülről képeslapokon közkézen forognak és itt kaphatók. Belsejét most a nyáron fölvette egy kolozsvári építészeti emlékekről szóló füzete részére dr. Balogh Jolán s ezt az őszre bizonyosan elő is hivatja, mert a fűzet a terv szerint az idén megjelenik.¹⁰⁵ Egyébként az épületről van szó valamelyik régi kolozsvári naptárban¹⁰⁶ is, de nem tudom, hogy melyikben. Szinnyei *Repertoriuma* két történelmi kötetében¹⁰⁷ azonban ez a cikk valószínűleg megtalálható, mert ő 1885-ig a naptárakat is földolgozta.

Ugyanitt, a kolozsmonostori kálvária-épület, a régi Szt. Benedek rendi (most gör[ög] kath[olikus]) templom szomszédjában a szurduki mauzóleummal és a magyarfenesi gloriattal rokon épület. Veress féle fölvétele 1860 tájáról¹⁰⁸ megvan az Erd[élyi] Múzeum levéltárában s lemeze is van, melyről 20 v[agy] 30 leírt lehet levonatot készíttetni. Építőjéről semmit se tudok, de egészen bizonyos, hogy ez nem

¹⁰³ *A kolozsvári evangelico-reformata eklézsia története. Hiteles kútfőkből egybeszedve az ujjonnan épülő külső templom fundamentomába az emlékirás letétele alkalmosságára october 3-dikán 1829-ben ki-adta Szilágyi Ferenc.* Kolozsvár, Ref. Kollégium, 1829.

¹⁰⁴ Szilágyi Sándor (1827-1899) történész. 1875-től a *Századok*, 1878-tól a *Történelmi Tár*, 1885-től a *Magyar Történelmi Életrajzok* könyvsorozat szerkesztője.

¹⁰⁵ Balogh Jolán: *Kolozsvár műemlékei*. Budapest, 1935.

¹⁰⁶ A külvárosban, épülőfélben lévő evang. ref. templom története. *Kolozsvári natpár [sic!] 1849^{ik} évre*. V-dik év. Kolozsvárt, Tilts János, [é. n.], 23-28.

¹⁰⁷ Szinnyei József: *Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertoriuma. Történelem és annak segédtudományai*. I-II. Budapest, 1876-1885.

¹⁰⁸ Ld.: Sas Péter: *A Szamos-parti Athén. A 19. századi Kolozsvár és lakói Veress Ferenc felvételein*. Kolozsvár, 2003. 71.

kikutathatatlan, mert a régi kolozsmonostori róm[ai] kath[olikus] státusuralom irományai itt két szekrényben a Róm. Kath. egyháznál megvannak, csak legyen, aki erre időt szánhasson.

Ilyen épület volt a gr[óf] Mikó-villa, az Erdélyi Múzeum első épülete is, mely némi átalakítások és bővítések után ma is megvan. Tán Gr[óf] Bethlen Lajos¹⁰⁹ építtette 12 holdas parkja közepébe. Tőle vette meg gr[óf] Teleki József a gubernátor és történetíró¹¹⁰ s ennek utódaitól, illetve örököseitől a kertet épületeivel gr[óf] Mikó Imre,¹¹¹ aki aztán felajánlotta és oda ajándékozta az Erdélyi Múzeum épületének. Én nem tudom biztosan, hogy ezt az épületet építtette-e Bethlen Lajos gróf, – mert ő építtetett volt ott. Neki önéletrajza nyomtatásban is megjelent¹¹² s az B[uda]pesten kapható a M[agyar] N[emzeti] Múzeum könyvtárában. Ha a ma is álló épület nem az ő, hanem a Teleki József gr. építése lenne, úgy az még érdekesebb lenne, mert ő sziráki (Nógrád m[egye]) birtokos volt, ismerős lehetett a pesti nagyobb építőmesterekkel s így ennek az épületnek tervezőjét azok között lehetne keresni. A Szirákon levő levéltár nyújthatna erre tán adatokat. (Lehet, hogy Gyömrőre is!) Előbb azonban az kutatandó ki, hogy a két első gazda közül ezt az épületet melyik építtette.

Teleki József gr. levéltára különben részben a család ú. n. lónai ágának levéltárával itt van az Erd[élyi] Múzeumban. Ez az, amelyről már a múltkor írtam.¹¹³ Ebben azonban semmi építkezési adatot se láttam a kérdéses épületre s tervrajza sincs –, holott a levéltár több más tervrajzot megőrzött. Ez a negatív-adat arra mutat, hogy Bethlen Lajos építtette tán a villát, akinek fejlett műérzéke volt. Ő építtette Kerlésen a ma már romba-dőlésnek indult kastélyt is, melynek képe utoljára Lukinich Bethlen-monografiájában¹¹⁴ Sebestyén József¹¹⁵ rajzában, megjelent.¹¹⁶ Erről meglehetősen érdekes részletek vannak Kádár József Szolnok Doboka vm. monografiájában, Kerlésnél.¹¹⁷ Ez a kastély is Nagysád tanulmányköréből való. Az építés iratai azonban Kerlés 1848-i feldúlásakor kétségtelenül elpusztultak.

Új-klasszikus épület »volt« itt a ma is álló főtéri B[á]r[ó] Jósika-palota, melynek 1860 tájáról való Veress-féle képe megjelent a *Pásztortűz* 1926–28. évfolyamai közül

¹⁰⁹ Gr. Bethlen Lajos (1782–1867) naplóíró.

¹¹⁰ Gr. Teleki József (1790–1855) csanádi főispán, a Tiszamelléki Egyházkerület és a sárospataki kollégium főgondnoka, gubernátor, történetíró.

¹¹¹ Gr. Mikó Imre (1805–1876) államférfi, művelődés- és gazdaságpolitikus, történész, „Erdély Széchenyije”. 1854-ben az Erdélyi Gazdasági Egyesület és 1859-ben az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalapítója. 1848-ban és 1860–1861-ben Erdély kormányzója, 1867 és 1870 között közmunka és közlekedésügyi miniszter.

¹¹² Szádeczky Lajos: *Gróf Bethlen Lajos önéletrajza*. Kolozsvár, 1908.

¹¹³ Ld.: Kelemen Lajos 2. sz. levelét (Kolozsvár, 1935. augusztus 19.).

¹¹⁴ Lukinich Imre: *A bethleni gróf Bethlen család története*. Budapest, 1927.

¹¹⁵ Köpeczi Sebestyén József (1878–1964) heraldikus, festőművész, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár tisztviselője, Románia 1920 utáni címerének megtervezője.

¹¹⁶ Lukinich 1927. i. m. 534.

¹¹⁷ Kádár József: *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*. IV. Deés, 1901.

valamelyikben Ladihai Vincze (Jancsó Benedek dr.¹¹⁸) cikkében (*Az 1834-i kolozsvári forradalom*) Jósika Miklós br. említi emlékirataiban, hogy gyermekkorában ez az épület még egy emeletes volt.¹¹⁹ A második emeletet 1828-ban rakták reá. Ennek évszámából az utolsó római számjeleket már majdnem leőrölte az idő, úgyhogy ma holnap olvashatatlan ez az évszámfőirat a homlokpárkányzaton.

A B[á]r[ó] Jósika hitbizományi levéltárban én kétszer dolgoztam, de az építetésre nem találtam semmit, pedig az érdekelt s kerestem is.

Nem tartom lehetetlennek, hogy már említett kétféle falusi Jósika-építkezés és ez a palota egy helyről, illetve iskolából kerültek, bár a család más ága építtette az előbbieket. Azonban mindkét ág itt telelt Kolozsvárt, egymáshoz jártak, egymás dolgait tudták, s ismerhették és használhatták egymás bevált építéseit is.

A mauzóleum és a gloriette azonban jóval későbbiek, mint a kolozsvári palota, úgyhogy mind ezért, mind más – stíluskritikai – nézőpontból se merném a három épületet ugyanazon mesterének mondani.

Nagysád tanulmányai körébe vágna még itt a városháza, mely 1848 előtt 1–2 évvel épült s mellette, keletre az egykori gr. Kendeffy-ház. Az utóbbira lehet, hogy lesznek adatok az Erd[élyi] Múzeumban őrzött m[agyar]fenesi Jósika – (nem a másik, külön levő hitbizományi) levéltárban. Ennek azonban XIX. századi része nagyobbára rendezetlen még. Midőn rendeződik –, ha megérem – figyelemmel leszek erre a kérdésre.

Végül mondhatni a legfinomabb és legszebb ily épület egy bájos kis kerti gloriette v. pavilon, a mai Mátyás-féle szanatórium udvarán, illetve kertjében,¹²⁰ a volt Külmonostor utca északi során. Hirtelen nem tudom, hogy melyik mágnás családé volt ez a kert, de ott Jósika-, Csáky- stb. kertek voltak. Szükség esetén könnyű ezt megtudni. Ez a bájos kis épület még tán soha le se volt fényképezve. Itt senki nem foglalkozott ezekkel a szép emlékekkel tavalyelőttig, mikor dr. Biró József ide jött, s a legtöbb barokk és utána következő stílusokban épült emlékhöz magam vittem el. Ő sokról készített fényképet vagy vázlatrajzot, s egy-két jegyzetet. Fényképei azonban a legtöbbször nem elég jók, amit eléggé bizonyít a bonczhidai gr. Bánffy-kastély monografiájában¹²¹ megjelent sok főlvétele, ahol különösen a szobrok gyarlóságversenyben tűnnek ki egymás között –, vagy alatt.

Biró előtt én is írtam pár cikket építészeti emlékekről. Én azonban nem vagyok műtörténész s főleg az épületek történeti múltjával és emlékeivel foglalkoztam.

Még a temető emlékeiből is meg kell említenem a Mauks család nagy, piramis-sírboltját, klasszikus bejáratával. Képe megjelent a *Pásztortűz* valamelyik évfolya-

¹¹⁸ Jancsó Benedek (1854–1930) kisebbségpolitikai és nemzetiség-történeti szakíró. 1895–1898 között a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztályának, 1907-től a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tisztviselője. 1911–1919 között az általa szervezett Országos Szabadoktatási Tanács ügyvezető alelnöke. 1922-től a szegedi Ferenc József Tudományegyetem tanára.

¹¹⁹ Ladihay Vincze: *Az 1834-iki kolozsvári deákforradalom. Pásztortűz*, 12. 1926. 32.

¹²⁰ Ld.: a 101. sz. jegyzetet.

¹²¹ Biró 1935. i. m.

mában, 1926–30 között, halottak napja körül, Debreczeni László szép rajzában.¹²² Kendeffy Ádám gr.¹²³ négy szunnyadó oroszlánnal őrzött oszlopsíremléke is ide sorolható. Mindkettő alkotója ismeretlen előttem.

*

A vidéken általam látott épületek közül a szomszédos (9 km) Szászfenesen a »volt« gr. Mikes-udvarház földszintes épülete s szép lovardája; távolabb, Bánffyhunyadtól 13 km-re a nagyalmási volt gr. Csáky-kastély földszintes épülete (1821), s Dobokán (40 km) egy igen szép, de már lebontott loistálló voltak ily épületek. Az előbbieket még állanak; de az almási egy része nagyon megrongáltan. Hatalmas melléképületeit tavaly hordták szét, építőanyagoknak. Itt ez lesz a sorsa a kastélyok és udvarházak egy részének, mert az ú. n. földreform a fenntartásra való földet kihúzta alóluk. Magyarországon is ez lesz a sorsa sok szép emlékeknek, ha nem tanulnak a mások hitványságán s csak demagóg-jelszavakra tekintenek. Hiszen ott kétségtelen, hogy legfőbb ideje a latifundiumok megszüntetésének; de ebből nem következik, hogy öljük meg műemlékeinket is velük. Fenntartásukra földet kell hagyni, de ezt csakis az épületre való hasznosítás kötelezettségével és ellenőrzésével. Magam nem láttam, de képből ismerem Déva mellett a marosnémeti kastélyt, melyet gr[óf] Gyulay Lajos¹²⁴ építtetett az 1830-as években. Az építés vesződéseiről több helyt olvastam gr[óf] Gy[ulay] Lajos naplóiban,¹²⁵ melyeket az Erd[élyi] Múzeum kéziratára őriz. Építőmesterét, illetve tervezőjét, ha jól jut eszembe Stullernek hívták.¹²⁶ Könyomatú arcképe is megvan gr[óf] Gy[ulay] L[ajos] metszetgyűjteményében.

Itt B[ár]r[ó] Huszár Pálné gr[óf] Nemes Pólinak¹²⁷ egy kb. 150 darabból álló kastély- és udvarház-kép albuma van, főleg Erdélyből. Ezek közt is vannak bizonyára olyan képeslapok és fényképek, melyek Nagysádat érdekelhetik. Ő azonban még nincs itthon s tudtommal csak szeptemberben jön haza. Ha szükséges lesz: engedelmével majd az albumot áttekintem.

A Nagysád által kért fejéregyházi gr[óf] Haller-kastélyt én – sajnos – csak kívülről láttam –, legelőbb 1899. júl. 31-én, midőn Marosvásárhelyről biciklin

¹²² A Mauksch család síremléke a házsongárdi temetőben. *Pásztortűz*, 14. 1928. 521.

¹²³ Gr. Kendeffy Ádám (1795–1834) szabadelvű politikus.

¹²⁴ Gr. Gyulay Lajos (1800–1869) politikus, ellenzéki követ, a reformkori értelmiség egyik vezéralakja, naplóiíró.

¹²⁵ Gyulay Lajos hatvan évig vezetett, száznegyven kötetes kéziratos naplójáról van szó. Egyes részei megjelentek, lásd *Gyulai Lajos naplói. 1848–1849.* I–II. Sajtó alá rend. V. András János, Csetri Elek, Miskolczi Ambrus. Budapest, 2003. és *Gyulay Lajos: Napló (1820–1848).* Sajtó alá rend. Csetri Elek. Kolozsvár, 2004. A Szegedi Tudományegyetem Klasszikus Magyar Irodalom Tanszéke 2007-től elkezdte a teljes napló publikálását, melyből eddig 16 kötet készült el.

¹²⁶ Kelemen Lajos jól emlékezett. *Vö. Bicsok–Orbán* 2011. i. m. 246.

¹²⁷ Br. Huszár Pálné gr. Nemes Polyxena (1882–1963).

mentem el a Petőfi emlékünnepeyre.¹²⁸ Akkor nem volt időm bemenni s azóta csak a vonatról láttam, többször is. Nagyszabású, várkastélyszerű, emeletes épület. Bizonyára még ren[eszánsz]-alkotás, melyet a sokféle átalakítás aztán kiforgatott. Én 1926-ban v[agy] 27-ben az *Ellenzék*ben egy tudósítást olvastam pusztulóló voltáról. A cikket néhai Kuncz Aladár írta. Azóta semmit se olvastam róla, de tavaly őszön láttam, hogy áll még –, a vonatról.¹²⁹

A füvesi kastélynak hírét se hallottam. Ez nincs is a tulajdonkép[pen] Erdélyben.

A nálunk őrzött levéltárak egyikében sincs a mostani Magyarország kastélyaira építészettörténeti anyag. Erdélyiekre azonban van, bár kevés, de új-klasszikus adatokra nem emlékezem. Lehet azonban, hogy pl. a gr[óf] Gyulay- és Kuun-levéltárban Marosnémeti építésére akad valami, a levéltár később bejött és még rendezetlen részében. A rendezett anyagban nincsen.

A gyömrői gr[óf] Teleki-levéltárat jól ismeri dr. Iványi Béla¹³⁰ szegedi egy[etemi] tanár, aki – úgy értesültem – kezelte is ezt.

Tessék tőle érdeklődni. Ha azonban őt a művészettörténet nem érdekelte, úgy lehet, hogy nem emlékezik az ily anyagra, még ha van is. Mindenesetre legjobb lenne a személyes kutatás –, de a kérdezés se árt.

Itt is legtöbbet érne, ha Nagysád bejöhethetne, mert a közvetlen tapasztalás és szemlélet mindennél többet ér. Dr. Balogh Jolán is kincseket érő emlékanyagot talált a renaissancera.¹³¹ – Most már a művészettört[éneti] kutatás elé is akadályokat gördí-

¹²⁸ Ld. az 1899. július 31-i bejegyzését: „Tegnap Segesvárt, a Petőfi-ünnepen voltam. Felsőleges szép ünnep volt. Reggel négy órakor indultam hazulról. [...] Az 53 km út után körül-belől negyed és fél kilencz között Segesvárt voltunk. Már a piaczon nyüzsgött a nép. Mindenfelé a vidékről besereglett magyar intelligenciával, kolozsvári vendégekkel, az ország minden részéről összesereglett emberekkel s tömérdek székellyel találkoztunk. Akkor is folytonosan érkeztek a szekerek és kocsik. Vajától Segesvárig mi is elhagytunk legalább tízet. Kilencz órakor kiindultunk Fejéregyház felé. Az úton sűrű csoportokban siettek ki Segesvárról oda. Több száz gyalogost s 20–30 kocsit hagytunk el. Fejéregyháza közt találkoztunk a bandériummal. Csak 20–25 főből állott, de oly szép emberek voltak, s úgy néztek ki, mintha a Rákóczi seregéből marasztották volna ide őket. Br. Orbán Ottó, a vezetőjük kék posztó atillában, fekete nadrágban, fekete, sastollas, forgós süveggel, vagy kalppaggal és oldalán négy ujjnyi széles Mária Terézia-karddal gyönyörű lovon ült. Kevéssel utánuk a szekerek és kocsik érkeztek. A második négyes fogaton többedmagával Ugron Gábor ült. Csakhamar megállottak, rendezkedtek, s mi is felmentünk az órházhoz, a bicikliket pedig a felvezető út mellett a fogadóban hagytuk. Jó közel jutottunk a szónoki emelvényhez. Alig 15 lépésre állottunk attól, s jóllehet a szónokok mind felénk háttal állva beszéltek, mindeniknek minden szavát hallhattam.” Kelemen Lajos: *Napló I. (1890–1920)* Sajtó alá rend. és bev. Sas Péter. Kolozsvár, 2017. 203–204.

¹²⁹ 1940-ben „az enyészet sorsára jutott”. Keresztes Gyula: *Maros megyei kastélyok és udvarházak*. Marosvásárhely, 1995. 70.

¹³⁰ Iványi Béla (1878–1964) jog- és művelődéstörténész, levéltáros. 1917-től 1926-ig a debreceni Tisza István, 1927–1938 között a szegedi Ferenc József Tudományegyetemen a magyar alkotmány- és jogtörténet tanára, majd 1944-ig a körmenyi herceg Batthyány-Strattmann család levéltárosa.

¹³¹ Kutatási eredményeinek feldolgozását és közreadását lásd Balogh 1943. i. m.

tenek, amiben Petranu Coriolánnak¹³² vannak szomorú érdemei –, de egy kis bátorsággal és ügyességgel az általam jelzett összes emlékeket veszélytelenül meg lehet nézni s le lehet fényképezni és mérni most is.

Kezét csókolja tisztelője:

Kelemen Lajos

Kolozsvár, 1935. VIII. 23. d. e.
Cluj. Calea Moșilor 16. (Romania.)

Kézírásos levél. MTAK KIK Kt. Ms 1241/49.

Kelemen Lajos Zádor Annának
(Kolozsvár, 1935. december 27–28.)

Igen tisztelt Nagysád!

A múlt vasárnap tudtam meg, hogy B[á]r[ó] Huszár Pálné öméltósága a múlt héten hazaérkezett s azon délután már fölmentem hozzá, hogy megnézzem képeslap-albumát, melyben emlékeztem, hogy új-klasszikus ízlésű udvarházak és kastélyok képeit is láttam.

Csak ily későre intézhettem el ezt a dolgot, mert az őszön írott levelem után Nagysád csak vagy három hét múlva válaszolt s mire levelét kaptam, a Báróné elutazott. Később volt még itthon, de akkor nem érkeztem hozzá fölmenni, s aztán újra elment. Ha annak idején egy héten belől választ kaptam volna, úgy mindaz, amiről csak most írok, már negyedéve Nagysád kezénél lehetett volna, mert akkor volt véletlenül időm. Én nagyon elfoglalt ember vagyok, nem érkezem bármikor jární, írni s ha azt látom, hogy a tőlem kértett ügy várhat az érdekeltnél 3–4 hetet, akkor én se töröm magam a gyorsaságért, mert nekem itt mindig halommal áll az elintézni valóm s azok ügyét intézem előbb, akik idején írnak. Így is eleget késlekedem, mert nagyon sokan vesznek igénybe.

Mivel a Nagysád részére rendelkezésre álló szabad időmben válaszát hiába vártam, az ügyét félretettem, mert – mint az előbb írtam – levele jöttök a Báróné nem volt itthon s később más dolgaim megtorlódtak.

Most pár napi karácsonyi szünetnapunk van s ezt fölhasználom, hogy kérdéseire – amennyire tudok – válaszoljak. (5–9. kép)

¹³² Petranu Coriolan (1893–1945) művészettörténész. 1918-ban a budapesti Képzőművészeti Múzeum napidíjasa, 1920–22 között a romániai múzeumok felügyelője, majd a kolozsvári I. Ferdinand Egyetem tanára. Biró József megerősítette Kelemen Lajos véleményét. „A román tudósok (Petranu, Vătășianu etc.) fűtyülnek a nyugati emlékekre. Egyszerűen negligálják a nyugati stílus emlékeit. Legszívesebben lerombolnák őket. Szerintük Erdély kizárólagos műemlékei a kis fatemplomok.” Biró József levele Zádor Annának (Nagyvárad, 1943. augusztus 13.) Ld.: Biró 2008. i. m. 343.

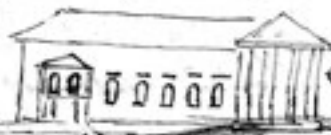
teljesen valószínűleg az egyik legújabb, ahelyett ide-
járunk. Itt a legújabb kőházban, amit nagyon sokan
szépnek ítélték.

Mivel a Magyarországi műveltségére állt a szabad i-
stambul válogatásába vártam, az újat felvettem, amit
mit a legújabb istan - levele jötték. Mivel nem volt itt
keresés és készült más dolgaim megteremtésére.

Most pár napi kovácsosági munka után van a legújabb
házban, hogy kőházban a magyar nyelv - válogatás

Legújabb azonban az ^{az} Huszár Pálné könyv albumában levő
pár képről is. Itt a legtipikusabb új klasszikus ízlésű
épület - magyar-csesztvei gróf Miksa kastély.

A falu Marosújvár közvetlen szomszédjában, a Maros terén
fekszik. A kastély földszintes épület s hatalmas, szép park
környezet. Nem jártam benne, de 2-300 lépcsőről a fák közt
futólag láttam, 15 évvel ezelőtt. Nemesen egyszerű, szép épület.

(Huszár Pálné könyv albumában, mit e
válogatás, mutatni szeretne.)
(2+5 utca) az új klasszikus épület
még egyszerű.

Építésztervvel, vagy tervezéssel nem is tudok. Csak tudtam,
hogy gróf Miksa, gróf építette, aki Kolozsvárt is, a volt bel-
miniszter utcaiban az 1880-as évek végén (1896-97) szép
magyar, egyszerű, új klasszikus ízlésű házat építtetett.
Valószínűleg építőjének is nagyon kedvelt.

5. Részlet Kelemen Lajos 1936. 12. 28-án kelt leveléből

Legelőbb azonban az özv. Huszár Pálné b[á]r[ó]né albumában levő pár képről
írok. Itt a legtipikusabb új-klasszikus ízlésű épület a magyar-csesztvei gróf Miksa-
kastély.

A falu Marosújvár közvetlen szomszédjában, a Maros terén fekszik. A kastély
földszintes épület s hatalmas, szép park környezeti. Nem jártam benne, de 2-300
lépésről a fák közt futólag láttam, 15 évvel ezelőtt. Nemesen egyszerű, szép épület.

(Ilyenszerű beosztással, mit e silány vázrajz mutatni szeretne.)

(Ezen az oldalon is 2 + 5 ablak.) NB. Az ablakok fennebb vannak és magasabbak.

Építómesteréről vagy tervezőjéről semmit se tudok. Csak gondolom, hogy gr[óf] Mikes János¹³³ építtette,¹³⁴ aki Kolozsvárt is, a volt Belmonostor utcában az 1840-es évek vége felé (1846–47) szép nagy, egyemeletes új-klasszikus ízlésű házat építtetett. Valószínűleg építőjük is azonos lehetett. Szükség esetén azonban lehet, hogy Magyarcsesztvéről a Grófnétól felvilágosítást kaphatok. A jövő nyáron a levéltár betekintésére oda szeretnék menni s ha addig nem késő, úgy akkor hihetőleg egyet-mást megtudhatok. A levéltárt jelentékeny pusztulás érte ugyan, de nem lehetetlen, hogy esetleg lehet ott adat az építtetésre is.

Új klasszikus ízlésű épületnek látszik a levelezőlapról Mezőméhesen a gr[óf] Béli-kastély is. Egyemeletes, nagyobb épület. Ezt a természetben nem láttam. Kolozs megyében van, a Mezőségen. Építőiről semmit se tudok s elég indolens gazdairól se hiszem, hogy sokat tudjanak. Csak sejtem, hogy tán gr[óf] Béli Ferenc építtette, aki utazott, Amerikát is megjárt ember volt s az építés ideje aligha nem az 1830-as évek vége, vagy az 1840-es évek eleje.

Görcsön (Szilágy m[egye]) Wesselényi kastélyának egy része új. A képről új-klasszikusnak látszik, de így nem tudom megmondani, hogy nem-e ép[er]en ez az új része. Én ezelőtt 8 évvel futólag jártam ott, de egy óránál sem sokkal több időzésem alatt oly sok mindent megnéztem, hogy a kastély képe csak homályosan maradt meg emlékemben. Különbön képe megvan Petri Szilágy v[ár]m[egye] monografiájában.¹³⁵ Erről adatokat tudhatok meg b[á]r[ó] Wesselényi Istvánnétól, ha szükségesek. (Régebb Serédy-, aztán gr[óf] Andrassy-birtok volt, s csak az 1916-ban meghalt Wesselényi Miklós b[á]r[ó] vette, midőn öccsével megosztozott, kb. fél századdal ezelőtt.)

Abafája (Maros-Torda m[egye], Szászrégen mellett) b[á]r[ó] Huszár kastélya is új-klasszikus vonásokat mutat, de ezen többször történt bővítés, átalakítás. Negyedszázaddal ezelőtt jártam benne s akkor is egy Kápolnay nevű kolozsvári építész¹³⁶ volt ott, valami javítási vagy átalakítási munkáért. Akkor én a neo-klasszicizmusról úgyszólván semmit se tudván még, nem is jegyeztem meg semmit az épületről. Arra emlékszem, hogy nagy emeleti ebédlőjében szép faragott mennyezete volt, mely akkori gazdája, B[á]r[ó] Huszár Károly¹³⁷ műve volt.

A család levéltárának maradványait itt őrizzük az Erd[élyi] Múzeumban, de ott a kastélyra adatok nincsenek. Mai gazdája b[á]r[ó] Huszár László¹³⁸ aligha tud valamit is a feleségével¹³⁹ örökölt szép épület múltjáról s építőjéről; de szükség esetén írhatok nekik.

¹³³ Gr. Mikes János (1804–1880) politikus, dobokai követ, az országgyűlési ellenzék tagja.

¹³⁴ Mikes János építtette a 19. század derekán. Bicsok-Orbán 1911. i. m. 391.

¹³⁵ Petri Mór: *Szilágy vármegye monographiája*. III. Budapest, 1901. 457.

¹³⁶ Kápolnai Lajos építómester, Kolozsvár, Zápolya (ma general Traian Moşoiu) utca 6. sz. alatt.

¹³⁷ Br. Huszár Károly (1829–1895) honvédhuszár, országgyűlési képviselő.

¹³⁸ Br. Huszár László (1884–1966) ulánus főhadnagy, földbirtokos.

¹³⁹ Br. Huszár Mária Terézia (1889–1968).

Sepsi-Köröspatak (Háromszék m[egye], SepsiSztgyörgy közelében) gr[óf] Kálnoky kastélya is új-klasszikus vonásokat is mutat. Földszintes épület. Talán képe benne lesz Háromszék v[ár]m[egye] millenniumi emlékkönyvében¹⁴⁰ is. Én ebben a kastélyban ezelőtt több mint 4 évvel jártam, futólag. Földszintes, szép, kényelmes épület. Szűk folyosói és beosztása a zsigódi szép Wesselényi-kastélyra emlékeztettek s amennyire vissza tudok emlékezni reá, nem is annyira új-klasszikus, mint XVIII. sz. utolsó negyedében készülhetett épület. Gr[óf] Kálnoky Hugó úrnak¹⁴¹ különben írhatok –, bár ő csak nem rég költözött belé s aligha tud sokat róla.

A családnak a Székely N[emzeti] Múzeumban őrzött levéltárát annak idején átnéztem s jegyzeteket is készítettem róla, de építéstörténeti adatokra nem emlékszem. (Háromszéken Oltszem és Bodok egykori gr. Mikó kastélyai is a XIX. sz. elején épültek. Egyiknek képe megvan Háromszék m[egye] mill[enniumi] emlékkönyvében.¹⁴² Ez a mű nekem is megvan, de költözésem után nincs kezemnél s így csak utalok reá. B[uda]pesten is megkapható.)

Ezeket kívül nem tudom, hogy előbbi leveleimben említettem-e a koronkai gr[óf] Toldalagi-kastélyt, Marosvásárhely mellett? Inkább szép tágas udvarház. Képe megvan Orbán Balázs *Székelyföld leírása* IV. kötete 179. lapján.¹⁴³ A család levéltára kezelésem alatt áll. Nem emlékszem a kastély építéstörténeti adataira benne, de lehet, hogy tüzetes kutatással lehetne kapni itt valamit.

Közelében a nyárádszentbenedeki¹⁴⁴ gr[óf] Toldalagi-kúria is új-klasszikus vonásokat is mutat –, falusias kiadásban.

A Sáromberkén (M[aros] –Torda m[egye], M[aros]vásárhelytől északra, 13 km-re a Maros völgyében) levő gr[óf] Teleki-udvarház hosszú földszintes épületét csak az útról láttam, midőn többször átmentem a falun. A XIX. sz. elején gr[óf] Teleki Sámuel kancellár építette. Nem emlékszem jellegzetes stílusvonására, de mindenestre ez is olyan épület, melyet számba kell venni, bár ahogy vissza tudok emlékezni reá, úgy gondolom, hogy nem újklasszikus.

* * *

Karácsony szombatján részletesen számba vettem a kolozsvári nagyobb új-klasszikus házakat.

Újra föl sorolom ezeket, hogy lehetőleg itt mind együtt legyenek.

1. A legnagyobb a régi Külmonostor utca északi során a 22. sz. alatt álló egykori

¹⁴⁰ *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére.* Szerk. Potsa József. Sepsiszentgyörgy, 1899. A köröspataki kastély képe nem szerepel a kötetben.

¹⁴¹ Gróf Kálnoky Hugó (1900–1955) a *Pester Lloyd* szerkesztője.

¹⁴² Az oltszemi Mikó-kastély képe szerepel az emlékkönyvben. *Háromszék vármegye* 1899. i. m. 246.

¹⁴³ Orbán Balázs: *Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból.* IV. Marosvásárhely. Pest, 1870. 179.

¹⁴⁴ Zádor Anna ceruzás beszúrása: „szép későbarokk oszlopos tornácokkal mindkét oldalon 1790 körül”.

- 6.) Keresem az építészeti részletek zömbe utána a helyi
vári nagyobb építészeti, klasszikus házakat.
Egyre felismerem azokat, hogy lehet-e az itt mind-
együtt lenniük.
- 1.) A legnagyobb a régi: Kálman utca 12. azaz ma a
úlló egykori gr. Teleki, utóbb Zeyk-ház, ma a Casa Farmacis-
tilor (Gyógyszerészek háza). Terjedelmes, palotaszzerű, nagy
épület, közepén egyszerű, nagy kapubejárattal, melynek kapu-
alját kétfelől vak arkádok között faltók tagolják. Homlokzatán a földszinten
van s a homlokzat kissé kiugró középrészét koronázó három-
szögterben e nagybetűs felirat: Ö.G.T.J.G.T.S. MDCCCXXXII. Azaz: özv. gr[óf]
Teleki Józsefné gr. Teleki Sára 1832. 1832
- 2.) Utóbb az utca kiindulóján a városi háza [1832] alaprajz-
símán. Kapubejárattal utal mind (1845-48). Feljáró kapu-
ja nem, hanem az alaprajzkal díszes.
- 3.) Szomszédja a gr. Kádaffyék háza [1832] (vagy Bostány,
utóbb csak F. azaz gr. Kádaffyék háza 20.). Terjedelmes
s a városi feljárójának nagyon szép kiindulása (ballaszt) a
középrészén. Ma városi kiindulása van.
- 4.) A második a városi gr. Kádaffy, utóbb Bostány-ház egy-
részt, egyszerűbb épület, csak gerincfeljáróval. Utóbb
városi kiindulása volt. (A. ut. Kádaffy ut. 12.)

6. Részlet Kelemen Lajos 1936. 12. 28-án kelt leveléből

gr[óf] Teleki-, utóbb Zeyk-ház, ma a Casa Farmacistilor (Gyógyszerészek háza). Terjedelmes, palotaszzerű, nagy épület, közepén egyszerű, nagy kapubejárattal, melynek kapualját kétfelől vak arkádok között faltók tagolják. Homlokzatán a földszinten +¹⁴⁵ az emeleten ablak van s a homlokzat kissé kiugró középrészét koronázó háromszögterben e nagybetűs felirat: Ö.G.T.J.G.T.S. MDCCCXXXII. Azaz: özv. gr[óf] Teleki Józsefné gr[óf] Teleki Sára 1832.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Utólagos beírásra kihagyott hely.

¹⁴⁶ Gr. Teleki József főkörmányszéki tanácsosnak, a kolozsvári Református Kollégium gondnokának

2. Méretre ez után következik a városháza alapelrendezéssel, Kagerbauer Antal¹⁴⁷ műve (1843–48). Átjáró kapualja nemes, csinos oszlopokkal díszes.

3. Szomszédja a gr[óf] Kendeffy Ádám-féle ház (régí Belközép, utóbb Deák F[erenc] most Str. Regina Mária 20.)¹⁴⁸ Lépcsőházának s udvari folyosójának nagyon szép kőlábsor (ballusztrade) a díszítője. Ma városi hivatalok vannak benne.

4. E mellett a másik gr[óf] Kendeffy-, utóbb Dobál-ház egyszerűbb, emeletén 8 ablakos egyemeletes épület, szűk gyalogbejáróval. Udvarán részben árkádos volt. (Str. M[aria] Regina nr. 4.)

Ezek közül a gr[óf] Kendeffy Ádám-féle házra esetleg lehetnek adatok az Erd[élyi] Múzeumban őrzött b[á]r[ó] Jósika-levéltárban, mert a magyarfenesi Kendeffy Ádám-féle birtok egyik Jósika-ágra szállott egy Wesselényi-leány¹⁴⁹ révén (W[esselényi] Farkas¹⁵⁰ leánya) s vele a Kendeffy Ádám ott őrzött levelei is. A levéltárat azonban egy ideig gondozatlanul hagyták és sok elpusztult belőle. A XIX. század elejéről való része még csak nagyjából van rendezve. Tüzetes átnézéssel kerülhetnek belőle építés-történeti adatok is.

5. Ugyanezen utca 21. számú háza a volt Korbuly-ház – az északi soron – szintén új-klasszikus épület. Kiugró, erkélye középrészén két félkörös tagolású keretbe egyenes záródású ablak és erkélyajtótól jobbra és balra 2–2 egyenes záródású ablaka van. Így a fronton fenn 3 szoba van. Alól boltok nyíltak beléje. Kapubejárata oldalait vakárkádok, illetve szép görögös faltők tagolják s a majdnem lapos mennyezetet nagy stukkórózsák díszítik. E bejárat ma egy nagy vaskereskedésbe vezet. Alapelrendezése egy latin forma volt. Építetőjéről s építőmesteréről nem tudok.

A régi Belmonostor utca¹⁵¹ északi során három újklasszikus ízlésű ház van.

6. A 4. szám alatti esik legközelebb a Főtérhez. Homlokzata ennek a legdíszesebb. Rusztikás falazata van, homlokzatán a gr[óf] Teleki és gr[óf] Mikes házassági címerrel. Fenn 4+1 ajtó, 4+4 ablaka van. Alól a kaputól jobbra és balra 3–3 ablaka volt, de ezek helyén most üzlet kirakatok és ajtók vannak.

Alapelrendezésre ilyenforma:

(NB. Fenn is, az északi oldalon is emeletes.)

7. Ugyanebben az utcában a 8. számú ház – a volt gr[óf] Mikes János-féle ház – szintén új klasszikus épület, de midőn 1905 táján Tischler Mór nevű fölgazdagodott zsidó bérlő és birtokos¹⁵² megvette, homlokzatát és részben udvari szárnyait is átalakította. A főformák azonban megmaradtak. Nemes arányú, szép, nagy épület tágas

(1777–1817) özvegye, gr. Teleki Zsófia, korabeli írásmódban Sófia (1784–1844). Ezt igazolja a felirat utolsó betűje.

¹⁴⁷ Kagerbauer Antal (1814–1872) a romantika korának legjelentősebb kolozsvári építész.

¹⁴⁸ Ma Bulevardul Eroilor.

¹⁴⁹ Br. Jósika Andorné báró Wesselényi Anna (1856–1902).

¹⁵⁰ Br. Wesselényi Farkas (1809–1870).

¹⁵¹ Ma Unió (Memorandumului) utca.

¹⁵² Tischler Mór nagyvállalkozó, 1916-ban nagyiklódai előnévvel magyar nemességet kapott.

2.) Alaprajzrajz az alábbi formában:
 (M) Tűz-, és égési utalás: a képen

7.) Ugyanebben az utcában a 8. sorszámú ház a volt gr. Ullrichs családé volt. Ez is új klasszikus épület, de minden egyes tagja Tauffler által készített. A földszintet az első emelettel alakították. A főbejárat az egyik végén volt. A ház alaprajzát a képen láthatjuk. Kapualjában egy félkörös záródás, amely egyenes záródással is lehetett volna.

8.) Ugyanebben az utcában a 12. sorszámú ház új klasszikus formájú épület, de a földszintet a régi épület alaprajzán alapozták. A földszintet az első emelettel alakították. A földszintet az első emelettel alakították. A földszintet az első emelettel alakították.

9. Az utcában a régi Klastrom és Totony (ma már) utcák közötti ház, amely új klasszikus stílusú épület a volt Tauffler ház, amely egy kereskedő családé volt. A mellette álló ház is új ízlésű.

Alaprajzrajz az alábbi formában:
 (M) Tűz-, és égési utalás: a képen

10. A földszintet az első emelettel alakították. A földszintet az első emelettel alakították. A földszintet az első emelettel alakították.

11. A földszintet az első emelettel alakították. A földszintet az első emelettel alakították. A földszintet az első emelettel alakították.

8. Részlet Kelemen Lajos 1936. 12. 28-án kelt leveléből

újklasszikus ízlésű épület a volt Tauffler-ház, mely egy kereskedő családé volt. A mellette álló ház is új ízlésű.

Alaprajzrajz az alábbi formában. A Tauffler-ház régi kapualjában lakásalakították s új bejárója a Klastrom utcából nyílik. Földszintjén 5. emeletén is 5 + 1 széles ablaka volt, alól félkörös záródású vakárkásorban, egyenes záródással; az

emeleten egyszerű egyenes záródású ablakok vannak.

10. A szomszédos ház hasonló elrendezésű kívülről, csak bejárata nem keleti, hanem nyugati szélén van. Testvér házak.

11. A Főtéri (Mátyás kir[ály] tér)¹⁵⁴ B[á]r[ó] Jósika-házról és a régi Király utca¹⁵⁵ keleti végén

12. álló volt Sombory-féle sarokházzal már írtam.

Ezek után Nagysád október 10-i levele kérdéseire visszatérve, legelőbb a Stullerre vonatkozó kérdésére sajnós, negatív választ tudok csak adni. Nem tudom, hogy azonos-e Stoller építéssel. A gr[óf] Gyulay-levéltárban itt valószínűleg van egy-két levele s talán a marosnémeti építkezéssel kapcsolatban lehetnek építkezési adatok is. Mivel ennek a levéltárnak XIX. századi része nincs teljesen rendezve, csak évtizedekre s a missilis levélanyaga is csak évenként van összetéve, de szorosabb időrendje nincsen: a pár ezer darabban a kutatás időt kíván s nekem eddig erre időm nem volt. De télen nem is alkalmas itt kutatni, mert a levéltári raktártermekben a hőmérséklet 8–10° közt jár s alkalmatlan, hideg dolomen padlója miatt nagyon könnyű ott meghűlni. Én a tavaly húztam ki tüdő- és mellhártyagyulladás, mely 71 napi kényszerű távollétén kívül (benne 46 napi kórházi fekvéssel) 10.000 lei tandíjamba került. Most kénytelen vagyok fokozottabban vigyázni magamra, mert hátralevő életem már úgy is rövid, s még rendezni való dolgaim vannak.

A Mikó-villáról két régi fölvétel van.

Egyik, amint emlékszem az Unitárius Kollégium egy régi, Veress Ferencz-féle¹⁵⁶ fényképalbumában volt. Ez a Veress kitűnő fényképész volt s a színes fényképezés problémájával is sokat foglalkozott későbbi éveiben. Az 1859–60-as évekből több fölvételt csinált Kolozsvár nevezetesebb épületeiről s pár utcájáról is.¹⁵⁷ Balogh J[olán] most megjelent kötetében¹⁵⁸ is több fölvétele van. Egy albuma az unitárius kollégium történelmi szertárában volt s 1909-ben és 10-ben használtuk az Erd[élyi] Múzeum akkor nyomtatás alatt volt jubileumi »albumához« emlékkönyvéhez.¹⁵⁹ Ebben az albumban az 1860-as évek elején történt átalakítás előtti kép volt meg. Kisebbitett képét az emlékkönyvben záróképpnek használtuk. A felvételt sokáig őriztem, de valakinek odaadtam. Szükség esetén azonban ez a fölvétel, mely a régi nemes ízlésű épületet ábrázolja –, melyet még gr[óf] Bethlen Lajos (vagy gr[óf] Teleki József kormányzó?) építtetett –, megszereshető. A másik fölvétel Balogh Jolánnak is megvan, de tán ezt el is küldtem volt.

A refformátus] egyházi dolgok legjobb ismerője itt ma Herepey János. Tőle megkérdem, hogy tud-e valamit a „kétágú templom” építőjéről. Nem nagyon hiszem, hogy tudja rég, de igyekszünk utána járni s megírom. Én nem tudom ezt s az

¹⁵⁴ Ma Piața Unirii.

¹⁵⁵ Ma Strada Ion I. C. Brătianu.

¹⁵⁶ Veress Ferenc (1832–1916) fotóművész, Kolozsvár épületeinek fényképeken való első megörökítője.

¹⁵⁷ A fényképeket lásd Sas 2003. i. m.

¹⁵⁸ Balogh 1935. i. m.

¹⁵⁹ *Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázados ünnepére 1859–1909.* Szerk. Erdélyi Pál. Kolozsvár, 1909–1942.

Nagyon ma kaptam 2-3i kezele világgul dítek ki-
 gízítési melthovi kezelet négy egy új klasszikus isleai
 kolozsvári kózzal. Gyula kömök, legszívesen faldtan
 ki, mert minden nap van jóval akadémi. A régi Kelemenster
 most Kelemen Mátéval 23i 28a. 3. kizárhat pár évvel ezelőt
 kétféle osztattak s egy nagy egykor egyéjű kép, nagy talak's
 nagy két. talajdomosai. Egy kellettem kőz vánditely Kr. Gbr.
 némely. nagy vakt. Iszák fronta alaki gyűlést
 volt, egyéjű új klasszikus feltér kezeletgyűléssel alaki
 adakozással (a képtel jött) talak 7-7 akkabbal, me-
 lyek közül 4-4 talak utalakatival akaszt, akaszt
 midtlet nagyvakt fela 6-6 akkabbal s képtel igazságra
 jöttak - két talak. Bem az idők felül négy s nem
 degek. Építési idejükből, mostiriből négy s nem se
 talak, de a nagyig, ~~nyilvános~~, nagy kéjüket ide,
 kizárva s vánditak négy 4-2 képtel akaszt, akaszt

9. Részlet Kelemen Lajos 1936. 12. 28-án kelt leveléből

újklasszikus emlékekkel általában nem foglalkoztam és nem értek hozzájuk, csak ép[er]en ismerem néhányat.¹⁶⁰

Levelemet megkezdtem volt már, midőn kaptam szíves karácsonyi és újévi jókívánságait, melyeket hálásan viszonzok. Úgy látszik, hogy kölcsönösen gondoltunk egymásra. Én régebb s többször is éreztem tartozásomat, de nem volt időm hosszabb levélre.

Boldog újévet kívánva, kezét csókolja tisztelettel: Kelemen Lajos
Kolozsvár, 1935. XII. 27.

Levelemet az itteni ünnepi pótdíjazás elkerüléséért egy napra félretéve, az alatt találkoztam Herepey Jánossal. Ő sem tudja a kéttornyú ref. templom tervezőjét, de azt igen, hogy Kagerbauer is építette egy ideig. Többet ő sem tud.

Tisztelettel: K[eleme]n Lajos
935. XII. 28. d. u.

Kézírtásos levél Kelemen Lajos vázlatrajzaival. MTAK KIK Kt. Ms 1241/50 és ad Ms 1241/50.

Kelemen Lajos Zádor Annának

¹⁶⁰ A későbbiekben bepótolta vélt vagy valós hiányosságát. Ld.: Kolozsvár építészeti és művészeti emlékei a XIX. század közepéig. V. Klasszicista építészeti emlékek (1800–1850). Uő: *Művészettörténeti tanulmányok*. Sajtó alá rend., bev. B. Nagy Margit. Bukarest, 1982. 153–162.

(Kolozsvár, 1936. január 7.)

Nagysád ma kapott I. 5-i levelére válaszul sietek kiegészíteni múltkori levelemet még egy új-klasszikus ízlésű kolozsvári házzal. Szinte komikus, hogy ép[í]ttem ezt feledtem ki, mert minden nap oda járok ebédelni. A régi Külmonostor utca most Calea Moșilor 23. és 23A. sz. házakat pár évvel ezelőtt kettőbe osztották s így ma az egykor egységes szép, nagy telek és ház két tulajdonosé. Úgy hallottam, hogy eredetileg B[á]r[ó] Bornemisza-ház volt. Széles frontú alakú épület volt, egyszerű új-klasszikus faltós homloktagolással alakú ablakokkal, a kaputól jobbra-balra 7-7 ablakkal, melyek közül 1-1 a telek és front átalakításával elesett. Most mindkét megmaradt fele 6-6 ablakos s a kapuk ilyenyszerűen jutnak a két telekre. Benn az udvar felől nincs semmi díszük. Építési idejükről és mesterükről még semmit se tudok, de a nyárig, »míg« mikor remélem, hogy bejöhök ide, bizonyosan szerezhetek még 1-2 használható adatot, csak éljek.

Én leveleimre azért szeretem a mielőbbi választ, mert olyankor, amikor írok, rendszeren egy héten belül van még időm a kérdéssel foglalkozni –, míg később a folyton érkező kérdések és kutatók lefoglalnak és elsodornak, néha igen hosszú időre is. – Megnyugtathatom, hogy az új klasszikus ízlésnek sajnos semmi irodalma sincs, sőt az emberek 90%-a azt se tudja, hogy mi fán terem. Magam is csak autodidakta s dilettáns vagyok benne, de legalább megismerem a stílust. Lekoetelezne, ha valami összefoglaló magyar vezérfonalat ajánlana hozzá ismeretbővítésre.

Kezét csókolja tisztelettel

Kelemen Lajos

Kolozsvár, 1936. I. 7. d. u.

Kézírásos postai levelezőlap, Kelemen Lajos vázlatrajzaival. MTAK KIK Kt. Ms 1241/51. Címzés: N[a]g[y]ságo]s Dr. Zádor Anna őnagyságának. Budapest II. Rózsahegy u. 1. b HONGRIE.

*Zádor Anna levele Kelemen Lajosnak
(Bp., 1936. január 11.)*

Mélyen tisztelt Főlevéltáros Uram,
hálásan köszönöm k[edves] sorait, amelyek újabb adattal egészítik ki az eddigieket. Sajnálom, hogy állandóan ennyi fáradságot okozok, de sajnos semmi előmunkálat vagy összefoglalás eddig nem készült és ezért kell mindenre tekintettel lennem. Igen fájjalom, hogy a kéttornyú templomról nem tudok kimerítőbb adatokat, ez a legjelentősebb emlék, amely egyébként is kitűnően illeszkedik be a korbéli magyarországi egyházi építkezésbe. Egyelőre most kénytelen vagyok egy más emlékcsoportot megdolgozni, így az erdélyi emlékek kis ideig háttérbe szorulnak, aminek

következtében nem fogom Főlevéltáros uramat egy ideig ügyemmel fárasztani. De legyen szabad szükség esetén néhány hét múlva újra jelentkezniem.

Fáradozását őszinte hálával köszönve, maradok megkülönböztetett tisztelettel dr. Zádor Anna

Gépirásos postai levelezőlap autográf aláírással. ROLKMI Fond 593. Dosar 92. Címzés: Nagys[ágos] Kelemen Lajos főlevéltáros úrnak Cluj. Calea Motilor 16. Románia. Feladó: dr. Zádor Anna Budapest II. Rózsahegy u. 1/b

*Zádor Anna levele Kelemen Lajosnak
(Bp., 1936. szeptember 3.)*

936. szept. 3.

Mélyen tisztelt Főlevéltáros Uram,
végtelen hálával köszönöm n[agy]b[ecsű] levelét, amely számomra olyan értékes felvilágosításokat tartalmazott. Elnézést kérek, hogy megkésve válaszolok, de úton voltam és így csak most vettem kézhez e fontos levelet. Nagyon fájjalom, hogy eddig személyesen nem járhattam Kolozsvárt, természetes, hogy ez sok szempontból gazdagította volna tudásomat. Annyifelé kell azonban mennem és annyi időt és pénzt kíván mindez, hogy bizony sok nehézséggel küzdök, annál is inkább, mert télen tanítással vagyok erősen elfoglalva. Remélem azonban, hogy a jövőben még elkerülök Erdélybe is és kipótolhatom hiányos ismereteimet. Addig is méltóztassék megengedni, hogy a n[agy]b[ecsű] levelében közöltek alapján néhány kéréssel álljak elő. Úgy ott említeni kegyeskedett, hogy a kolozsmonostori Kálváriáról – a meglévő lemez alapján – lehetséges levonatot készíteni, amire ezennel alázatosan megkérem Főlevéltáros Uramat. Továbbá fontos lenne a gróf Mikó-villa, a Városháza és a Kendeffy-ház (ha nincsenek erősen átépítve), valamint a szanatórium udvarán levő gloriette. Ezekről nagyon szeretnék képet kapni, ha van régi felvétel vagy használható levelezőlap, úgy az is megfelel, ha ezek nem állanak rendelkezésünkre és az emlékek kiválósága ezt indokoltá teszi, akkor szívesen rászánám a fényképeztetést. Nagyon kérem, méltóztassék ez irányban megbízható fényképészt megkérdezni, 9x12-es nagyság is megteszi.¹⁶¹ Előre is hangsúlyozom, hogy módomban áll az anyagi ellenszolgáltatást azonnal elintézni. Méltóztassék a nálam fennforgó nehézségekre való tekintettel megbocsátani, hogy e kérésemmel terhelem. Marosnémétivel kapcsolatban említeni méltóztatott egy Steller nevű építész. Lehetséges volna-e erről a mesterről valamivel többet megtudni? Lehet-e kapcsolatot találni közte és a Békésben működő Steller András közt? Az emlékek felsorolása után méltóztatott említeni báró

¹⁶¹ A levél mellett Kelemen Lajos kézírásos feljegyzése. „Zádor Annának. Kisebb képek á 20. 1. A főtér nyugati oldala, a Jósika-házzal. 2. „déli soráról és a Belközép utcából részlet a Minorita templomig. 3. A k[olozs]monostori Kálvária épülete. Nagyobb á 35. 1. A városháza. 2. Ág. ev. templom. 3. Kéttornyú ref. „. 4. R[ómai]K[atolikus] Lyceum (1821)” ROLKMI Fond 593. Dosar 92.

Huszár Pálné óméltósága fényképgyűjteményét. Nagyon szépen kérem, méltóztassék alkalomadtán ezt újból megtekinteni és ennek alapján esetleg további emlékekre a figyelmemet felhívni.

Zavarban vagyok, ha hálámat és köszönetemet szavakkal próbálom tolmácsolni. Méltóztassék el nem múló hálámról találó és kifejező szavak nélkül is meggyőződve lenni.

Maradok legmélyebb tisztelettel dr. Zádor Anna
Budapest II.
Rózsashegy u. 1/b

Kézírási levél. ROLKMI Fond 593. Dosar 92. Címzés: Nagyságos dr. Kelemen Lajos egyetemi főlevéltáros úrnak Cluj Calea Motilor 16. Romania. Feladó: dr. Zádor Anna Budapest II. Rózsashegy u. 1/b

*Zádor Anna levele Kelemen Lajosnak
(Bp., 1940. október 23.)*

Méltóságos Uram!

Méltóztassék megengedni, hogy csatlakozzam -, ha személyes ismeretség nélkül is - azok nagy számához, akik Méltóságodat őszinte tisztelettel köszöntik a mai nagy nap alkalmából.¹⁶² Méltóságod az elnyomatás súlyos éveiben olyan megértéssel és áldozatkészséggel segített engem abban, hogy munkámat, ha súlyos akadályok között is, de valahogyan mégis folytathassam, hogy meleg hálámhoz a visszatérés boldog pillanatában csak az az őszinte óhaj csatlakozhatik: adassék meg, hogy Méltóságod sokáig és jó egészségben folytathassa munkáját a megnagyobbodott ország és az egész magyarság érdekében.

Isten áldását kérve további működésére, mély tisztelettel köszönti Zádor Anna
1940. okt. 23.

Gépírási levél autográf aláírással Dr. ZÁDOR ANNA fejléces levélpapírján. ROLKMI Fond 593. Dosar 97. Címzés: Méltóságos Kelemen Lajos főigazgató úrnak Kolozsvár Egyetemi Könyvtár. Feladó: Dr. Zádor Anna Budapest II. Rózsashegy u. 1/b

*Kelemen Lajos levele Zádor Annának
(Kolozsvár, 1943. május 21.)*

¹⁶² Az MTI 1940. október 23-án tette közzé, hogy Horthy Miklós kormányzó a vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére Kelemen Lajos történettudósnak a történettudomány terén szerzett kiváló érdemeinek elismeréséül a Corvin-lánc kitüntetését adományozta. Zádor Anna ebből az alkalomból köszöntötte kolozsvári támogatóját.

Igen tisztelt Nagysád!

Kimondhatatlan örömmel kaptam a magyarországi klasszicizmus építészetéről írott hatalmas kötetet, melyet – sajnos – csak napok múlva tudok olvasni, mert legnagyobb elfoglaltságaim közepette kaptam.

Mint a gyermek, a képeket futottam át csak. Gyönyörű anyag!

Nem merem olvasásába fogni, attól tartva, hogy belémerülök s mulaszthatatlan dolgaim rovására olvasom. De pár nap múlva arra is sor kerül.

Ha tudom, hogy ez a szép mű sajtó alatt van, néhány adattal még járulhattam volna hozzá. Legközelebb a szomszéd Szászfenesen az ép[er]p]en 100 éves Mikes grófi udvarházat és szép melléképületeit fotografáltattam. Képe is megjelent most s el fogom küldeni.

Én nem tudom, vajjon elküldöttem volt-e a Hunyad megyei gróf Gyulay Lajos által építtetett marosnémeti s a Maros-Tordai koronkai gróf Toldalaghi udvarház (1835) pár rövid adatát? A kolozsvári kéttornyú re[for]mátus] templom mesterét is megkaptam egy kolozsvári 1847-i naptárban, Kagerbauer Antalban, a jó kolozsvári mesterben.¹⁶³ Most itt az itteni újklasszikus házakról dr. Entz Géza a múlt héten fejezte be egy népszerűen írott cikket, mely a Kolozsvári Szemle legközelebbi számában fog megjelenni. Figyelmébe ajánlom.¹⁶⁴

Könyvüket – ha reáérek – lehet, hogy ismertetem, vagy legalább erdélyi anyagáról szeretnék pár sort írni.

Nagybecsű figyelmét, szép ajándékát hálásan köszönve maradok – kezét csókolva – tisztelője Kelemen Lajos

Kolozsvár, 1943. május 21. éjjel.

Kézírásos levél. MTA KIK Kt. Ms 6394/292.

¹⁶³ Pontosítva lásd *Kolozsvári naptár [sic!] 1849^{ik} évre* i. m. 28.

¹⁶⁴ Entz Géza: Kolozsvári késő barokk és újklasszikus házak. *Kolozsvári Szemle*, 2. 1943. 112–125. Hasonló témakörben született meg Judik Máriának az 1950-es években írott és fél század múlva megjelentetett, Zádor Anna könyvét is felhasználó dolgozata: Kolozsvár klasszicista-empire kapui. *Erdélyi Múzeum*, 57. 1995. 17–28.

Csilla Markója

UNDER THE WINGS OF THE TURUL

ANNA ZÁDOR AND ANTAL HEKLER¹

For the 80th birthday of Géza Galavics

A scholar of classicism with a rank in international academia, Anna Zádor recalled the events of the Holocaust in Budapest as follows: “We had to move out of our flat; it was assigned to an illustrious couple and we, together with another four families, were put up in their flat with a room for each family. Both me and my husband thought we’d ride it out somehow, it didn’t occur to either of us to hide or do anything; we both had aging parents and felt it was our duty to protect them. It’s hard to decide now what we ought to have done; one thing is sure: something different, because, though our parents survived, my husband and my younger brother perished, and neither my mother nor my mother-in-law could get over the loss of their beloved sons. I was driven off from the “star-marked” house in Személynök street in early November. It was not one of the murderous processions, we were not immediately taken to the Danube to be shot into the river, but five minutes earlier there was such a group and many of my dear acquaintances had been shot into the Danube. We, aged twenty to seventy, were driven in a slow procession toward the brick factory, and then on along the Vienna road to Hegyeshalom. All along we got nothing to eat but a dish of soup on and off, we could not wash, already at Piliscsaba our backpacks were taken away under the pretext of help and all our things were put in a truck - we never saw them again. A degree of deprivation and destitution followed, which is beyond imagination. We usually spent the night a pigsty strewn with straw and every morning I found someone dead by my side: one of the elderly who could not bear it longer. It’s fantastic that I didn’t fall ill during the march. That’s how we reached Hegyeshalom. I don’t know which way we would have gone on; I had some friends, young women, in the group, none of them returned. I was rescued by a friend of mine miraculously and brought back to Pest. I was hiding with Catholic friends until the outbreak of

¹ This text is based on a lecture, what was read at the conference “Hungarian art historians in the Holocaust” staged jointly by the Hungarian Academy of Sciences and the Art History department of ELTE. It was revised by István Bardoly and Árpád Tímár. The *turul* is a legendary bird of Hungarian myths of origin, an alloy of a falcon, eagle and the mythic griffon. The Turul Association was one of the most important youth organizations of university students in Hungary in the Horthy era between 1919 and 1945. It was characterized by right-wing radicalism, Christian-national ideology, militarism, revisionism of the Trianon treaty and anti-Semitism, and efforts to reduce the weight of the Jewry.

the siege.”² Anna Zádor’s typical story of a death march then took a lucky turn. The friend who rescued her risking his life later recalled: “In the evening of 14 November 1944 Félix Zádor, no longer alive now, visited me in my flat and told me that his daughter Anna Zádor had been driven off as one of the persecuted by the Hungarian Nazis and later they’d take her to the west. [...] under circumstances unknown to me, Zoltán Topán acquired a military pass for me. Having it on me, I dressed into uniform on the 19th, got into my car and set out for the western frontier of the country. [...] In Hegyeshalom Anna Zádor and the group were taken to a manorial shed. Seeing it, I left my car close by and went in to Anna Zádor telling her I’d come for her, she should come with me. Then I left the mentioned building and Anna Zádor followed me through the fence. As she managed to escape, we got into the car and I drove her to Budapest. [...] Afterwards Anna Zádor stayed with various female acquaintances in Budapest with the help of the passes I had acquired and she managed to survive in this way.”³ That is how Miklós Szabó, the later counsel for Lajos Füle, ended his recollection. Szabó’s heroism was rewarded with several years at the Gulag, as somebody had given him away to the Russians with the charge that he had worn the armband of the Arrow Cross party. Anna Zádor’s younger brother György disappeared during his forced labour service in January 1943. Her husband Ede Schütz Harkányi was deported by the Hungarian Nazis in June 1944, and presumably perished in Bergen-Belsen.

It was not only the anti-Jewish laws that influenced the fate of Anna Zádor and her family. Hungarians were in the vanguard of discrimination, segregation, for instance, with the Numerus Clauses Act being introduced at a very early date, in 1920. This legalized discrimination – which hypocritically avoided using the word Jewish at that time – put a stamp on the career of Anna Zádor of Jewish origin from the very beginning: she could only get into university with some back-stair support. In 1922 she was miraculously admitted to the faculty of humanities of Pázmány Péter university, to the department of Professor Antal Hekler⁴ as his only Jewish student.⁵ We learn about all this from Mamma herself as her students called

² „Mert én egy ilyen fantáziátlan alak vagyok...” [Because I am so unimaginative] Cecilia Szabó in conversation with Anna Zádor. *Beszélő*, 10 March 1994. Cited: György Sümei: „Soha nem lehet tudni, mi a jó, és mi az, ami segíti az embert egy nagyon nehéz helyzetben” [You never know what’s right and what helps you in a very difficult situation]. Anna Zádor in November 1944 – on the basis of documents. *Zádor Anna II*. Ed. Csilla Markója, István Bardoly. *Enigma*, 15. 2008. no. 55. 9–10.

³ Historical Archives of the State Security Services, 3. 1. 9. V-110209/4-a. 323, cited: Sümei 2008. op.cit. 5.

⁴ Gosztonyi Ferenc: A „Pasteiner-tanszék” vége. Az 1917-1918-as tanszéki pályázat története és iratai [The end of the “Pasteiner department”. The history and documents of the application for the department chair in 1917-1918]. *Művészettörténeti Értesítő*, 63. 2014. 67–93.

⁵ Cf.: Tóth Károly: Péter András a budapesti egyetemen [András Péter at Budapest University]. *Ars Hungarica*, 33. 2005. 461–471. The other student of Jewish origin, József Biró, was also in Gerevich’s course. He was probably admitted on account of the merits in tradition preservation of his father

her, because Anna Zádor found it important to speak about the atrocities her generation had suffered.⁶ However, despite her seeming communicativeness, in these tape-recorded recollections one can hardly hear about her relationship with Antal Hekler, an internationally registered archaeologist of the Roman province, later head of department and academician. An art historian bumping against the blind spots of memory must resort to other sources if she would like to know more about Anna Zádor's years of studies and career start spent under the wings of Antal Hekler, the *primus magister* of the Turul Association.

The Numerus Clausus Act was introduced upon university pressure during the “white terror”, and exactly for this reason they hurried to outperform the set quotas. What is more, throughout the entire Horthy era they fought with increasing impatience for tightening the quotas. The violent actions, atrocities, pogrom-like demonstrations of right-wing students' organizations and fraternities were meant to put pressure on the political forces which wished to slacken (and nominally⁷ did ease) the legal regulations in 1928 upon the request, e.g., of the League of Nations.⁸ That means that the university atrocities accompanying the introduction of numerus clausus were not restricted to the period of “white terror” following the defeat of the Hungarian Republic of Soviets using “red terror”. The Hungarian career of the other brother of Anna Zádor, Henrik, fell victim to the third wave of university violence: he was so severely maltreated at the Faculty of Economics that he left the country. The right-wing students' organizations, whose leaders were university professors and often filled leading public or political positions, were a decisive force in the life of the universities. As archaeologist of classical antiquity József Révey, later a colleague of Anna Zádor, wrote in an article: “the numerus clausus poured oil on the fire of uncurbed anti-Semitism. Jewish students were beaten one after the other out of the university, the youth was overcome by the fever of organizing under certain slogans which imbued the whole of society during my course. Fraternal societies, Attila, Turán, Csaba, flat caps, identity checks, *Ébredők* [Awakening], Budaörs, Goldberger case – are all phenomena of disintegration. [...] It is profoundly sad that there were professors, race biologists and others, who verified with scholarly theories or personal participation the false and perverted ideas of the confused youth, and heated the cauldron of hatred with effective incentives or cowardly retreat.”⁹ Several such

Márk Biró, principal of the Jewish school in Nagyvárad.

⁶ In her declining years several interviews were made with her published in four separate books of the periodical *Enigma*. *Zádor Anna* I-IV. Szerk. Markója Csilla, Bardoly István. *Enigma*, 15. 2008. no. 54. 1-170, no. 55. 1-179, no. 57. 1-142, *Enigma*, 16. 2009. no. 58. 1-142.

⁷ Extenuation was really only nominal, as the admission committees consisted of the right-wing professors who had gone out of their way for the numerus clausus: it was within their jurisdiction to decide who to admit and why.

⁸ Ladányi Andor: A numerus clausustól a numerus nullusig [From numerus clausus to numerus nullus]. *Múlt és Jövő*, 16, 2005, 1. 57.

⁹ Révay József: Három esztendő [Three years]. *Független Szemle*, 2, 1922, 1. 8-9.

fraternities are known, of which the Turul Association was already clamouring for the tightening of numerus clausus quota as early as in October 1920. In 1932 there were atrocities at Szeged University and the Faculty of Humanities in Budapest, then the Turul members of Debrecen submitted a memorandum to the rector with the demand that the already reduced number of Jewish students should not be allowed to wear the gown at the doctoral inauguration, should not receive aid or scholarship, and should only be allowed to sit in the rear benches in the auditoria. The waves of terror rose highest in 1937, the Turul Association requesting *numerus nullus*, and the disturbances in the Trefort garden were paired with “vandalism” as the police reported. This went on until 1941, when the chieftain of Turul ordered the wearing of differentiating badges introduced immediately in the Technical University, which MP Antal Incze commented with the following words in the Lower House: “The students of the technical university had extremely finely wrought, tasteful Jewish badges made at their own costs and called upon the Jewish students to pin these pretty badges on for practical reasons – for the possibility of easy discrimination.”¹⁰

Anna Zádor’s recollections actually draw up the outlines of the history of the Hungarian department of art history from the beginnings to World War II. At the turn of the century Pasteiner put a stamp on the character of the department, while in the interwar years the rivalry of the departments of Hekler and Gerevich was decisive on the training of art historians. Anna Zádor described her professor, a leader of the Turul Association, as follows: “Suddenly, someone was needed to head the department, so this man, Antal Hekler was put there, who had to learn – literally – the history of art, he had never exercised it, except to the extent an archaeologist needed. He had to learn the history of Hungarian art, because quite understandably, and in my opinion, quite rightly, after Trianon a very powerful support for what was Hungarian, Hungarian art and Hungarian literature earned very strong support. Until then, in Pasteiner’s period, much less attention was given to Hungarian art.¹¹ And now, since earlier scholars were engrossed in the middle ages in the first place, now they plunged into baroque and renaissance with full force. Hekler had an odd habit: he seemingly did not look at us; two or three people were sitting around a large table in a room, with poor lighting, poor heating, poor cleanliness, with a small library like mine now, in stiff silence, nobody was allowed to smoke but the professor – he smoked day and night, that was one cause for his death at 58,¹² and he rushed with quick steps to get a book. [...] In summer 1924, at the beginning of the year, Esztergom achieved that a Christian archaeology department was founded

¹⁰ Ladányi 2005. op. cit. 70.

¹¹ On the idea historical background, see: Gosztönyi Ferenc: A „helyes” művészettörténeti álláspont kérdése Pasteiner Gyula írásaiban [The „right” position of art history in Gyula Pasteiner’s writings]. *Ars Hungarica*, 27, 1999. 309–351.; Gosztönyi Ferenc: A Pasteiner-tanítványok [The Pasteiner disciples]. *Ars Hungarica*, 38, 2012, 1. 11–71.

¹² Hekler died on 3 March 1940; speeches were said by Béla Brandstein, Elek Petovics, Andor Pigler and Dénes Radocsay.

and they had Tibor Gerevich¹³ appointed to the chair. Now, these two could not suffer each other, they were of diagonally different disposition, Gerevich was honed in Latin culture and hated the Germans, Hekler was brought up on German culture, he didn't hate the Italians but had no affinities for them. But that wasn't the main problem. The greatest trouble was that Hekler had graduated abroad and Gerevich was a graduate of the *Eötvös Collegium*. It had such enormous value and prestige at that time that this company – Gerevich, Kodály, Szekfű, János Horváth, Zoltán Gombocz belonged here – carried the faculty of the humanities on their back, Hekler falling through the sieve as if he had never existed. He had no weight, no influence in the teeth of the enormous coherence and self-awareness of these great minds, and Gerevich from Italy also joined them. The extremely embarrassing antagonism of the two “neighbours” was immediately kindled and smouldered throughout the period, but in the summer of '26 the Gerevich department organized a study trip to Italy, to which they invited me, too. It was an awesome thing, as I was the only Hekler student who had not transfer to Gerevich, András Péter earned his doctoral degree there, so did Genthon, and I don't know who else. I was stubborn and loyal.”¹⁴

“Stubborn loyalty” is the only faint reflection on the straining contradiction that must have been felt between the journalistic activity of the Turulist professor and Anna Zádor's university experiences. The breaking in of the proto-Nazi “awakeners” – as if it were a symbolic date – she narrated again and again as an epitome of her experiences, similarly to the memory of the dignified act of one of the two Jewish professors of the university at that time, Lipót Fejér, partly fed by his abstraction of mind: “It was a grave story, that these people broke into the university despite the autonomy, and the warden, this excellent old man, failed to sweep them out. One day when I was just entering the university these guys had just rolled down a man on the few steps before the landing where the big staircase started, and he was lying there with a bleeding nose. I had never seen such a thing, I was terribly frightened, and ran to warden's booth to call the old caretaker who was a perfectly effective, saintly person, and this stalwart old man helped me set the man on his feet. He was Endre Csatkai, and our great friendship until his death dated from that moment. [...] For weeks I sat through the seminars with trembling knees and a lump in my throat, working like that, waiting to see when such a thing would happen again. It was truly horrible. [...] Most of our departments were on the first floor, there were some downstairs, too; the one I mean was the department of mathematics led by Lipót Fejér, the most abstract person on earth, he wouldn't walk alone in the street, he could not mount stairs [...] He was a person who had

¹³ Though he had been teaching as a private docent from 1911, Gerevich was only appointed university professor in 1924. However, he mostly stayed in Rome on commission to restart the Hungarian Historical Institute in Rome, and actually only took his chair in 1926.

¹⁴ „Ez a bécsi kör nekem nagyon sokat adott” [This Viennese circle gave me a lot] (interview by Anna Mojzer, András Zwickl). *Zádor Anna II*. 2008. op. cit. 52.

no idea what life was outside, for his only interest was mathematics. These awakers usually broke into a ground-floor section, that's how the turmoil usually started [...] so they broke into the room where a lot of young men were sitting, and there was a small old Jew who was writing something on the blackboard. And he turned round in response to the noise and saw these strangers clad in some sort of uniform and said: But gentlemen, we are concerned with mathematics here. This gave them such a shock that they turned and left.”¹⁵

Anna Zádor writes about “awakers”, but no matter whether they belonged to the Society of Awakening Hungarians or to the Turul Association sporting the turul-badge adorned cap, Hekler was one of the professors who had an active share in organizing the right-wing fraternities from the beginning. There is a speech of his from 1924 delivered upon the consecration of a flag of the Turul Association in which he was extolling the readiness of the youth to live and die for Great Hungary.¹⁶ On 1 November 1924 he opened the festive assembly of the Turul Association delegates' camp. In this address he referred to Fichte and Széchenyi when urging the youth for an ethic renaissance “in the teeth of all sorts of anti-national trends, literary, theatrical and journalistic destructiveness” which is associated with the group “that ushered this nation into the maelstrom with the devilish assistance of organized destruction.”¹⁷ Hekler wrote short articles in *Napkelet* [East], *Szózat* [Appeal], *Turul Naptár* [Turul calendar], *Nemzeti Újság* [National Paper], *Testnevelés* [Physical education] and *Új Magyarság* [New Hungarians] about the dire practice of undermining authority, the need for physical training, the glorious entry of Horthy into the consecrated land of Kassa, the restoration of women's dignity and the return of Pozsony (the piquancy of the matter is that after an upswing from the turn of the century, women suffered discrimination again during the numerus clausus period). In 1941–1942 members of the Turul Association provided lists of the names and addresses of Jewish colleagues for the military replacement centres, based on which the first forced labour companies to be sent to the eastern front were recruited. Hekler did not only provide ideological ammunition for the Turul Association. In 1926 he called for opening an account with the Postal Savings Bank to raise a National Fund, and appealing “to the imperative of the love of our race and to the national conscience” he called on all to donate to the benefit of the Hungarian youth on the pages of *Nemzeti Újság*.¹⁸ In the knowledge of all this, it appears surprising that all what Anna Zádor had to remark about Hekler's world view

¹⁵ Ibid., 47–49.

¹⁶ Hekler Antal: Beszéd a Turul-Szövetség zászlószentelésén, 1924. november 16-án [Speech delivered at the flag consecration of the Turul Association, 16 Nov. 1924]. In: Hekler Antal: *Magyar kulturpolitika 1919 és 1939 között*. Budapest, 1942. 9.

¹⁷ Hekler Antal: Megnyitó-beszéd a Turul-Szövetség követtáborának díszközgyűlésén [Opening address at the festive assembly of the deputies of the Turul Association, 16 Nov. 1924]. Ibid., 10–11.

¹⁸ Hekler Antal: Segítetek! Nemzeti Alap a magyar ifjúság megszervezésére [Help! National Fund to assist the organization of the Hungarian youth] *Nemzeti Újság*, 5 Dec. 1926. Ibid., 20–21.

is this: “Now, Hekler was a classical archaeologist and he was absolutely disinterested in politics. Most probably, he had a conservative outlook, and if the poor man had lived longer, his German schooling and German contact would certainly have drifted him to the side of the Germans, but the poor man unfortunately died in '41, so it did not happen.”¹⁹ The statement that Hekler was not interested in politics, that he had no political influence – he of all people who, as a relative of minister of religion and public education Kunó Klebelsberg²⁰ was also his close friend – is a gross exaggeration. And it is impossible that Anna Zádor knew nothing of Hekler’s political activity, she must have read his writings, if not in the press, then at least in the small book edited by Gizella Erdélyi on behalf of the Hekler disciples in 1942, a collection of Hekler’s cultural political writings. Hekler’s anti-Semitism is perpetuated by several articles: he wrote about “Hungarian-speaking strangers who intruded upon us” in *Napkelet*,²¹ and he was a supporter of Hitler’s politics: “without fear and trembling, with the happy and grateful joy of the redeemed we are watching the world forming constructive work of the two geniuses of action, Hitler and Mussolini, and are fully aware that someone building on difficult ground must not shrink back from necessary explosions.”²² Paradoxically, it was the appealing facets of the personality in harmony with his morality²³, his gentlemanlike attitude and conservative views that exerted the greatest influence on his students, and this influence was not only formal or temporal, as their step immediately after his death to publish his writings proves. The first volume containing aphorisms with the title *Gondolatok* [Thoughts] in 1941 drew not only on his journalistic but also on his scholarly writings. This collection of meditations abounding in high-flown phrases and only applying the method of the history of ideas from the angle of ideology was prefaced by his good friend Elek Petrovics. Unlike Zádor, Petrovics already touched on the anomaly in Hekler’s activity in 1941, trying to find excuses for the teacher and man in these words: “He was not an ascetic of scholarship, he did not belong to the contemplative type of scholars [...] he was deeply interested in life, the wide world, he was preoccupied with political issues. The most visible signs were his participation in guiding the movements of the youth and his press utterances. Judging this kind of activity always implies subjective emotions, political sympathies and antipathies, and I would not like to stray onto that ground, but I feel obliged to declare that what Hekler was more passionate about than art and profession was the rise of our country, of complete, integral Hungary. It was the central idea that

¹⁹ „Magyarország alapján véve konzervatív.” [Hungary is basically conservative]. In conversation with Anna Zádor (interview by Árpád Timár). *Zádor Anna II.* 2008. op. cit. 77.

²⁰ The mother of Kunó Klebelsberg’s wife was born Márta Hekler.

²¹ Under the pseudonym György Magyar: *Mindent vissza!* [Give back everything!] (1938) Hekler 1942. op. cit. 49.

²² Hekler Antal: A diktatúrákról [On dictatorships]. *Új Magyarság*, 6 May 1939. 2. Ibid., 54.

²³ He wished to see it with reference to the „Hungarian ethical and cultural superiority” in everyone who „is not suffering from a pathological lack of will-power.”

explains his behaviour and many of his moves, and it calls for acceptance by even those who would only agree with him on the goal but not on the methods.”²⁴ Anna Zádor’s statement that Hekler was an “introverted person with inhibitions” is confuted not only by Hekler’s journalistic work but also by the program his scholarly works outline. These views received a name and a program in archaeology in Hekler’s opening presidential address to the assembly of the Archaeological Society with the title *Neo-nationalism in Hungarian archaeology*. Another program integrated in this sphere of thought brought about an upswing in Hungarian art history, most favourably, in baroque research supported by Klebelsberg and already urged by the Pasteiner disciples. Anna Zádor’s investigations of classicism also obviously fit into the trend around the dividing line between two periods – the artistic precedents in baroque architecture on one side of the line where Catholicism lent research – willy-nilly – some legitimistic hue, while on its other side, in the Horthy era, research relied heavily on the tradition of national classicism.

In 1932 the Hungarian Academy of Science called a competition with the title *Neoclassical architecture in Hungary*. Though they took part in the competition separately, Anna Zádor and Jenő Rados won the possibility to co-author the book in 1934. Among the explanations there are practical considerations such as the delicate balance between Hekler behind Zádor and Gerevich supporting Rados. In 1938 both of them were included in the jury evaluating the manuscript. Although they found a thousand objectionable points starting with the title, through the lack of due cooperation between the two authors – Hekler sarcastically remarked that Zádor “had better remain in the realm of facts, for wherever she rises into the regions of the history of ideas and art theory, the motor often misfires,”²⁵ all were in favour of continuing the work. The book is really disproportionate: Zádor’s 300 pages is somewhat inorganically followed by Rados’ typology on less than a third of this volume. Rados, in turn, hurried to have his section printed as a separate work under his name.²⁶ His attempts to become independent climaxed in a letter which Zádor deeply resented. Zádor only hinted at the reason expressed in the letter saying that Rados, who had married a non-Jewish woman, feared that collaboration with her would jeopardize the future of his family.²⁷ Elsewhere she commented: Rados “would have liked to be an Arya aristocrat, whereas he was actually a half-blooded bourgeois.”²⁸ His worry was not at all unjustified. A one-time student of Gerevich, László Balás-Piry denounced the authors on the pages of *Ország*

²⁴ Hekler Antal: *Gondolatok*. Petrovics Elek emléksoraival [Thoughts. With Elek Petrovics’ recollection]. Budapest, 1941. 15

²⁵ Jelentés Budapest székesfőváros művészettörténeti jutalmáról [Report on the art historical reward of the capital city of Budapest]. *Akadémiai Értesítő*, 48. 1938. 63–68.

²⁶ Rados Jenő: *A magyar klasszicizmus építésze feladatainak tükrében. Tipológia* [Hungarian classical architecture as reflected in its tasks. Typology]. Budapest, 1943. offprint.

²⁷ Zádor Anna II. 2008. op. cit. 69.

²⁸ „A sportolás nagyobb szerepet játszott, mint ma.” Beszélgetés Zádor Annával [Physical exercise

[Country] in 1943 with the following words: “Without detailed commentary or criticism, let me register that upon commission from the Hungarian Academy of Sciences two Jews, Anna Zádor and Jenő Rados have written a synthesis with the title *Classicist architecture in Hungary*, in spite of the fact that – as they admit – the material collected on the age of classicism is still of mixed value. [...] This notwithstanding, the Academy did not only support the pseudo-scientific work of two careerist Jewish authors, but they were even assigned the art historical prizes of the municipality of Budapest.”²⁹

The complexity of the historical and personal situation only sketchily outlined by the listed facts, and in this situation the intricacy of the Zádor-Hekler relationship, which is impossible to interpret (nor should it be interpreted) from a moral angle, can perhaps be made most tangible by an episode registered by István Vas. The Hungarian poet Zoltán Zelk found shelter for a few days in 1944 in the home of the noted Hungarian writer and editor of the periodical *A Tanú* [The witness], László Németh, Laci. That was where the wife of the great Hungarian writer Gyula Illyés, Flóra visited him, “bringing him cigarettes. She found him sitting on the floor, surrounded by issues of *A Tanú*, which he took off the lowermost shelf of the bookcase. Flóra asked if he liked what he had read: “Well,” Zoltán said, “Laci does have a little share in having to hide me here.”³⁰

Translated by Judit Pokoly

played a greater role than today. Conversation with Anna Zdor]. (Interview by Anna Mojzer, András Zwickl). *Zádor Anna III*. Szerk. Markója Csilla, Bardoly István. *Enigma*, 15. 2008. no. 57. 95.

²⁹ Balás-Piry László: Minden bővebb megjegyzés és kritika nélkül közöljük... [Without detailed commentary or criticism, let me register...] *Az Ország*, 24 July 1943. 14. – and the protest: A Magyar Tudományos Akadémia [The Hungarian Academy of Sciences]. *A Magyar Zsidók Lapja*, 12 August 1943. 2.

³⁰ Vas István: *Miért vijjog a saskeselyű?* [Why is the vulture screaming?] Budapest, 1981. II.: 426–427.